137
3(A-B)

१३७
३(A-B)

ग्रंथनाम, अथ कर्ता विषय

(A) "सन्निपातकलिका" । १ वैद्यशास्त्रम् ।

Sannipat Kalika

(B) "सुश्रुतसंहिता" । 'सुश्रुतमुनिः' । वैद्यशास्त्रम् ।

Sushrut Sanhita

इतिसन्निपातकलिकासंपूर्णं॥
गरुडोपनामकभिषक्रामभट्टस्यपुस्तकं

श्रीगणेशाय नमः श्रीमत्सिद्धेनमः ॥ रोगग्रस्तशरीरभीतिकारणौ विश्वप्रमोदप्रदौ ॥ भक्तिप्रकुसु
पं सेवितपदौ वैद्यलोकस्य चेष्टाविदो ॥ स्वर्गस्थास्ति विधायिनौ स्थितरश्चापि व्याधिनाशामुखौ
स्यातां तौ ह्यश्विनौ सुखाय संततं वैद्याध्ववं ध्याश्विनौ ॥१॥ अम्लस्निग्धोष्णतीक्ष्णैः कटुमधुरसुरा
तापसेवाकषायैः स्वादुकोपात्तिरूक्षैर्गुरुतरपिशिताहारसौहित्यसंशीतैः ॥ शोकव्यायाम
चिंतागृहगणवनितासंगसंसर्गप्रवर्षाप्रायः कुपथ्यैः पुंसामप्युग्रसमपशीरदूषणे संनिपातादं ॥
संधिगश्चांतकश्चैव रुग्दाहश्चित्तविभ्रमः ॥ सीतांगस्तंद्रिकः प्रोक्तः कंठकुब्जश्च कर्णि
कः ॥३॥ विख्यातो भग्ननेत्रश्च रक्तष्ठीवी प्रलापकः ॥ जिह्वकश्चाप्यभिन्यासः संनिपातास्त्र
योदश ॥४॥ तत्र संधिगो वासरान्सप्त हंत्यंतके दश वासरान् ॥ रुग्दाहे विंशतिर्ज्ञेया चित्तभ्रांते
चयोदश ॥५॥ शीतांगे पक्षमात्रं तु तंद्रिके पंचविंशतिः ॥ चिह्नपापावासरा प्राहैः कंठकुब्जे त्र
योदश ॥६॥ कर्णिके च त्रयोमासं भग्ननेत्रे दिनाष्टकं ॥ रक्तष्ठीवी दश ता नि प्रलापे पत्रसं
ख्यया ॥७॥ जिह्वके षोडश ताननिविन्यासे पक्षपेव च ॥ परमायुरिति प्रोक्तं मायुर्वै
द्यविशारदैः ॥८॥ अथ तंत्रा ॥ पूर्वरूपकृतं शूलं सर्वशोफनीबहुवेदना चितैः ॥ श्लेष्मा ता पत्र

लहानि जागरं सन्निपातमिति संधिगं विदुः ॥१०॥ संधिगे स्वेदितमक्षिलंघनविधि स्वेदो पहोनो
दिर्कैरुहूंतव सै सम सम्मेकविहितं कुर्यान्यवागुरसं ॥ मूलीपंचकवाल्यकोल्यितमिदं सम्मा
गधिग्मिश्रीतंकौलरसेन रसेन सैंधव तैपे यूंदवि श्योवधं ॥१०॥ रास्ना गुडूचीशिग्रु दुह
रालसुराह्वविश्वा त्रिफला वरिष्मिः ॥ क्वाथं पिबेद्गुग्गुलसंविमिश्रं समस्तसंधिग्रहसंन्निपाते
अमृतारग्बधकविश्वा लुरसरास्नाहरितकीक्वाथः ॥ सकलसमिरणरोगान् प्रातः पीतो
हरेत् संधः ॥११॥ पंथिवकलितरूपथ्या कृतमालसिवा रषपत्रिकानी ॥ एरंडमूलसहितं क्वा
थो हन्यान्मरुन्मार्च्छं ॥१२॥ निर्गुंडी विचुमर्दकुरर विजया काथोत्थिद्वा थकैषडूथा तग
रामरैंद्रतरु भिमा गीडमूलान्वितैः ॥ चंड पाकुरुडमाल्यसहितैः मध्यासवोन्मार्दितैर्धू
पोयं ज्वरसन्निपातहृदिनितां पिडानि हंति दृढां तु ॥१४॥ इति संन्निपातधूपः ॥ रास्ना शु
ण्ठी गुडूची सलघ्वमजलदैर्भीरुपथ्यासुराह्वैस्तिक्ता कचूरवासानिलरिपुसहितैः पंच
मूलीद्वयेन ॥ [illegible] दुर्वैः कषायः [illegible] मचि हृत् [illegible] प्रभा तमांल्या [illegible]
सा [illegible] वातक [illegible] ॥ रास्ना [illegible] ॥ [illegible]

दुर्ज्वरपिहयकेद्धि संधिसर्वांगपि [illegible] ॥१५॥ [illegible] हिंलशुनपुरैः सिद्धार्थकलिंबपत्र
संयुक्तोः ॥ सजैरसेन समेतो धूपः संधिग्रहं हंति ॥१६॥ इति संधिगः ॥ अथांतकः ॥
दाहक [illegible] परितापनमोतनो तिमोहं चरोदनमभूत्तीबस्तिरः प्रकंपं [illegible] हिक्कां करो
तिकासं च श्वासं न विधते [illegible] हि तं बुध विविडितमंतकारव्यं ॥१७॥ इ [illegible] तंतको
असाध्यः ॥ अथ रुग्दाहः ॥ बली परिपितापनप्रबलमोहमोधश्रमं परि
भ्रमणवेदनातिशोयकं [illegible] नः ॥ निरंतरं बाव [illegible] श्वसनशूलरान्याकु
 लैः सक [illegible] साधनो [illegible] वातिहं तिरुग्दाहकः ॥१८॥ जलधरमलपद्मा [illegible] को
शीरवालैर्विहितः ॥ क्वथितं यः पिबति पयः [illegible] ॥१९॥ [illegible]
जलधरवचा [illegible] कलित [illegible] ॥ [illegible] निबा
धेनु [illegible] वति सहितः पंचमूली द्वयेन क्वथः पीतः [illegible] पवन [illegible] हं ता ॥२०॥

कदा

अगरुचंदनसारशिलकर्वीरकुंकुमतसारचंदनैर्युतं ॥ रुद्दाहसंनिपातंनिहंतिसधुसित्रिदो

धूपः ॥२१॥ बदरीपल्लवफेनाक्षी [illegible] रिष्टफेनसंयुक्तः ॥ हातव्यः पादतलेलेपो रुद्दाहसंनिपा

तघ्नः ॥२२॥ अथ पर्पटमुस्ताकटुकाशंम्याक गोस्तनीभिः क्वथ्यः पीतः क्वथितशीतः शमय

रुद्दाहकलसंघः ॥२३॥ इति रुद्दाहः ॥ अथ चित्तभ्रमः ॥ पद्मिक [illegible] पिप्पलि [illegible] पुनर्नवा पर्पटा

॥२॥ भ्रमसद्यपरितापमोहवैकल्यभावाः ॥ त्रिकटुहनपनहास्यंगीतनेसंप्रलापविदधातितम

साध्यं वेत्तिचित्तभ्रमाख्यं ॥२४॥ [illegible] पथ्या पर्पट बहुकी मृद्वीका दारुभूनिंबैः ॥ शंम्याक अलेदह

पटोलयुतैःक्वाथः चित्तभ्रमं हंति ॥२५॥ हरितकी पर्पटमोत्तनिविसहरी खपुष्पी च ॥ टंका पचौ ॥२॥

ध्यौ ॥ शम्याकमेघाकुप ॥ क्वाथः तद्विचित्तभ्रमं हंति कृतकषायः ॥२६॥ इति चित्तभ्रमः ॥ अथ शीतां

गः ॥ हिमशिशिरशरीरः श्वासहिक्काप्रलेकः शिथिलितसकलांगो [illegible] वचनादोविलापः ॥

कृशः वपुर्थसकास [illegible] संनिपातसारेत मरदापी शीतगात्रप्रभावात् ॥२७॥ इति शी

र्षं नी प तांगोसाध्यः ॥

कोष्ट सर्व सिंधु

पंचकोलार्करुक्शैरिशुभूनिंबोग्राकषायकषायपेयेत् इति शीतांगः संनिपातज्वरपहं ॥२८॥ इति

तां२ शीतांगः असाध्यः ॥ अथ तंद्रिकः ॥ अत्यर्थं ताप तंद्रातिज्वर कफपिपासाकुलतनुश्च वैश्वासकं ति

क्ता पृथुलकठिणजिह्वा वंद्रि कव [illegible] अतिसारश्वाससोवस्तु परितापः श्रुतिरुजांसश्च कंठे कंठ

ल शोथ वर्तिसतंतं तंद्रिकः कहेत् ॥२९॥ ज्वरे प्रथममुन्निच [illegible] बपस्यंदि ॥ तंद्रिकः संनिपातः

केवलसाध्योपयमताः ॥३०॥ इति तंद्रिकः कष्टसाध्यः ॥ भार्ङ्गी पुष्कर पथ्या निदिग्धिका नागरामृता

प्रगोद कोथः ॥ जपनपति तंद्रिके [illegible] निस्सरंदि [illegible] ॥३१॥ [illegible] गवाक्षी [illegible] वि श्वचचोषपाकणाविं मध

बापुष्पेचाबरतसुलीलि विहितं सं तंद्रिवेहंना भवे [illegible] ॥३२॥ [illegible] अंजनरसे [illegible] कणकरवीर [illegible] ॥

वृंताभमनः शिलाले रंजनमपि विहितं तंद्रिके [illegible] ॥३३॥ अभ्रमताप्रहाली [illegible] व्याधि [illegible] तंद्रिकं जपति ॥

इति तंद्रिकः ॥ अथ कंठकुब्जः ॥ [illegible] कंठग्रहमोहकंपदाहा [illegible] ज्वरे [illegible] भिरणातिः हनुमत

श्वासविलापमुर्छाः स्या [illegible] कुब्जं विलक्ष्टसाध्यः ॥ कंठकुब्जः कष्टसाध्यः ॥३४॥ त्रिवृद्वकुल

नरकटुकाहरितकीचनाविलि [illegible] सामलकेः ॥ चंसयतीव्र [illegible] कुब्जं वृषराजीनी दुपसंसत

को थ॥३५॥ श्रीवत्सकचेतकीघनशाभिभूनिंबभार्ङीनिशातीतापुष्करचित्रकैः सचवि
काशृंगीकणाकटुलैः॥धात्रीदारुनिशाभीतवैः समस्त्रिवंथी पीचूर्णे भिः जीतौ॥ रक्तिः
कृततिकट्वकुटजेमचिराकोपकापः शृतं॥३६॥अमृतपतिकंटकुटजकृताशा मार्गी नीलकौ
मूल नस्यः॥कल्कश्चसलिलसहितः त्रिकटुकतुबीजनिनस्यः॥३७॥इतिकटकदम्बः॥अथकर्णिका
फलाकटुतिक्तनिंकटुकहंतास्यथाश्वासकंपप्रसेकप्रकोपं॥ज्वरं स्वापकर्णौतिकर्णग्रंथिचूर्णो
नि ६ थंनुधाः कर्णिकं कष्टसाध्यं च इति॥३८॥ कर्णिकाः कष्टसाध्यः॥ रक्ता श्रावोडलोकापिघृत
पात्रप्रशस्यते॥ कर्णिकग्रंथिनाशाय मातुर्वेदविशारदैः॥३९॥ रास्नाबृहतिपथ्याघनवाह
॥२॥ ह काथपुष्करसंनौ॥ भृंगीपात्रिभार्ङीकाथकं छिकहरं पानात्॥४०॥ मस्त्रिवदरीमूलरास्नाफलत्रि॥२॥
पकणामहौषधैर्मिश्रः॥४१॥ निंबयुतः पीतः कर्णिकहंतात्र्यचेक्रोधिः॥४१॥ इंगुदीचविशालानिशा
कुष्ठदारुकुष्ठरविदुग्धैः॥इतत्कल्पो लेपो हरतिमाह्राकर्णिकंपथ्यौ॥४॥ रविदुग्धपुष्करसंदिट
दूदंतीमुहृदहनकुष्ठमाहिषी॥अजनंपतिकर्णिकरडांलेपोपसप्तरात्रेण॥४३॥
दशाशातवीरकुष्ठारुष्कारत्नवकुसमेतदहनतुदिनकुंभीकुवांसीसयुक्तं अमृतपतिसुरखुसिद्धं घा
मारंधुप्रपोगातलनगमरिचकल्काचूर्णेयुक्तं पाानस्यां निंधीविघ्नं संकोरि॥ इतिकर्णीको अत
ध्यैः॥ अथनगमनेत्रः॥ ज्वरबलोपचयसन्निश्रुम्यतांधसनभन्नविलोचनमहितः॥ प्रलपनभ्रमकंपनशो-वि
ल घवान्सुजतिजीवितमाशुसभगन्दृष्टे॥४४॥ दार्वबुदौत्तीकफाधिकंचेसदराहे तीरजनीसनीबा॥ क्राथैं
घा विदध्यैरत ज्वरसंनिपातेनिश्चेतनेपुंसिविबोधनार्थे॥ धात्रीपटोलकटुकाघननिंबसुगंधधविनीनस्य॥
अमृतपतिचित्तमोहज्वरमुग्रंसंनिपातोत्थं॥४८॥ भूनिंबमाक्षिककाकोलसहितंपकुयल्लेहंतणोषण
रसोनसुराजिकाभिः॥नेत्रांजनंचलवणोत्तमपिप्पलीभ्यां नस्यं वचामरिचहिंगुमधुकसारैः॥४९॥ मस्त्रिवतुरंग
गंधामाषपीप्रिधूलातलशुनमधुकविश्वाशिग्रुमूलादिकोष्णां साध्य सलिलपिष्टेः तसमेव्राणविधिः समुदि
घी तइतिनस्यो भरमनेनेत्रप्रमाथी॥५०॥ इतिनगमनेत्रः॥ अथरक्तष्ठीवी॥ रक्तष्ठीवीज्वरवमितृषामोहशूल
लेसारहिक्काध्मानभ्रममदाहवथुश्वासरसंज्ञाप्रणाशैः॥ स्यामाजिह्वाचिक्कतरतनुमंडलोत्थानकृपा
रक्तष्ठीवीनिगदितइतिप्राणहंताप्रसिद्धः॥५१॥ भूनिंबपर्पटकधन्वयवासभृंगाकैः॥कलिंगबुंबीनित
सकितापिकषायोलोहितमर्दमाशुहरति॥५२॥ नेसोदाडिमपुष्पालरसदुर्वारसैसधा॥ अमाहि

क्वाथ॥ उपप द

पलाइश्चे च पलांडो वो ना सा प्रसृत रक्तः। जित् ॥५२॥ जर्द्द यपद्म कपर्पटके मे पिप द्व जाति वासिम फुके ॥

यपलांडु मधु निंब जल रूपा चंदने केचो थितै सु रक्त हरं सलिलं ॥५४॥ कजो हिमु खना सासे रक्तं श्राव

वीठ करा तिय ॥ रक्त वीक्षु चित्ता ध्यासन्चि पातो क्र वेन्चेर ॥५५॥ इति रक्त श्रीवी ॥ अथ प्रलेपकः । कंप का

ताड प्रलाप परिषपिन दुपिंडा रोग कप्रताप पवमान परीत चितं ॥ प्रज्ञा प्रनोरा विकल प्रचुरा पवांद

लिप शीघ्रं प्रयो पितु पा मा प करि द प्रलापी ॥५६॥ ~~सा सुं~~ स्वा उति धने बला लोरं खु चा बुनेय दृष्टया ॥

या मीति वदनो भिय सर्या उष्णो विष रुतमेः ॥५७॥ नगर तुरग गंधा पर्पटैः खपुष्प निदरा विरपाचि

त्रा भा रती भूत के री ॥ जलधर कृत माल श्वेत ... स्त नीक्ष्या म पहरति काषाय पीत मात्र प्रलापा

॥४॥ जलधर द्रश मूलि वारिभुंग संमेतं मलय जघन सारं वा सर्वं पर्पटं च ॥ समवरण घृताखं क्वाथ पंचकषा ॥४॥

योय पनयेति निरुं शी पीतमात्र प्रलापे ॥५९॥ इति प्रलेपकः ॥ अथ जिह्वा कं ॥ ॥ अथ सन कोस परिता पविह्वलः

कठिनकर कवत्रे तो च जि ह्विका ॥ बधिर मुक्य बलत निल दोषे भवति सनिरत रसाध्य जिह्वकः ॥६०॥ जिह्वकः असा

ध्यः ॥ ॥ सिंहिका गा र पु ... रेसक द्वके रा स्ना गडू चिषु तै भार्गी के वे ट ... गु का शी ठि समैर्दु सपरी वासप

पनं ॥

क्रिपाकमे जि ॥ भृंगि च न्वा वा सपुष्कर जटा भार्गी शा ठीसिंहिका क्वाथं पानु विधानवत् कफ

हरो कि न्या स विधं सकः ॥६९॥ चा चं ... दरा मूल पुष्कर जटा ~~...~~

~~...~~ वा तारि ... भार्गी त्या म मृता ... षवश कगी गोमुत्र हे यो जीतः ॥ शृं ...

पुनर्नवा विरु ... पयः कषायो हरितो नि ... कप ज्वर युतं नि मरी पंपानतः ॥

॥७०॥ मे ... हि बिल्व वकुल ... श्रृंगी ... तं त्रायं ति ... दू चोषपा क पा क्वाथं २५

तु सिंदू पिबे ... प्रातः प्रभि धायल ... त म मं निर्धोत त्या ... प्रचोति

सह सा सर्वी गल व्याधय ॥७१॥ सुरविन्च लिलयु ... हिं क्या श्रीफली ... लवण पाठानि पं७

वपा ... ॥ पथ्य नरिपु ... संयुत ... प्रति दिन म ... इति भिन्यास मूलं ॥७॥ य

भार्गी कूनिंब निर्बै घन कटू ... वचा ... वासा ... ता प ... सर ... ॥५॥

लिपा ... का ... ॥ ओं ... चीतु ... विषं पुष्कर चाप मा ...

... मित फले ... कलित ... ॥७२॥ क्वाथो दु ... मा ... दरा मि

घबरेण

पीतं जिह्वकतारिकावति कांजिवचाभिश्रीतं प्रोक्तं वैमनन सिदुमुनिर्विश्व नूनिंबवि श्रृंकं ॥५३॥
सुरतरुकटूनिं बेरक्तपाग पट्टालिङ्गनियुगुल विश्वा सिंहिकापुष्कराद्वे ॥ सलिलेपत्तनगुडूचीसयु
५२ नैस्तृदुमे वपि प्रशमयति नृषा यो जिह्वकं वसो ॥५४॥ सिंहणे दूव्यैः सलवणैर्मातुलिंगरसैर्निचितैः ॥
जिह्वायां सुखकृद्वह्नि पाककृत् तिक्ते न हन्यतेः ॥ इति जिह्वकः ॥ अथाभिन्यासः ॥ ॥ दोषत्रयं प्रकोप
मुखं च निद्रा विकलं नित्यं तेन नृतीव वाचः ॥ बलप्रणाशः स सन्निरोधो भिन्यासकृत्स च
मृत्युकल्पः ॥५५॥ रामठनागरसहितं गरसले दिबुद्धिमान्प्रातः ॥ अथ कूटतिक्तैर
हितं त्रयविसुखो दृष्ट्यं नतरस्यः ॥५६॥ लवणमरिचकृष्णाभूतकेशिमधूके मेसणमति
मृद्विह्वा कामनीरजानस्यः ॥ प्रकटय विधि द्वित्रि वारं च तुर्भिसकलकरणबोधं बिं
दुभिर्दीपमानैः ॥५७॥ लशुनमरिचकृष्णामातुलिंगं मेधो प्रबोधाश्रुकलफले विंजमाजमो
२न मूत्रविन्दु ॥ कफपवन विकारे सन्निसंज्ञा प्रबोधे गादितस्मगदर्विनेत्रपारजं स्यात् ॥ घी
॥५८॥ सशुंध स्यन जाय नेत्वरणायो दूर्दुसमादस्य नभालोलो हरीलाकया हितकृत्सर्वं

ता न्मसन्निपान्नि हुमां यछुलश्वासादि हिक्कां कासनगुदरजाध्मान विध्वंसकारि ॥ रसंतं ॥ न्म
बातानुगलजगुदरजा सर्वे संधिन्य यानि मातं गे घंनिहन्या न्मृगपति सदृशो रोगजाले सदोषः ॥ अ
द्विपाशे हि जयजा ज्योनं तमिशिरय दिरसुयोजिमा चौतमालवेरसति मूलीसनिति सर
सं शिषु सद्यः स्तुतास्त ॥७५॥ ॥ इति सन्निपातको लिखासप्तमः ॥ येला लवंगमहिफेनके
जातिप गोता ती फल सम लं वं वि घि ना विचूर्ण्य ॥ तो दुग्धपाचित मिंद मरिच प्रमाणा कायों वटी
भवति शु क्रोधि बंध का रीश ॥ आमा ति सार मथ पक्वमपि हं नाना सी ति सारम पहंति शिवप्र मे
दिष्टा ॥७७॥ इश्वरनिर्मितशुक्रस्तं मनगुटिकाआमातिसारमुक्तकातिसारविध्वंससिद्धर
गुटिकासिद्धि ॥ येलादि न

सुश्रुतसंहिता

थारुद्रेण यज्ञस्य शिरः छिन्नमिति ततो देवा अश्विनावभिगम्योचुः ॥ भगवंतौ नः श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथो यज्ञस्य भव
द्भ्यां शिरः संधातव्यमिति ताबूचतुरेवमस्त्विति । अथ तयोरर्थे देवा इंद्रं यज्ञभागेन प्रासादयन् ताभ्यां यज्ञस्य शिरः संधि
तमिति अष्टास्वपि चायुर्वेदतंत्रेष्वेदेवाधिकमाशुक्रियाकरणात् ॥ यंत्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानात् ॥ सर्वतंत्रसामान्या
च्च ॥ तदिदं शाश्वतं पुण्यतमं स्वर्ग्यं यशस्यं आयुष्यं वृत्तिकरं चेति । ब्रह्मा प्रोवाच । तस्मात्प्रजापतिरधिजगे तस्मादश्विनौ
अश्विभ्यामिंद्रः इंद्रादहं मया त्विह प्रदेयमर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः ॥ भवति चात्र ॥ अहं हि धन्वंतरिरादिदेवो जरारुजा
मृत्युहरोऽमराणां ॥ शल्यमहत् शास्त्रवरं गृहीत्वा प्राप्तोऽस्मि गां भूय इहोपदेष्टुं ॥ १ ॥ अस्मिंस्तु शास्त्रे पंचमहाभूतशरीरि
समवायः पुरुषइत्युच्यते ॥ तस्मिन्क्रियासोऽधिष्ठानं ॥ कस्माल्लोकस्य द्वैविध्यात् लोको हि द्विविधः ॥ स्थावरो जंगमश्च ॥ द्वि
विधात्मक एवाग्नेयः सौम्यश्च तद्भूयस्त्वात् । पंचात्मको वा तत्र चतुर्विधो भूतग्रामः ॥ स्वेदजजरायुजांडजोद्भिज्जसंज्ञः ॥ त
त्र पुरुषः प्रधानं ॥ तस्योपकरणमन्यत् तस्मात्पुरुषोऽधिष्ठानं । तद्दुःखसंयोगा व्याधय इत्युच्यंते । ते चतुर्विधा आगंत
वः शारीरा मानसाः स्वाभाविकाश्चेति ॥ तेषामागंतवोऽभिघातनिमित्ताः । शारीरास्त्वन्नपानमूला वातकफपित्तशो

णादिसंस्थितानामुपशमनार्थं। कायचिकित्सा सर्वांगसंश्रितानां ज्वररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्टमेहातीसा
रादीनामुपशमनार्थं च। भूतविद्या नाम। देवासुरगंधर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शांतिकर्म
बलिहरणादिग्रहोपशमनार्थं च॥ कौमारभृत्यं नाम॥ कुमारभरणं धात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहस
मुत्थानां च व्याधीनामुपशमनार्थं च। अगदतंत्रं नाम। सर्प्पकीटलूतादिविषदूषकस्थावरविषव्यंजनार्थं विषसंयो
गोपशमनार्थं च रसायनतंत्रं। वयस्थापनमायुर्मेधाबलकरं जरारोगापहरणं समर्थं च। वाजीकरणतंत्रं अल्पदुष्टक्षी
णविशुष्करेतसामाप्यायनप्रसादोपचयजननिमित्तं प्रहर्षजननार्थं च॥ एवमयमायुर्वेदोष्टांगः समुपदिश्य
ते। अत्र कस्मै किमुच्यतामिति। त ऊचुः। अस्माकं सर्वेषामेव शल्यज्ञानमूलं कृत्वोपदिशतु भगवान्॥ स होवाचैवमस्त्वि
ति॥ त ऊचुः भूयोपि अस्माकं सर्वेषामेकमतीनां मतमभिसमीक्ष्य सुश्रुतो भगवंतं प्रक्ष्यति अस्मै चोपदिश्यमानं वयमप्यवधार
यिष्यामः॥ स होवाचैवमस्त्विति। तं भगवानुवाच। अथ खलु वत्स सुश्रुत इह खल्वायुर्वेदप्रयोजनं व्याध्युपसृष्टानां व्याधिपरि
मोक्षः॥ स्वस्थस्य रक्षणं च। आयुरस्मिन्विद्यते अनेन वा आयुर्विंदतीत्यायुर्वेदः॥ तस्यांगं वरमाद्यं प्रत्यक्षागमानुमानो
पमानैरविरुद्धमुच्यमानमवधारय। तदेतदंगं प्रथमं प्राग्भिघातव्रणसंरोहात्॥ यज्ञशिरःसंधानाच्च॥ श्रूयते हि य

व्याधिमुक्तानां ३

लितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः ।मानसास्तु कामक्रोधमोहशोकभयहर्षविषादेर्ष्यासूयादैन्यमात्सर्यलोभादय इच्छा
द्वेषभेदैर्भवंति ।स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयः । त एते मनः शरीराधिष्ठाना ॥४॥ तेषां स्वेष्टनष्टे
हण संशोधनसंशमनाहाराचाराः सम्यक्प्रयुक्ता निग्रहहेतवो भवंति ॥ प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौजसां
च स षट्सु रसेष्वायत्तः । रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः । द्रव्याणि पुनरौषधयः ॥ तास्तु द्विविधाः । स्थावरा जंगमाश्च । तासां स्थाव
राः चतुर्विधा वनस्पतयो वृक्षा वीरुधः औषधय इति । तास्वपुष्पाः फलवंतो वनस्पतयः ॥ पुष्पफलवंतो वृक्षाः ॥ प्रतानव
त्यः स्तंबिन्यश्च वीरुधः । फलपाकनिष्ठा औषधयः इति । जंगमाः खल्वपि चतुर्विधाः ॥ जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जाः ॥ ते
षां पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजाः खगसर्पसरीसृपप्रभृतयोऽण्डजाः ॥ कृमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः
इंद्रगोपमंडूकप्रभृतय उद्भिज्जाः ॥ तत्र स्थावरेभ्यस्त्वक्पत्रपुष्पफलमूलकंदक्षीरनिर्यासस्वरसादयः प्रयोजनवंतः ॥
जंगमेभ्यश्चर्मनखरोमरुधिरादयः ॥ कालकृतास्तु प्रवातनिवातातपच्छायाज्योत्स्नातमःशीतोष्णवर्षानिमेषकाष्ठाकलामुहूर्ता
होरात्रपक्षमासर्त्वयनादयः संवत्सरयुगविशेषाः ॥ पार्थिवास्तु सुवर्णरजतमणिमुक्तामनःशिलाहरितालमृत्कपाला

भेषज्ययोगकोशाविसर्थ २

रुक्षे॥ स्वभावत एवएते दोषाणां चयप्रकोपप्रशमप्रतीकारहेतवः॥ प्रयोजनवंतश्च भवंति चात्र॥ शारीराणां विका-
राणामेष वर्गश्चतुर्विधः॥ चये कोपे शमे चैव हेतुरुक्तश्चिकित्सके॥१॥ आगंतवस्तु ये रोगास्ते द्विधा निपतंति हि॥ म-
नस्यन्ये शरीरेन्ये तेषां तु द्विविधाः क्रियाः॥२॥ शरीरपतितानां तु शारीरवदुपक्रमः॥ मानसानां तु शब्दादिरिष्टो वर्गः
सुखावहः॥३॥ एवमेतत्पुरुषो व्याधिरौषधं क्रियाकाल इति चतुष्टयं समासेन व्याख्यातं। तत्र पुरुषग्रहणात् तत्सं-
भवद्रव्यसमूहो भूतादिरुक्तः॥ तदंगप्रत्यंगविकल्पाश्च त्वङ्मांससिरास्नाय्वस्थिप्रभृतयः॥ व्याधिग्रहणात्
वातपित्तकफशोणितसंनिपातवैषम्यनिमित्ताः सर्व एव व्याधयो व्याख्याताः। औषधिग्रहणात् द्रव्यरसगुणवीर्य-
विपाकानामादेशः॥ क्रियाग्रहणात् स्नेहादीनि छेद्यादीनि च कर्माणि व्याख्यातानि॥ क्रियाग्रहणात् सर्वक्रियाकाला-
नामादेशः॥ भवंति चात्र॥ बीजं चिकित्सितस्यैतत् समासेन प्रकीर्त्तितं। सविंशमध्यायशतमस्य व्याख्या भविष्यति॥
तच्च सविंशमध्यायशतं पंचसु स्थानेषु। तत्र सूत्रस्थाननिदानशारीरचिकित्सितकल्पेष्वर्थवशात् संविभज्योत्तर- ॥३॥
तंत्रे शेषानर्थान्व्याख्यास्यामः॥ भवति चात्र। स्वयंभुवा प्रोक्तमिदं सनातनं पठेद्धि यः काशिपतिप्रकाशितं॥ स पुण्यकर्मा भु-

सुजनकारिताः दुर्दिनं विकल्पो भेदः ६ प्रहराप्रोक्तं १ इहलोके परलोके

प्राशस्ये १ पाठनीयं २

शास्त्रार्हैर्नैनं ज्ञात्वा मोक्षः
...

विसृजितोन्हपैरसुखस्ययेत्राकसलोकतांव्रजेत्॥ ॥ इतिसौश्रुते आयुर्वेदशास्त्रे सूत्रस्थाने वेदोत्पत्तिर्नाम
प्रथमोध्यायः॥ ॥ अथातःशिष्योपनीयमध्यायंव्याख्यास्यामः॥ ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामन्यतम
मन्वयवयःशीलसौर्यशौचाचारविनयशक्तिबलमेधाधृतिस्मृतिमतिप्रतिपत्तियुक्तं। तनुजीह्वोष्टदंताग्र
मृज्वक्त्राक्षीनासंप्रसन्नचित्तवाक्चेष्टंक्लेशसहंचभिषक्शिष्यमुपनयेत्। अतोविपरीतगुणंनोपनयेत्।
उपनीयंतुब्राह्मणंप्रशस्तेषुतिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रेषुप्रशस्तायांदिशिशुचौसमेदेशेचतुर्हस्तंचतुरस्र
गोमयेनस्थंडिलमुपलिप्यदर्भैसंस्तरसहितंकृत्वारत्नपुष्पलाजवस्त्रैर्गंधैश्चपूजयित्वादेवताविप्रान्भिषज
श्चतत्रोल्लिख्याभ्युक्ष्यदक्षिणतोब्राह्मणंस्थापयित्वाग्निमुपसमाधायखदिरपलाशदेवदारुबिल्वानांसमि
द्भिश्चतुर्णांचक्षीरवृक्षाणांदधिमधुघृताक्ताभिःदार्वीहोमिकेनविधिनासप्रणवाभिर्महाव्याहृतिभिःस्रुवा
ज्याहुतिर्जुहुयात्॥ प्रतिदैवतमृषींश्चस्वाहाकारंकुर्यात्शिष्यंचकारयेत्॥ ब्राह्मणस्त्रयाणांवर्णानामुपनयनं
कुर्यात् वैश्योवैश्यस्येति। शूद्रमपिकुलगुणसंपन्नंमंत्रवर्जमुपनीयाध्यापयेदित्येके। ततोग्निंत्रिःप्रदक्षिणीकृ

ब्रह्माप्रजापतिअश्विनौ एते देवाः ऋषयो धन्वंतरिप्रभृतयः ... ॥ स्वाहेति
राजन्यो द्वयस्योपनयनं कर्तुमर्हति

शिष्यं ... कारयेत्
स्वाहा स्वाहा
... कुर्यात्॥

न २

त्यअग्निसाक्षिकंशिष्यंब्रूयात्॥कामक्रोधलोभमोहमानाहंकारेर्ष्यापारुष्यपैशुन्यानृतालस्यायशस्यानिहि
त्वानीचनखरोम्णाशुचिनाकाषायवाससासत्यब्रह्मचर्याभिवादनपरेणावश्यंभवितव्यं।तदनुममानुज्ञातःस्था
नगमनशयनासनभोजनाध्ययनपरेणभूत्वामत्प्रियहितेषुवर्त्तितव्यं।अतोन्यथातेवर्तमानस्याधर्मोभवति
अफलाविद्याचप्रकाशंनप्राप्नोति॥अहंवात्वयिसम्यक्वर्तमानेयद्यन्यथादर्शीस्यामेनोभाग्भवेयमफलविद्य
श्चद्विजगुरुदरिद्रमित्रप्रव्रजितोपनतसाध्वनाथाभ्युपगतानांचात्मबांधवानामिवस्वभेषजैः प्रतिकर्तव्यं।
एवंसाधुभवति॥व्याधशाकुनिकपतितपापकारिणांचनकर्तव्यंमेवंविद्याप्रकाशतेमित्रयशोधर्मार्थकामांश्च
प्राप्नोति॥भवंतिचात्र।कृष्णाष्टमीतन्निधनेहनीद्वेशुक्लेतुरेप्यवमहद्विसंध्यं॥अकालविद्युत्स्तनयित्नुघोषे
स्वतंत्रराष्ट्रक्षितिपव्यथासु॥१॥श्मशानयानायतनाहवेषुमहोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु।नाध्येयमन्येषुचये
षुविप्रानाधीयतेनाशुचिनाचनित्यं॥२॥ ॥इतिसौश्रुतसूत्रस्थानेद्वितीयोध्यायःशिष्योपनीयःसमाप्तः॥
॥ ॥अथातोऽध्ययनसंप्रदानीयमध्यायंव्याख्यास्यामः॥ ॥प्रागभिहितंसविंशमध्यायशतंपंचसु ॥४॥

व्याधैः न वध्या जीवि शाकुनिकः पक्षि वधाजीवि चांडाल। ब्राह्मणदया शि६ संध्याद्वोः ... कालवर्षा ...
पृथ्वानमित्रादयः ३ देशा ६
गमने ३ व्यवस्थानि संग्रामः दमन ... पवित्र ...
...

तत्र सूत्रस्थानमध्यायाः षट्चत्वारिंशत् षोडशा निदानानि दश शारीराणि च त्वारिं... अष्टौ कल्पाः तदुत्तरं षट्षष्टिः

स्थानेषु नुवे तिवात्र विदोत्पत्तिश्शिष्यनेस्तथाध्ययनं दानिकः।प्रभाषणीयोग्रहरणीयस्तु चर्यायिथयोत्रिकः।शास्त्रावचा
रणे।योग्याविशिखाक्षारकल्पनं।अग्निकर्मजलौकास्यावध्यायो रक्तवर्णनं॥दोषधातुमलाद्यानो विज्ञानाध्याय
एव च।कर्णव्यधाम पक्वैषावालेपोव्रणपुपासनं।हिताहितोव्रणप्रश्नोव्रणोश्रावश्चयः दृष्टकः।कृत्यो कारत्य
विविर्व्याधिः समुद्देशीय एव च।विनिश्चयशास्त्रेविधोप्रणष्टशोणितकस्तथा।शल्पोष्टितिव्रणस्रानं दूतं स्वप्ननिद
र्शनं।पंचेन्द्रियं तथाछायास्वभावाद्दैहकंतं।तथाऽवारणोयुक्तसेनीयआतुरक्रोमन्नेमिकौ॥ तूलिकाख्योद्रुम
गुणः संशुद्धोशमनेचयः॥द्रव्यादिनोचविज्ञानं विशेषोद्रव्यगोपरः॥रसज्ञानं वमनार्थमध्यायो रेचनायच॥द्रव
द्रव्यविधिस्तद्वत् अन्नपानविधिस्तथा॥सूचनास्तत्रणाचैवसवनाद्यार्थः संततेः॥षट्चत्वारिंशद्ध्यायाः
स्तत्र स्थाने ऋच्यते।वातव्याधिकमर्शोसिसाश्मरिश्च भगंदरः॥कुष्ठमेहोदरं मूढ विद्रधीवरिसर्पणं॥ग्रंथिवृद्ध
द्विवृद्धस्तकनेत्राश्च मुखरोगिकं॥हेतुलक्षणनिर्देशान्निदानानीतिषोडश॥ सूतविंतारजः शुद्धिर्गर्भवंच।
त्रिशाव्यथोधमनीनांगर्भिण्याव्याकृतिस्तथा।निदिष्टानि दशैतानि शारीराणि महर्षिणा॥ विज्ञानार्थशरीरस्य
वक्रांतिरेवच॥व्याकरणंचगर्भस्यशरीरस्यैचयत्स्मृता॥प्रत्यकंमर्मनिर्देशशिरावर्णनमे २

भिषजांयोगिनामपि। द्विव्रणीयोव्रणः सद्योभग्नोगंवातरोगिकं॥ महावातिकमर्शांसिसाश्मरिभगंदरः। कुष्ठ
नांमहतांवापिमेहिकंपिंडिकंतथा। मधुमेहचिकित्साचतथाचोदरिणामपि। मूढगर्भचिकित्साचविद्रधिनोवि
सर्पिणां। ग्रंथिश्लीपदेशानांतथाचक्षुद्ररोगिकं॥ रक्तदोषचिकित्साचतथाचमुखरोगिकं॥ शोफस्थानागता
नांचनिषेधोमिश्रकंतथा। वाजीकरेचयक्षीलसर्वबाधाशमेपिच॥ मेधायुकरणेचापिस्वभावव्याधिवारणे। नि
ष्टत्रिसंतापकरंकीर्तितंचरसायने॥ स्नेहोपयोगिकेस्वेदोवमनेचविरेचने॥ तयोर्व्यापत्चिकित्साचनेत्रबस्तिवि
भागिकः॥ नेत्रबस्तिविपत्सिद्धिस्तथाचोत्तरबस्तिकः॥ निरूहकर्मसंस्थंचतथैवातुरसंज्ञकः॥ धूमनस्यविधिश्चा
प्यथचत्वारिंशादितिस्मृताः॥ प्रायश्चित्तंप्रशमनेचिकित्साशोत्थिकर्मच॥ पर्यायास्तस्यनिर्दिष्टाविकित्सास्थानमु
च्यते॥ अन्नस्यरक्षाविज्ञानंस्थावरस्येतरस्यच। सर्पदष्टविषज्ञानेतस्योवचचिकित्सितं॥ दुंदुभैमूषिकानांचकी
टानांकल्पएवच। अष्टाकल्पासमाख्याताविषभेषजकल्पनात्॥ अध्यायानांशतेविंशामेतदुदीरितं॥ अतःपरे
स्वनाम्नैवतंत्रमुत्तरमुच्यते॥ अधिकृत्यकृतेयस्मात्तंत्रमेतदुपद्रवान्॥ औपद्रविकइत्येषःतस्मात्यत्वान्निरुच्य ॥५॥

वमे२

ते। संधौ वर्त्मनि शुक्ले च कृष्णे सर्वत्र दृष्टिषु ॥ संविज्ञानार्थमध्याया गदानां तु प्रतिपत्ति ॥ चिकित्सा प्रविभागी
यो वातादीनि षड्विधारणः ॥ पित्तस्य श्लेष्मणस्यापि शोणितस्य तथैव च । लेखने च निषेधो च्छेद्यानां वर्त्मदृष्टिषु ॥
क्रियाकालविभागश्च कर्णौष्ठानां चिकित्सिते ॥ घ्राणौष्ठानां च विज्ञाने तद्गतप्रतिषेधने ॥ प्रतिश्यायनिषेधश्च
शिरोगदविवेचने ॥ चिकित्सा तद्गतानां च शालाक्ये तंत्र मुच्यते । नवग्रहाकृतिज्ञाने स्कंदस्य च निषेधने । अपस्मार
शकुन्योश्च रेवत्याश्च पुनः पृथक् ॥ पूतनायास्तथांधायाः शीतपूतनिमण्डिके । नैगमेषचिकित्सा च ग्रहोत्पत्तिसयो
निजा ॥ कुमारतंत्रमित्येतच्छरीरेषु च कीर्तितं ॥ ज्वरातीसारशोषाणां गुल्महृद्रोगिनामपि । पाण्डुनां रक्त । पित्तस्य मूर्च्छा
याः पानजास्य ये ॥ तृष्णाया छर्दिहिक्कानां निषेध श्वासकासयोः ॥ स्वरभेद चिकित्सा च कृमसुदावर्तिनोः पृथक् ॥
विशूचिकारोचकयोर्मूत्राघातविकृच्छ्रयोः ॥ इतिकायचिकित्सायां शेषमत्र प्रकीर्तितं ॥ अमानुषप्रषेधश्च तथापस्मा
रिको परः । उन्मादप्रतिषेधश्च न्नतविधानि रूप्यते । रसभेदा स्वस्थवृत्तं युक्तेयस्तांत्रिकाश्रयाः ॥ दोषभेदाश्चतिस्रो
यात्र अध्यायास्तंत्रभूषणाः श्रेष्ठत्वादुत्तरत्वेतत्तंत्रमाहुर्महर्षयः ॥ बहर्थसंग्रहाच्छ्रेष्ठमुत्तरंवापिपश्चिमं । शालक्यतंत्र

कौमारे चिकित्सा कायिकी च या ॥ भूतविद्येति चत्वारि तंत्रे त्वुत्तरसंज्ञिते । वाजीकरं चिकित्सा तु रसायनविधिस्तथा ।
विषतंत्रं पुनः कल्पाः शास्त्रज्ञाने समेततः ॥ इत्यष्टांगमिदं तंत्रमादिदेवप्रकाशितं । विधिनाधीत्य युंजाना भवंति प्राण
दास्तु वि । एतद्ध्युभयमध्येयमधीत्य च कर्मस्वप्युपास्तितव्यमुभयज्ञो हि भिषग्राजार्हो भवति । भवंति चात्र यस्तु
केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः ॥ स मुह्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवं ॥ यस्तु कर्मसु निष्णातो धार्ष्ट्याच्छा
स्त्रबहिष्कृतः ॥ स सत्सु पूजां नाप्नोति वधं चार्हति राजतः ॥ उभावेतावनिपुणावसमर्थौ स्वकर्मणि । अर्द्धवेदधरा वे
वेतावेकपक्षाविव द्विजौ ॥ ओषध्योमृतकल्पास्तु शस्त्राशनिविषोपमाः ॥ भवंत्यज्ञैरुपहितास्तस्मादेतौ विवर्जि
येत् ॥ स्नेहादिष्वनभिज्ञा ये छेद्यादिषु च कर्मसु । ते निघ्नंति जनं लोभात्कुवैद्या नृपदोषतः ॥ यस्तूभयज्ञो मतिमा
न्स समर्थोर्थसाधने । आहवे कर्मनिर्वोढुं द्विचक्रः स्यंदनो यथा । अथ वत्स तदेतदध्ययनं यथा तथोपधारयस्व
प्रोच्यमानमथ सूचयेत्कृतोत्तरासंगायाप्यांजलायोपस्थितायाध्ययनकाले शिष्याय यथाशक्ति गुरुः पदं दिशेत् ।
पदं पादो श्लोकार्धं श्लोकं वा ते च पदपादश्लोकार्धश्लोका भूयः क्रमेणानुसंधेयाः । एवमेकैकशो घटयेत् । आत्म ॥ ६ ॥

नाचानुपठेत्॥ अद्रुतमविलंवितमशंकितमननुनासिकं व्यक्ताक्षरमपीडितवर्णमक्षिभ्रुवौष्ठहस्तैरनभिनी
तं सुसंस्कृतं नात्युच्चैर्नातिनीचैश्च पठेत् न चांतरेण कश्चित् व्रजेत् तयोरधीयमानयोः। एवं तस्यात्। शुचिर्गुरूप
रोदक्षस्तंद्रा निद्राविवर्जितः। पठनेतेन विधिना। शिष्यः शास्त्रांतमाप्नुयात्॥ वाक्सौष्ठव्यर्थविज्ञाने प्रागल्भ्येकर्मनै
पुणे। तदभ्यासे चासिद्धौ च यतेताध्ययनांतगः॥ इति सौश्रुते सूत्रेस्थाने संप्रदानीयोध्यायः तृतीयः समाप्तः॥ ॥
अथातः प्रभाषणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ ॥ अधिगतमप्यध्ययनमप्रभाषितमर्थतः खरस्य चंदनभारइ
व केवलं परिश्रमकरं भवति। भवति चात्र॥ यथा खरश्चंदनभारवाही भारस्य वेत्ता न तु चंदनस्य। एवं हि शास्त्राणि
बहून्यधीत्य चार्थेषु मूढाः खरवद्वहंति॥ तस्मात्सविंशमध्यायशतमनुपदपादश्लोकार्धश्लोकमवस्यमनुवर्णयि
तव्यं। सहोत्तरेण। सूक्ष्मा हि द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकप्रभावादोषधातुमलाशयमर्मशिरास्नायुसंध्यस्थिगर्भ
संभवद्रव्यसमूहविभागाश्चेत प्रनष्टशल्योद्धरणव्रणविनिश्चयभग्नविकल्पासाध्ययाप्यप्रत्याख्येयता च विका
राणामेवमादयश्चान्ये विशेषाः सहस्रशो। येतु चिसमाना विमलबुद्धेरपि बुद्धीमाकुलीकुर्युः किं पुनरल्पबुद्धेः स्व

स्मादवश्यंपदपादश्लोकार्थश्लोकमनुवर्णयितव्यं॥ अन्यशास्त्रोपपन्नानांचार्थानामिहोपनीतानामर्थवशात्तेषां
तद्विद्येभ्यएवव्याख्यानमनुश्रोतव्यं। नह्येकस्मिन्शास्त्रेशक्यःसर्वशास्त्राणामवरोधःकर्तुं॥ भवतिचात्र। एकं
शास्त्रमधीयानोनविद्याच्छास्त्रनिश्चयं। तस्माद्बहुश्रुतःशास्त्रंविजानीयाच्चिकित्सकः॥ शास्त्रंगुरुमुखोद्गीर्णमा
दायोपास्यचासकृत्। यःकर्मकुरुतेवैद्यःसवैद्योन्येतुतस्कराः॥ औषधेनवमौरसौष्टितपौष्कलांवतं। शेषाणांच
स्पतंत्राणांमूलान्येतानिनिर्दिशेत्॥ ॥ इतिसौश्रुतेसूत्रस्थानेप्रभाषणीयोनामचतुर्थोऽध्यायः॥ अथातो
ऽग्रोपहरणीयमध्यायंव्याख्यास्यामः॥ ॥ त्रिविधंकर्मपूर्वकर्मप्रधानकर्मपश्चात्कर्मेतितद्व्याधीन्प्रतिउपदे
क्ष्यामः॥ अस्मिन्शास्त्रेशस्त्रकर्मप्राधान्याच्छस्त्रकर्मैवतावत्पूर्वमुपदेक्ष्यामः। तत्संभारांश्चातत्रशस्त्रकर्माष्टवि
धंतद्यथा। छेद्यंभेद्यंलेख्यंवेध्यमेष्यमाहार्यंविस्राव्यंसीव्यमिति। अतोन्यतमंकर्मचिकीर्षतावैद्येनपूर्वमेवोपकल्प
यितव्यानिभवंति। तद्यथा। यंत्रशस्त्रक्षाराग्निशलाकाशृंगजलौकाऽलाबुजांबवोष्टपिचुप्लोततस्रूत्रपत्रपट्टमधुघृत
वसापयस्तैलतर्पणकषायालेपनकल्कव्यजनशीतोष्णोदककटाहादीनिपरिकर्मिणश्चस्निग्धाःस्थिराबलवंतः।

॥७॥

ततःप्रशस्तेतिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषुदध्यक्षतान्नपानरत्नैरग्निंविप्रान्भिषजश्चार्चयित्वाकृतबलिमंगल
स्वस्तिवाचनंलघुभुक्तवंतंप्राङ्मुखमातुरमुपवेश्ययंत्रयित्वाप्रत्यङ्मुखोवैद्योमर्मशिरास्नायुसंध्यस्थिधमनीःप
रिहरन्ननुलोमशस्त्रंछेदनायबुद्धिपत्रंनिदध्यात्।आपूयदर्शनात्सकृदेवापहरेच्छस्त्रमाशु च।महत्स्वपिच
पाकेषुद्व्यंगुलंत्र्यंगुलंवाशस्त्रपदमुक्तं।तत्रायतोविशालःसमःसुविभक्तोइतिव्रणगुणाः॥भवंतिचात्र॥आ
यतंचविशालंचसुविभक्तोनिराश्रयः॥प्राप्तकालकृतश्चात्रव्रणःकर्मणिशस्यते॥शौर्यमाशुक्रियाशस्त्रतीक्ष्णा
मस्वेदवेपथु॥असंमोहश्चवैद्यस्यशस्त्रकर्मणिशस्यते।एकेनवाव्रणेनाशुध्यमानेनांतराबुद्ध्यावेक्ष्यापरान्
व्रणान्कुर्यात्।भवंतिचात्राय्यतोयतोगतिंविद्यादुत्संगोयत्रयत्रचतत्रतत्रव्रणंकुर्यात्तथादोषोनतिष्ठति।त
त्रभ्रूगंडशंखललाटाक्षिपुटोष्ठदंतवेष्टककक्षाकुक्षिवंक्षणेषुतिर्यक्छेदउक्तः।मूढगर्भोदरार्शोश्मरीभग
दरमुखरोगेषुअभुक्तवतःकर्मकुर्वीत।ततःशस्त्रमवचार्यशीताभिरद्भिरातुरमाश्वास्यसमंतात्परिपीड्यांगुल्या
चव्रणमभिमृज्यप्रक्षाल्यकषायेणप्लोतेनोदकमादायतिलकल्कमधुसर्पिःप्रगाढामौषधयुक्तांवर्तिंप्रणिद

ध्यात्। ततः कल्केनावछाद्य नातिस्निग्धं नातिरूक्षां घनां कवलिकां दत्वा वस्त्रपट्टेन बध्नीयात्। वेदनारक्षो
घ्नैश्च धूपैर्धूपयेत्। रक्षोघ्नैश्च मंत्रैः रक्षां कुर्वीत। ततो गुग्गुल्वगुरुसर्जरसवचागौरसर्षपचूर्णैर्लवणनिंबप [illegible]
त्रव्यामिश्रैराज्यसंयुक्तैर्धूपयेत्॥ आज्यशेषेण चास्य प्राणान् समालभ्नेत उदककुंभाच्चापो गृहीत्वा प्रोक्षय
न् रक्षाकर्म कुर्यात्॥ तद्वक्ष्यामः॥ कृत्यानां परिरक्षार्थं तथा रक्षोभयस्य च। रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनु
मन्यतां॥ नागाः पिशाचा गंधर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः। अभिद्रवंति ये त्वां ब्रह्माद्या घ्नंतु तान् सदा॥ पृथिव्यामंतरि
क्षे च ये चरंति निशाचराः। दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पांतु त्वां ते नमस्कृताः॥ पांतु त्वां मुनयो ब्राह्मा दिव्या राजर्षयस्त
था॥ पर्वताश्चैव नद्यश्च सर्वाः सर्वे च सागराः। अग्नी रक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च। सोमो व्यानमपानं ते
पर्जन्यः परिरक्षतु॥ उदानं विद्युतः पांतु समानं स्तनइत्नवः। बलमिंद्रो बलपतिर्मनुर्मन्यो मतिं तथा॥ कामास्ते
पांतु गंधर्वाः सत्वं मित्रोभिरक्षतु॥ प्रज्ञां ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमंडलं। चक्षुः सूर्यो दिशः श्रोत्रे चंद्रमाः पा ॥८॥
तु ते नमः॥ नक्षत्राणि सदा रूपं छायां पांतु निशास्तव। रेतस्त्वाप्याययंत्वापो रोमाण्योषधयस्तथा। आकाशंख

ग्निते पातु देहं तव वसुंधरा। वैश्वानरो शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमं। पौरुषं पुरुषो श्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं ध्रुवो भ्रु
वौ॥ एता देहे विशेषेण तव नित्या हि देवताः। एतास्त्वां सततं पांतु दीर्घमायुरवाप्नुहि। स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा
स्वस्ति नारदपर्वतौ॥ स्वस्त्यग्निश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः॥ पितामहकृता रक्षा स्वस्त्यायुर्वर्द्धतां तव। ई
तयस्ते प्रशाम्यंतु सदा भव गतव्यथः॥ इति स्वाहा॥ एते वेदात्मके मंत्रैः कृत्याव्याधिविनाशने॥ मयैवं कृतरक्षस्त्वं
दीर्घमायुरवाप्नुहि। ततः कृतरक्षमातुरमगारं प्रवेश्याचारिकमादिशेत्॥ ततस्तृतीये ऽहनि विमुच्यैवमेव ब
ध्नीयात्॥ वस्त्रपट्टेन। न चैनं त्वरमाणो ऽपरेद्युर्मोक्षयेत्॥ द्वितीयदिवसपरिमोक्षणाद्विग्रथितो व्रणश्चिरादु
पसंरोहति। ताम्ररुजा च भवति॥ अत ऊर्ध्वं दोषकालबलादीन् वेक्ष्य कषायालेपनबंधाहाराचारान् विदध्या
त्। न चैनं त्वरमाणं सांतर्दोषं रोपयेत्॥ स ह्यल्पेनापचारेणाभ्यंतरमुत्संगं कृत्वा भूयो गतिं विकरोति। भवति चा
त्र तस्मादंतर्बहिश्चैव संशुद्धं रोपयेद्व्रणं॥ रूढे ऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् परित्यजेत्॥१॥ हर्षं क्रोधं भयं चापि
यावदास्थैर्यसंभवात्। मासान् षट् सप्त वा ... विधिरेष प्रशस्यते। हेमंते शिशिरे चैव वसंते चापि मोक्षयेत्॥२॥

ग्रहाग्रहा छरङ्ग्रीष्मवर्षास्वपि च बुद्धिमान्। अतिपातिषु रोगेषु नेच्छेद्विधिमिमं भिषक्॥३१॥ प्रदीप्तागार

वच्छीघ्रं तत्र कुर्यात्प्रतिक्रियां॥ या वेदना शस्त्रनिपातजाता तीव्रा शरीरं प्रदुनोति जंतोः॥ घृतेन सा शांतिमुपैति

सिक्ता कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन॥ ॥इति सौश्रुते सूत्रस्थाने पंचमोध्यायः॥ ॥अथात ऋतुचर्याध्यायं

व्याख्यास्यामः॥ ॥कालो हि नाम भगवान् स्वयंभूरनादिमध्यनिधनोत्र रसव्यापत्संपत्ती जीवितमरणे

च मनुष्याणामायत्ते स सूक्ष्मामपि कलां न लीयत इति संकलयति अत्रेवा भूतानीति कालस्तस्य संवत्सरात्म

नो भगवानादित्यो गतिविशेषेण अक्षिनिमेषकाष्ठाकलामुहूर्ताहोरात्रपक्षमासर्त्वयनसंवत्सरयुगप्रवि

भागं करोति। तत्र लघ्वक्षरोच्चारणमात्रोक्षिनिमेषः। पंचदशाक्षिनिमेषाः काष्ठास्त्रिंशत्काष्ठाः कलास्त्रिंशत्क

लो मुहूर्तः कलादशभागश्च त्रिंशन्मुहूर्तमहोरात्रं पंचदशाहोरात्राणि पक्षः स द्विविधः शुक्लः कृष्णश्च तौ मा

सः॥ ते च माघादयो द्वादश मासाः। द्विमासिकमृतुं कृत्वा षड्ऋतवो भवंति॥ ते शिशिरवसंतग्रीष्मवर्षाशरद्धेमंताः॥ ॥६॥

तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः॥ मधुमाधवौ वसंतः। शुक्रशुची ग्रीष्मः। नभोनभस्यौ वर्षाः। इषोर्जौ शरत्॥ सहः सहस्यौ

लघ्वक्षरा निमेषा काष्ठा इति [illegible] केचित् त्रिंशत्कलाः कलादशेति ते [illegible] मुहूर्त इति केचित् अमरकोशे प्रसिद्धं ४

[illegible] चत्वारः कार्तिकादयो मासाः उष्ण[illegible] फाल्गुनादयो चत्वारः [illegible] वर्षालक्षणा चत्वारो आषाढादय इति शीतोष्णवर्षा[illegible]
चंद्रादित्ययोः विभागः
सोमः [illegible] रसाः बलवंतो भवंति [illegible]
सर्वप्राणीनां [illegible]

हेमंत इति ॥ त एते शीतोष्णवर्षालक्षणा । चंद्रादित्ययोः कालप्रविभागकरत्वात् । अयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरं च ॥
तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमंताः । तेषु भगवानाप्यायते सोमः । अम्ललवणमधुराश्च रसाः बलवंतो भवंति उत्तरोत्तरं
चा सर्वप्राणिनां बलमभिवर्धते ॥ उत्तरं शिशिर वसंतग्रीष्माः ॥ तेषु भगवानाप्यायते ऽर्कः । तिक्तकटुकषायाश्च रसाः
बलवंतो भवंति ॥ उत्तरोत्तरं च सर्वप्राणिनां बलं चहीयते ॥ भवति चात्र ॥ शीतांशुः क्लेदयत्युर्वीं विवस्वान् शोषय
त्यपि ॥ तावुभावपि संश्रित्य वायुः पालयति प्रजाः ॥ अथ खल्वयने युगपत्संवत्सरो भवति । ते तु पंच युगसंज्ञां लभंते ।
स एष निमेषादिर्युगपर्यंतः कालश्चक्रवत्परिवर्तमानः कालचक्रमित्युच्यते । इत्येके । इह तु वर्षाशरद्वसंतहि
मंतग्रीष्मप्रावृट् इ षड् ऋतवो भवंति ॥ दोषोपचयप्रकोपप्रशमनिमित्तं ॥ ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः
तद्यथा ॥ भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षा कार्तिकमार्गशिरौ शरत् । पौषमाघौ च हेमंतः ॥ फाल्गुनचैत्रौ वसंतः । वैशाखज्येष्ठौ
ग्रीष्मः ॥ आषाढश्रावणौ प्रावृडिति ॥ तत्राप्यागामिकवर्तमानयोः यथासंख्यमृत्वोराद्यंतसप्ताहात् ऋतुसंधिः प्रा
यः कल्पते ॥ ऋत्वोराद्यंतसप्ताहात् ऋतुसंधिरितिस्मृतः ॥ तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात् ॥ १ ॥ शास्त्रं

त्तरात्॥ तत्र वर्षास्वोषधयस्तरुण्योऽल्पवीर्या आपश्चाप्रसन्नाः क्षितिमलप्रायास्ता उपयुज्यमानाः॥ नभसि मेघा
वतते जलप्रक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्टब्धाग्नीनां विदह्यंते॥ विदाहात्पित्तसंचयमापा
दयंति॥ स संचयः शरदि प्रविरलमेघे वियत्युपशुष्यति पंकेऽर्करश्मिप्रविलायितः पैत्तिकान्व्याधीन्जनय
ति॥ ता एवौषधयः कालपरिणामात्परिणतवीर्या बलवत्यो हेमंते भवंति॥ आपश्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्यः
स्ता उपयुज्यमाना मंदकिरणत्वाद्भानोः सतुषारपवनोपस्तंभितदेहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्छैत्याद्गौरवादु
पलेपाच्च श्लेष्मणः संचयमापादयंति स संचयो वसंतेऽर्करश्मितापितः श्लेष्मिकादीन्व्याधीन्जनयंति॥ ता एवौ
षधयो निदाघे निःसारा रूक्षा अतिमात्रं ईषत् स्निग्धदेहानां प्राणिनां लघ्व्यो भवंति॥ आपश्च ता उपयुज्यमानाः सू
र्यप्रतापोपशोषितदेहानां रौक्ष्याल्लघुत्वाद्वैशद्याच्च वायोः संचयमापादयंति। स संचयः प्रावृषि चात्यर्थं जलो
पक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहिनां शीतवातवर्षेरितो वातिकान्व्याधीन्जनयति। एवमेष दोषाणां संचयप्रकोपहेतु
रुक्तः॥ तत्र वर्षाहेमंतग्रीष्मेषु संचितानां शरद्वसंतप्रावृट्सु च प्रकुपितानां निर्हरणं कर्तव्यं। तत्र पैत्तिकस्यो

हा

१०

शीतानां उपशमो हेमंते श्लेष्मिकाणां च निदाघे वातिकानां घनात्यये॥ स्वभावत एव॥ एते संचयप्रकोपप्रशमा व्या-
ख्याता भवंति वात्र चयप्रकोपप्रशमा दोषाणां हि द्वयोरपि। संख्यासाधारणावस्थं नु विष्वद्वृत्तेमानयोः॥ ऋतु संध्यु-
दोषाणां चयाद्या परिकल्पना॥ एवं प्रकारा व्याख्याता विधिवत्स्याम्यतः परं॥ ह्रासे यदल्पे शोण्ये वर्त्तमानतुके
विधिं॥ न विष्णद्वतुके चापि एते तात्पास कारणात्॥ तत्र पूर्वाह्ने वसंतस्य लिंगं। मध्याह्ने ग्रीष्मस्य अपराह्ने प्रावृषः।
प्रदोषे वार्षिकं। शारदमर्द्धरात्रे। प्रत्यूषसि हिमंतमुपलक्षयेत्॥ एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षादोषो-
पचयप्रकोपोपशमैः जानीयात्॥ तत्राव्यापन्नेषु ऋतुषु व्यापन्ना ओषधयो भवंत्यापश्च ता उपयुज्यमानाः प्रा-
णायुर्बलवीर्यौजस्कर्यो भवंति॥ तासां पुनः व्यापदोऽनिष्टकारिताः॥ शीतोष्णवर्षाणि विपरीतान्योषधीर्व्यापाद-
यन्त्यापश्च। तासामुपयोगात् विविधरोगप्रादुर्भावो मरको वा भवति॥ तत्र पुराणान्निरोषधीन्निरनुपहतान्निः क्रि-
याकार्या। तत्राव्यापन्नानामोषधीनामपां चोपयोगः॥ कदाचिद्व्यापन्नेष्वपि कृत्यान्निशापरक्षात्क्रोधाधर्मैरु-
पध्वस्यंते जनपदाविषोषधिपुष्पगंधेन वायुनोपनीतेन वाक्रम्यते यो देशस्तत्र देशप्रकृतिविशेषेण

११ कासश्वासवमथुप्रतिश्यायशिरोरुग्ज्वरैरुपतप्यते।गृहनगरचत्वरैर्वीथीगृहद्वाररच्छायनासनशयनेवाहनमणि
रत्नोपकरणगार्हितुलक्षणनिमित्तैर्वाप्रादुर्भावैर्वीतत्रस्थोनपरित्यागशांतिप्रायश्चित्तमंगलजाप्यहोमोपहा
रेज्याजलिनमस्कारतपोनियमदयादानदीक्षाभ्युपगमः।देवताभ्यालेणगुरूपरैर्नविवितव्यं।एवंसाधुऊश्मलंभ
वति॥ऋतुनामतऊर्ध्वमव्यापन्नानां।लक्षणान्युपदेक्ष्यामः।वायुर्वात्युत्तरःशीतोरजोधूमाकुलादिशः।छिन्नस्तुषा
रैःसविताहिमानद्धजलाशयाः॥दर्पिताध्वांक्षखड्गमहिषोरभ्रकुंजराः।रोध्रप्रियंगुपुन्नागाःपुष्पिताहिम
साह्वये॥२॥शिशिरेशीतमधिकंवाततृष्णाकुलादिशाः।शेषंहेमंतवत्सर्वंविज्ञेयंलक्षणंबुधैः॥सिद्धविद्याधरव ११
ध्रुचरणालंकृतकांचिते॥मलयेचंदनलतापरिष्वंगाधिवासिते॥४॥वातिकामिजनानंदजननोनेगदीपकः।दंपत्यो
र्मिमित्रिदुरोवसंतेदक्षिणानिलः॥५॥दिशोवसंतेविमलाःकाननैरुपशोभिताः।किंशुकांभोजवकुलाःचूताशोकादि
पुष्पिते॥६॥कोकिलाषट्पदैगणैरुपगीतामनोहराः।दक्षिणानिलसंवीताःसुमुखाःपल्लवोज्ज्वलाः॥७॥ग्रीष्मे
तीक्ष्णांशुरादित्योमारुतोनैऋतोसुखः।भूर्वह्निदावहोत्यर्थंकेवलंस।रासचोष्ट्रयाः॥८॥ क्लेशमारुतस्तूर्ध्वं
प्रोग

रा: प्रज्वलिता इव। भ्रांतचक्राह्वयुगलापयः पानाकुलामृगा॥९॥ध्वस्तवीरस्त्र एजतां विषं णांकितपादपाः॥प्राविष्यं
बरमानध्वं पश्चिमामिके खेविते॥१०॥ऊर्वद्रिश्वानतकान् हृष्टान् हंसान् मानसगामिनः॥नीमसंतमसे सायं स्पर्धिदुर्गे
मकर्दमे॥११॥जघनोद्दहनक्रांताः प्रमृष्टासारमंडनाः॥ तडित्प्रनाहतालोले निमिलन्नयनोत्पलाः॥ गर्जितध्व
निनात्रस्तहृदयाश्वाभिसारिकाः मेचकप्रोतसंकाशे मेघे रुचांबु स्फुरणे॥१२॥ जितहेसावलीकांतिबलाकावंति
सारितेः। केकागाननोर्जीतनृत्यतबर्हिनिरीक्षतेः। अंबुधेर्विद्युद्घोतप्रस्तुतैस्तुमुलस्वनैः। कोमलश्यामशष्पाढ्या
राक्रगोपोज्वलामही॥ कदंबनिंबकुटजसर्जकेतकिचंपिजाः॥ ततो वर्षास्त्वघोल्ले पूरोद्धमतदुमाः॥ वापाः प्रो
तफुल्लकुमुदनीलोत्पलविराजिताः॥ प्रस्रवत्कस्यंदवेंहुंसंस्रोपशोभिता॥ नातिगर्जत्स्वचलन्मेघविनि
रुद्धरुद्धग्रहनक्षत्रः॥ कर्बुरूर्ध्वशरघार्कश्वेताभ्रविमलेनभः॥ तथा सर्वास्स्वकूरुहेन्नातिहीसासघाटतेः। पिकस्फु
कारताकोलिनिम्नोन्नतसमेषु च॥ वाणासप्ताकवस्वकस्सारानविराजिताः॥ स्वच्छपुष्परतिघुलेषु ति
परीतेषु बाघुनः॥ विपन्ने षिचाहोषाः कुप्यन्त्यनुषुदे हितोहरे दूसितेश्लेषाति पित्तेशरदि निर्हरेत्।
नर्वादोशमयेद्वासुः प्राग्विकारस्समुत्थापात ॥इति षष्ठोऽध्यायः॥ अथ धैत्रविधिनध्याय

चतुर्विंशति ५

व्याख्यास्यामः ॥ यंत्रशतमेकोत्तरं । अत्र हस्तयंत्रमेव प्रधानतमं यंत्राणामवगच्छत ॥ यस्माद्धस्ता
दृते यंत्राणामप्रवृत्तिरेव च ॥ तदधीनत्वाद्यंत्रकर्मणां तद्यथा । लोहवेणुवृक्षस्तंत्र श्रृंग गोवालकलता
दिनानि स्नायुषतानासमधन चर्माणि चेति । तेभ्यो यंत्राणि निष्पाद्यंते । तत्र मनःशरीराबाधकराणि
शल्यानि तेषामाहरणोपायो यंत्राणि तानि षट्प्रकाराणि । तद्यथा स्वस्तिकयंत्राणि सं
१२। दंशयंत्राणि तालयंत्राणि नाडीयंत्राणि शलाकायंत्राणि उपयंत्राणि चेति ॥ तत्र स्वस्तिक
यंत्राणि द्वे संदंशयंत्रे द्वे एतावतानेयंत्रे विंशतिः ~~विंशतिः~~ नाड्यः अष्टाविंशतिः शलाकाः पंच
विंशतिरुपयंत्राणि तानि प्रायशो लोहानि भवंति । तत्प्रतिरूपकाणि वा तदलाभे । तत्र नाना
प्रकाराणां व्यालानां मृगपक्षिणां मुखैर्मुखानि

णां व्यालानां मृगपक्षिणां मुखैर्मुखानि यंत्राणि प्रायसः सदृशानि तु ॥ तस्मात् तत्सारूप्यादागमादुपदेशादन्ययंत्र
दर्शनाद्युक्तितश्च कारयेत् ॥ समाहितानि यंत्राणि खरश्लक्ष्णमुखानि च । सुदृढानि सुरूपाणि सुग्रहाणि च कारये
त् । तत्र स्वस्तिकयंत्राणि अष्टादशांगुलप्रमाणानि । सिंहव्याघ्रवृकतरक्ष्वृक्षद्वीपिमार्जारशृगालमृगैर्वारुककाक
कंककुररचाषभासशशघात्युलूकचिल्लिश्येनगृध्रक्रौंचभृंगराजांजलीकर्णावभंजननंदीमुखमुखानि मसू
राकृतिभिः कीलैरवबद्धानि मूलेंकुशवदावृत्तवारांगाण्यस्थिविनष्टशल्योद्धरणार्थमुपदिश्यंते । सनिग्रहो निग्रहश्च
संदंशौ षोडशांगुलौ भवतः त्वक्मांससिरास्नायुगतशल्योद्धरणार्थमुपदिश्येते ॥ तालुयंत्रे द्वादशांगुले । मत्स्यता
लुकवदेकतालु द्वितालुके । कर्णनासानाडीशल्यानामाहरणार्थे । नाडीयंत्राण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्ये
कतोमुखानि उभयतोमुखानि च तानि श्रोतोगतशल्योद्धरणार्थं रोगदर्शनार्थमाचूषणार्थं क्रियासौकर्यार्थं चेति
तानि श्रोतोद्वारपरीणाहानि यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च भगंदरार्शोर्बुदव्रणबस्त्युत्तरबस्तिवृद्धदकोद
रधूमनिरुद्धप्रकाशसंनिरुद्धगुदयंत्राणि । अलाबुशृंगयंत्राणि चोपरिष्टात् वक्ष्यामः । शलाकायंत्राण्यपि नाना

प्रकाराणि नानाप्रयोजनानि यथायोगपरिणामप्रदीर्घाणि च। तेषां गंडूपदशरपुंखसर्प्पफणबडिशमुखे द्वे

द्वे एषण्यस्ह नवर्त्तनचालनाहरणार्थमुपदिश्यंते। मसूरदलमात्रमुखे द्वे किंचिदानताग्रे श्रोतोगतशल्योद्धर

णार्थं उपदिश्यते। षट्कार्प्पासकृतोष्णीषाणि प्रमार्जनक्रियासु त्रीणि द्व्यीस्तु तीनि खल्वमुखानि क्षारौषधप्र

णिधानार्थं। जांबवौष्ठेरावदनानि अग्निकर्म्मणि त्रीणि त्रीणि षडाग्निकर्मस्वत्तिप्रेतानि। नासार्बुदहरणार्थं

एकं कोलास्थिदलमात्रमुखखद्धंतीक्ष्णौष्ठं अंजनार्थमेकं कलायपरिमंडलमुन्नयतो मुकुलाग्रं मूत्रमार्गविशो

धनार्थं एकं मीलतीपुष्पवृंताग्रप्रमाणं परिमंडलमिति। उपयंत्राण्यपि रज्जुवेणिकापट्टचर्म्मांतर्वल्कलतावस्त्रा

ष्टीलाश्ममुद्गरपाणिपादतलांगुलिजिह्वादंतनखमुखबालाश्वकंटकशाखाष्ठीवनप्रवाहहर्षायस्कांतमयानि

क्षारस्माराग्निभेषजानि चेति। एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा संधौ कोष्टे च धमन्यां च यथा योगप्रयोजये

त्। चालनवर्तनविवर्त्तनविवरणपीडनेमार्गविशोधनविकर्षणाहरणोछ्वमनविनमनविभंजनोमथना

रूषणेषणादारणेरिक्षकरणप्रक्षालनप्रधमार्ज्जनानि चतुर्विंशतिः। स्वबुध्या चापि विभजेत् यंत्रकर्माणि बुद्धि

मान्। असंख्येयविकल्पत्वात् शल्यानामिति निश्चयः॥ तत्रातिस्थूलमसारमतिदीर्घमतिह्रस्वमग्राहि॥ विषमग्रा
हि। वक्रं शिथिलमत्युन्नतं मृदुकीलं मृदुपाशं मृदुमुखमिति द्वादश यंत्रदोषाः। एतैर्दोषैर्विनिर्मुक्तं यंत्रं अष्टाद
शांगुलं प्रशस्तं भिषजा ज्ञेयं तद्धि कर्मसु योजयेत्॥१॥ दृश्यं सिंहमुखाद्यैस्तु रूढं कंकमुखादिभिः॥ निर्हरेत्तु शनैः
शल्यं शास्त्रयुक्त्युपेक्षया विवर्तितं साधु गृह्णाति निर्हरत्युद्धरते च यस्मात्। यंत्रेष्वतः कंकमुखं प्रधा
नं स्थाने सर्वेषु विकारितञ्च॥ ॥ इति सौश्रुते आयुर्वेदशास्त्रे यंत्रविधिर्नामाध्यायः समाप्तः॥ ॥ अथातः
१८ शस्त्रावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ विंशतिशस्त्राणि तद्यथा। मंडलाग्रकरपत्रे नखशस्त्रमुद्रिकोत्पलप
त्रकार्धधारसूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चकाः कुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रबडि १८
शदंतशंकवेषण्य इति। तत्र मंडलाग्रकरपत्रे स्यातां छेदने लेखने च। सूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रि
कूर्चकाणि विस्रावणे। कुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकाणि व्यधने सूची च बडिशदंतशंकु आहरणे एषण्ये
षणे अनुलोम्ये च सूची सीवने। इत्यष्टविधे कर्मणि उपयोगः। शस्त्राणां व्याख्यातः॥ तेषामथ ग्रहणसमासोपायः

कर्म्मसुवक्ष्यते।तत्रवृद्धिपत्रंवृंतफलसाधारणेभागेगृह्णीयात्।भेदनान्येवंसर्वाणिवृद्धिपत्रंमंडलाग्रंचकिं
चिदुत्तानपाणिना।लेखनेबहुशोवचार्य्यं।वृंताग्रेविश्रावणानिविशेषेणतुबालवृद्धसुकुमारभीरुनारीणांराज्ञां
राजपुत्राणांचत्रिकूर्चकेनविश्रावयेत्।तलप्रछादितवृंतमंगुष्टप्रदेशिनीभ्यांव्रीहिमुखंकुठारिकांवामहस्तन्य
स्तामितरहस्तमध्यमोगुष्टविष्टब्धयाभिहन्यात्।आराकरपत्रैषण्योमूलेशेषाणितुयथायोगंगृह्णीयात्।तेषां
नामभिरेवाकृतयःप्रायेणव्याख्याताः।तत्रनखशस्त्रैषण्यावष्टांगुलेसूच्यावक्ष्यंते॥बिडशोदंतशंकुश्चानताग्रेती
क्ष्णकंटकप्रथमवयेपत्रमुखेएषणीगंडूपदाकारमुखीच।प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रदेशप्रमाणामुद्रिकादशांगुलाशरा
निचेति।इतिशस्त्रसंपत।तत्रैधारान्भेदनानांमासुरीलेखनानामर्द्धमासुरीव्यधनानांविश्रावणानांचकैशकीछेद
नानार्द्धकैशकी।इतिनामभिरेवव्याख्याता॥तत्रवक्रंकुंठंखंडंखरधारमतिस्थूलमल्पमतिदीर्घमतिह्रस्व
मित्यष्टौशस्त्रदोषाः।अतोविपरीतगुणमाददीतान्यत्रकरपत्रात्।तद्धिखरधारमस्थिछेदनार्थंतेषांपायनांत्रिवि

वा क्षीरोदकतैलेषु तत्र क्षारपायिनो। शिरशल्यास्थिछेदनेषु उदकपायिनो मांसछेदनभेदनपाटनेषु तैलपायिनो
शिराव्यधस्नायुचर्म्मछेदनेषु। तेषां निशानार्थं श्लक्ष्णशिला माषवर्णा धारासंस्थापनार्थं शाल्मलीफलकमिति
नवतिचात्र॥ यदा सुनिशितं शस्त्रं रोमछेदि सुसंस्थितं सुग्रहीतं प्रमाणेन तदा कर्म्मणि योजयेत्॥१॥ अनुशस्त्राणि
नुत्वक्सारस्फुटिककाचकुरुविंदजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालांगुलय इति। शिशूनां
शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत्॥ विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् अग्निक्षारजलौकसां॥२॥ ये स्युर्मुखगतारोगाः नेत्र
वर्त्मगताश्च ये। गोजीशेफालिकाशाकपत्रैर्विश्रावयेत्तु तान्॥३ एष्वेषैव एषु पालेषु बालांगुल्यंकुराहिता॥ शस्त्रा
ण्येतानि मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु॥४॥ कारयेत्करणे प्राप्तं कर्म्मारं कर्मकोविदं॥ प्रमाणंलक्षणं घस्य सिद्धि
र्भवतिनित्यशः॥५॥ तस्मात्परिचयः कार्यः शस्त्राणामादितः सदा॥ ॥इति सौश्रुते आयुर्वेदशास्त्रे सूत्रस्था
ने शस्त्रावचारणीयो नाम अष्टमोध्यायः॥ ॥८॥ अथातो योग्यासूत्रीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ ॥अधिगत
सर्वशास्त्रार्थमपि शिष्यं योग्यां कारयेत्। छेद्यादि क्रियामार्गस्नेहादिषु च कर्म्मपथमुपदिशेत्॥ इति वै ब्रिमसे

वकस्रोतसिषु उदकपंकपूर्णेषु न्तेद्ययोग्यासमौ। मिन्दुकर्मण्याप्तुते लेख्यस्य ततपद्मं महिषाश्चशिरासूत्पलनाले

षु च वेध्यस्य घुणोपहतकाष्ठे वेणुनलनालीशुष्कालाबुमुखेषु एष्यस्य॥ पनसबिंबीबिल्वफलमज्जमृतपशुद

ते आहार्यस्य मधूच्छिष्टोपलिप्ते शाल्मलीफलके विश्राव्यस्य। सूक्ष्मघनवस्त्रांतरयो मृदुचर्मांतयोश्च सीव्यस्य पु

स्तमयपुरुषांगप्रत्यंगविशेषेषु बंधयोग्यां मृदुसु मांसखंडेषु अग्निक्षारयोग्यां। उदकपूर्णघटपार्श्वश्रोतस्यलं

बुमुखादिषु नेत्रप्रणिधानप्रबस्तिव्रणबस्तिपीडनयोग्यामिति। भवति चात्र। एवमादिषु मेधावी योग्यार्हेषु

यथाविधि॥ द्रव्येषु योग्यां कुर्वाणो न प्रमुह्यति कर्मसु॥ अतिदृष्टांतमुद्दिष्टं योग्याकर्मण्यशेषतः॥ तस्मात् कौ

शलमन्विछन् शस्त्रक्षाराग्निकर्मसु॥२ यत्र यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समाचरेत्॥ ॥ इति योग्यासूत्रीयाध्या

यो नवमः समाप्तः॥ ॥९॥ ॥ अथातो विशिखानुप्रवेशनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ अधिगततंत्रेणोपा

सिततंत्रार्थेन दृष्टकर्मणा कृतयोग्येन शास्त्रार्थं निगदता राजानुज्ञातेन नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवस्त्रप

रिहितेन छत्रवता दंडहस्तेन सोपानत्केनानुद्धतवेषेण सुमनसा कल्याणाभिव्याहारेणाकुहकेन बंधुभूतेन भू

तानोसुसेहायवतनवैद्येन विशेषानुप्रवेष्टव्याः॥ ततो दूतनिमित्तशकुनमंगलानुलोम्येनातुरमभिगम्योपविश्या
तुरमभिपरोक्ष पृछेच्च। त्रिभिरेतै विज्ञानोपायैः रोगाः प्रायसो वेदितव्याः॥ इत्येके तत्तु न सम्यक्। षड्विधो हि
रोगाणां विज्ञानोपायस्तद्यथा। पंचभिः श्रोत्रादिभिः प्रश्नेन चेति तत्र शब्देंद्रियविज्ञेया विशेषा रोगेषु व्रणास्राव
विज्ञानीयादिषु वक्ष्यंते॥ सफेनं रक्तमीरयन्ननिलः सशब्दो निर्गछतीत्येवमादयः तस्मात्परिक्ष्य सततं तेभिर्जासिभि
मिछता। यत्नेन व्याधयः सर्वैः प्रमाणैर्दर्शनादिभिः। स्पर्शनेंद्रियविज्ञेयाः शीतोष्णश्लक्ष्णकर्कशमृदुकठिनत्वा
दयोज्वरशोफादिषु रसं विशेषांच क्षुरिंद्रियविज्ञेया। शरीरोपचयोपचय आयुर्लक्षणबलवर्णविकाराद
यः॥ रसनेंद्रियविज्ञेयाः प्रमेहादिषु रसविशेषाः॥ गंधेंद्रियविज्ञेयाः अरिष्टलिंगादिषु व्रणानामव्रणानां च गंधवि
शेषाः॥ प्रश्नेन च जानीयात् देशं जातिं कालं सात्म्यमातंकसमुत्पत्तिं वेदनासमुछ्रायं बलमंतरग्नितां वातमूत्रपुरी
षरजसो प्रवृत्तिमप्रवृत्तिं कालप्रकर्षादींश्च विशेषाश्च। आत्मसदृशेषु विज्ञानान्युपायेषु तत्स्थानीये ज्ञानी
यात्॥ एवमभिसमीक्ष्य साध्यान् साधयेत्। याप्यान् यापयेत्। असाध्यान्नैवोपक्रमेत्। उक्तं च॥ स्वार्थविद्यायशोहा

वितः॥सद्विविधः।प्रतिसारणीयः।पानीयश्च।तत्रप्रतिसारणीयःकुष्टकिटिभदद्रुकिलासमंडलभगंदरार्बुदा
र्शोदुष्टव्रणनाडीचर्म्मकीलतिलकालकन्यच्छमुखव्यंगविद्रधिबाह्यक्रिमिविषादिषुप्रयुज्यते।सप्तसुचमुखरोगेषु
पजिह्वाधिजिह्वोपकुशदंतवैदर्भेषुनिःसृतेषुचरोहिणीषुएतेषुचैवानुशस्त्रप्रणिधानमुक्तं॥पानीयस्तुगुल्मो
दराग्निसंगश्मर्यादिजीर्णानाहशर्कराश्मर्य्याभ्यंतरविद्रधिक्रिमिविषार्शःसुचोपयुज्यते॥सप्तसुचमुखरोगेषुअहि
तस्तुरक्तपित्तज्वरितपित्तप्रकृतिवृद्धबालदुर्बलभ्रममदमूर्छातिमिरपरीतेभ्योऽन्येभ्यश्चैवंविधेभ्यः।तंचेतर
क्षारवद्दग्ध्वापरिश्रावयेत्।तस्यविस्तरोऽन्यत्र।अथप्रतिसारणीयोमृदुर्मध्यस्तीक्ष्णश्चतंचिकीर्षुः॥शरदिगिरिसा
नुजेशुचिरुपोषितःनिवसंतिहिभूतानियान्यस्मिन्कानिचिन्मुषि।अपक्रामंतुतश्चायंमायायपाद्यतेद्रुमः।प्रशस्तेऽह
निप्रशस्तदेशजातमनुपहतंमध्यमवयसंमहांतमसितमुष्ककमधिवास्यमंत्रेणानेनाभिमंत्र्य।अग्निवीर्य्यमहावीर्य्य
मतिवीर्य्यप्रणश्यतु।इहैवतिष्ठकल्याणममकार्य्यंकरिष्यसि।ममकार्य्येकृतेपश्चात्देवलोकंगमिष्यति।ध्येतपुष्प
रकंपुष्पंसहस्त्रंजुहुयात्॥अपरेद्युर्विच्छिन्नमधुतेपदिनपश्येनततदापातयित्वाखंडशःप्रकल्प्यविपाट्यनिवातेदोषेनि

यादुःपरिमृष्टा [illegible] चिकित्सके ॥२

[illegible] मिथ्यातादुष्टपे व्याधयः सर्वे प्रमातो दर्शनादिति:

निमुपाक्रोशमसे न्नह ॥ प्राप्नुयान्निय तं वैद्योऽयोऽसाध्यं समुपाचरेत् ॥१॥ मिथ्यादृष्टाविकाराहि दुराख्यातास्तथैव

च ॥ तत्रसाध्या अपि व्याधयः प्रायेणेषां दुश्चिकित्स्यतमाः ॥ तत्‌ यथा श्रोत्रियनृपतिस्त्रीबालवृद्धभीरुराजसेवककि

तथादुःपरिमृष्टा श्च मोहयेयु श्चिकित्सकं ॥२॥ विद्यमानी परिसेवस्सरोच्छितोश्च विकारान् प्रायसो वर्ज्जयेत् ॥ × कित

व दुर्बलवैद्य विदग्ध व्याधिगोपक दरिद्र कृपणक्रोधिनामात्मवतामनाथानां च एवं निरूप्य चिकित्सां कुर्वन् धर्मार्थ

कामयशांसि प्राप्नोति ॥ भवति चात्र ॥ स्त्रीभिः सहास्यं संवादं परिहासं परिवर्ज्जयेत् ॥ तदत्तान्निरनादेयमन्नादन्य

द्भिषक्वरे ॥१॥ इति सौश्रुते आयुर्वेदशास्त्रे सूत्रस्थाने विशेषानुप्रवेशनीयोऽध्यायो दशमः समाप्तः ॥ ॥

अथातः क्षारपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ शस्त्रानुशस्त्रेभ्यः क्षारः प्रधानतमो भवति ॥ छेद्यभेद्यलेख्यकरणा

त् त्रिदोषघ्नत्वात् विशेषक्रियावचारणाच्च ॥ तत्र क्षरणात् क्षणनाद्वा क्षारः ॥ नानौषधिसमवायात् त्रिदोषघ्नः शुक्ल

त्वात् सौम्यः ॥ तस्य सौम्यस्यापि सतो दहनपचनदारणादिशक्तिरविरुद्धा ॥ सखल्वाग्नेयौषधगुणभूयिष्टत्वात् ॥ कटु

क उष्णः तीक्ष्णः पाचनो विलयिनः शोधनो रोपणः शोषणः स्तम्भनो कृम्यामकफकुष्टविषमेदसामुपहंता पुंस्त्वस्य चातिसे

त्रिदोषघ्नत्वां [illegible] दार्वपितिहेत्वे [illegible] त्रिदोषघ्नश्चिकृतः नानेति [illegible]

हा ॥ [illegible] शोधक [illegible] विलियनो [illegible] शोधने मुपादेः [illegible]

चितं कृत्वा सुधाशर्करा: प्रक्षिप्य तिलनालैरादीपयेत् । अथोपशांते नीतं द्रव्यं पृथक् गृह्णीयात् ॥ कूटशर्करा नस्म
शर्करा स्यः । अथानेनैव विधानेन कुटजपलाशाश्वकर्णपारिभद्रकबिभीतिकारग्वधतिल्वकार्कस्नुहीद्रुपामार्गपाटला ।
नक्तमालवृषकदलीचित्रकपूतीकेंद्रवृक्षास्फोतासप्तच्छदाग्निमंथगुंजाश्वेतरक्तश्च कोशातकी समूलपत्रशाखा दहेत् ।
ततः क्षारद्रोणमुदकद्रोणैः षड्भिरालोड्य मूत्रैर्वा यथोक्तैरेकविंशतिकृत्वः । परिस्राव्य महति कटाहे शनैः शनैर्दर्व्याव
घट्टयेन् विपचेत् । स यदा नवत्यच्छो रक्तः तीक्ष्णः पिच्छिलश्च । तदा तमादाय महति वस्त्रे परिस्राव्य तु शेषं विसृज्य पुनरग्ना
वधिश्रायेत् । तत एव च क्षारोदकात् कुडवमध्यर्धं चापनयेत् । ततः कूटशर्करा नस्मशर्करा क्षीरपंकशंखनाभीरग्नि
वर्णाः कृत्वा यसपात्रे तस्मिन्नेव क्षारोदके निर्वाप्य पिष्ट्वा तेनैव द्विद्रोणेऽष्टपलसंमितं शंखनाभ्यादीनां कृत्वा प्रतीवा
प्यसततमप्रमत्तश्चैनमवघट्टयन् विपचेत् स यथा नातिसांद्रो नातिद्रवश्च भवति । तथा प्रयतेत । अथैनमागतपाकम
वतार्यानुगुप्तमायासकुंभे संवृतमुखे निदध्यादेष मध्यम एष एवाप्रतीवापः पक्कः संव्यूहिमो मृदुः । प्रतीवापे यथालाभं
दंतीद्रवंतीचित्रकलांगलीकी । पूतीकप्रवालतालपत्री विडसुवर्चिकाकनकक्षीरीहिंगुवचातिविषाः समाः श्लक्ष्णा

चूर्णः शुक्तिप्रमाणो प्रतीवापः ।। स च सर्वैव तु । पक्वस्तीक्ष्णास्तेषां यथाव्याधिबलमुपयोगः ।। क्षीणबाले तुक्षारोदकमा
वपेत् । तीक्ष्णक्षारे कालांतरेण ।। क्षीणजले च । बलकरणार्थं नवति चात्र । नैवाति तीक्ष्णो न मृदुः शुक्लः श्लक्ष्णोथ पिछ
ल ।। अविष्यंदी शिवः शीघ्रः क्षारो ह्यष्टगुणः स्मृतः ।। १ ।। अतिमार्दव शैत्यौष्ण्य तैक्ष्ण्य पैछिल्य सर्पिता । सांद्रता पक्वता ही
नद्रव्यता दोष उच्यते ।। २ ।। तत्र क्षारसाध्यव्याधिव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा निवातातपदेशे असंबाधे अग्रोपहरणीयो
क्तेन विधानेनोपसंहृत संभारं ततोस्य तामवकाशं निरीक्ष्य अवघृष्यावलिख्य प्रपाछयित्वा शलाकया क्षारं प्रतिसा
रणीदत्वा वाक्शतमात्रामुपेक्षेत । धर्मार्थकीर्तिमित्यर्थं सतां ग्रहणमुत्तमं ।। प्राप्नुयात् स्वर्गवासं च आतुरो हितमाच
त् । तस्मिन्निपतिते व्याधौ श्लक्ष्मतादग्धलक्षणं । तत्राम्लवर्गः शमनः सर्पिर्मधुकसंयुतः ।। २ ।। अथ चेत् स्थिरमूलत्वात्
क्षारदग्धं न शीर्य्यते । इदमालेपनं तत्र समग्रमवचारयेत् ।। ३ ।। आम्लकांजिकबीजानि तिलान्मधुकामवच । प्रपिष्य
समभागेन तेनैवमनुलेपयेत् ।। ४ ।। तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः । रसेनाम्लेन तीक्ष्णेन वीर्योष्णेन च
योजितः ।। ५ ।। आग्नेयेनाग्निना तुल्यं कथं क्षारः प्रशाम्यति । एवं चेन्मन्यसे वत्स प्रोच्यमानं निबोध मे ।। ६ ।। अम्लवर्ग

अथपतितांतंदुलकंडनप्रदिग्धगात्रीतैललवणाभ्यक्तमुखींवामहस्तांगुष्टांगुलीभ्यांगृहीतपुछांदक्षिणहस्तां
नुलोमनु गुष्टांगुलीभ्यांशनैःशनैःअनुमार्ज्ययेत्आमासुखात्वामयेत्।तावत्यावत्सम्यक्वांतलिंगानीतिसम्यक्वांतास
लिलसरकेन्यस्ताभोक्तुकामासतिचरेत्॥यासीदतिनचेष्टतेसादुर्वांतापुनःसम्यक्वामयेत्॥दुर्वांतायाव्याधि
रसाध्यइंद्रियमदोनामभवति॥अथसुवांतांपूर्ववत्संनिदध्यात्।शोणितस्यचायोगयोगातियोगानवेक्ष्यजलौ
कोव्रणान्मधुनावघट्टयेत्।तत्रातियोगेशतधौतघृताभ्यंगःशतधौतघृताक्तपिचुधारणंवासिताभिरद्भिश्चपरि
सेचयेत्॥बध्नीतवामिथ्यायोगकषायमधुरस्निग्धशीतैश्चप्रदेहः॥प्रदिह्यादितिभवंतिचात्र॥क्षेत्राणिग्रहणंजा
तिपोषणंसावचारणं।जलौकसांयोजानीयात्तत्साध्यात्सजयेत्गदान्॥ ॥इतिश्रीसूत्रस्थानेजलौकावचा
रणीयोध्यायः॥ ॥अथातःशोणितवर्णनीयमध्यायंव्याख्यास्यामः॥ ॥तत्रपांचभौतिकस्यचतुर्विधस्यष
ड्रसोपेतस्यद्विविधवीर्य्यस्याष्टविधवीर्य्यस्यवानेकप्रकारस्योपयुक्तस्याहारस्यसम्यक्परिणतस्ययस्तेजोभूतःसा
रःपरमसूक्ष्मसरसइत्युच्यते।तस्यचहृदयंस्थानंसहृदयाचतुर्विंशतिधमनीरनुप्रविश्योर्द्ध्वगादशदशचाधोगामि

[illegible] अथातः शोणितवर्णनीयम् [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] 3

ऽ कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्प्पयति ॥ जीवयति वर्द्धयति धारयति यापयति चादृष्टहेतुकेन कर्म्मणा
निश्चतस्य तिर्य्यग्गमा ॥ कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्प्पयति ॥ ... तस्य शरीरमनुधावतोऽनुमानाद्गतिरूपलक्षयितव्या । क्षयवृद्धिवैकृतैः । तस्मिन् सर्वशरीरावयवदोषधातुम
लाशयानुसारिणि रसे जिज्ञासा किमयं सौम्यस्तैजस इति ॥ अत्रोच्यते । स खलु द्रवानुसारी स्नेहनजीवनतर्प्पण
धारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते । स खल्वाप्यो रसो यकृत्प्लीहानौ प्राप्य रागमुपैति । भवंति चात्र । रंजिता
स्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनां । अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥ १ ॥ रसादेव रजः स्त्रीणां मासि मासि त्र्य
हं स्रवेत् । तद्वर्षाद्द्वादशादूर्द्ध्वं याति पंचाशतः क्षयं ॥ २ ॥ आर्त्तवं शोणितं त्वाग्नेयमग्नीषोमीयत्वात् । गर्भस्य तस्य पां
चभौतिकं त्वपरे जीवरक्तमाहुराचार्य्याः ॥ विस्रता द्रवता रागः स्पंदनं लघुता तथा । भूम्यादीनां गुणा ह्येते दृश्यंते
तत्र शोणिते ॥ रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रवर्त्तते । मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य संभवः ॥ तत्र एतेषां धातू
नामन्नपानरसः प्रीणयिता भवति । रसजं पुरुषं विद्यात् रसं रक्षेत्प्रयत्नतः । अन्नात्पानाच्च मतिमान् । आचाराच्चा
प्यतंद्रितः । तत्र रसगतौ धातुरहरहर्गच्छत्यतो रसः । स खलु त्रीणि कलासहस्राणि पंचदश कलाः एकैकस्मिन् धाता

[illegible]

दृश्यते ॥ एवं समासेन रसः शुक्रं भवति । स्त्रीणां चार्त्तवं भवति ॥ भवति चात्र ॥ अष्टादशसहस्राणि । अस्मिन् संख्या
समुच्चये ॥ कलानां भवति श्लोकाः स्वतंत्रपरतंत्रयोः ससारास्सार्द्धे मलसंतानवदण्डनाविशेषेणानुपधावत्येव श
रीरे केवलं ॥ वाजीकरणस्त्वौषधयः स्वबलगुणोत्कर्षाद्विरेचनवदुपयुक्ताः शुक्रं विरेचयंति यथा हि । पुष्पमुकुला
स्थो गंधो न शक्यमिहास्तीति वक्तुं नैव नास्तीति । अथवाऽस्ति सतां भावानामभिव्यक्तिरिति ज्ञात्वा केवलं सौक्ष्म्यान्नाभि
व्यज्यते । स एव गंधो विवृतपत्रकेसरेषु पुष्पेषु कालांतरेणाभिव्यक्तिं गच्छति । एवं बालानामपि वयःपरिपाकाच्छु
क्रप्रादुर्भावो भवति ॥ रोमराज्यादयश्च विशेषा नारीणां । रजसि चोपचीयमाने शनैः स्तनगर्भाशय
योनिवृद्धिर्भवति ॥ स एवान्नपानरसो वृद्धानां परिपक्वशरीरत्वादप्रीणनो भवति ॥ त एते शरीरधातुगुणास्तथा तव प्र
वृज्यंते । तेषां सम्यग्वृद्धिक्षीणत्वनिमित्तेन तस्मात्तद्विस्तरेण वक्ष्यामः । तत्र फेनिलमरुणं कृष्णं पुरुषं तनु रूक्षम
ल्पं दीच वातेन दुष्टं ॥ नीलं पीतं हरितं श्यावं विस्रम निष्टं पिपीलिकामक्षिकाणामरुच्यं दिच पित्तेन दुष्टं ॥ गैरिकोद
कप्रकाशं स्निग्धं शीतलं बहुलं पिच्छिलं चिरस्रावि मांसपेशीप्रभं च श्लेष्मदुष्टं सर्वलक्षणयुक्तं कांजिकाभं विशेषतो

शा॰ २

[illegible]

दुर्गंधि च सन्निपातदुष्टं पित्तवद्रक्तेनातिकृष्णं द्विदोषलिंगं संसृष्टं जीवशोणितमप्यत्र वक्ष्यामः। सर्वांगशोफक्षीण
स्य चाम्लभोजननिमित्तं ॥ × इंद्रगोपप्रतिकाशंमसंहतमविवर्णं च प्रकृतिस्थं जानीयात्। विश्राव्यानत्र वक्ष्यामः॥
अथ विश्राव्याः। × पांडुरोगोऽर्शसउदरिशोषिगर्भिणीनां च स्वयथवः॥ तत्र विश्रावणं द्विविधं। प्रच्छन्नं शिराव्यध
नं च॥ अत्र प्रच्छन्नमधिकृत्याह। तत्र रुज्वसंकीर्णं सूक्ष्मं समं अनवगाढं अनुत्तानमाशु च शस्त्रं पातयेत्॥ मर्म्मशि
रास्नायुसंधीनां चानुपघाति चेत् तत्र दुर्दिने दुर्विद्धे शीतवातयोरस्विन्ने भुक्तमात्रे स्कन्नत्वात् शोणितं न स्रवत्यल्पं वा स्र
वति। भवति चात्र। मदमूर्छाश्रमार्त्तानां वातविण्मूत्रसंगिनां। निद्राभिभूतभीतानां नृणां नासृक् प्रवर्त्तते। तद्दुष्ट
शोणितमनिर्ह्रियमाणं शोफदाहरागपाकवेदनाजनयेत्। अतिप्रवृत्तं व्यापारे दरस्पंदर्शयेत्। अल्पस्नातिस्विन्ना
तिविद्धैरज्ञैर्विश्रावितमतिप्रवर्त्तते। तदतिप्रवृत्तं शिरोभितापमांध्यमधीमंथं तिमिरप्रादुर्भावं धातुक्षयमाक्षेपकं
तृष्णादाहं पक्षाघातं एकांगविकारं हिक्कां श्वासं कासं पांडुरोगं मरणं चापादयति। तस्मान्न शीते नात्युष्णे नास्वि
न्ने नातितापिते। यवागूं प्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेत् भिषक्॥ सम्यक् सृत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते। शुद्धं २४॥

नागेद्विधास्तु तासु तिरएमुखी गोवंदंते चेति। तास्तिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं वेदना कंडूर्मूर्छा ज्वरो दाहश्छ
र्द्दिर्मदः सदनमिति लिंगानि भवंति। तत्र महागदः। पानालेपनपंचसुजातिषु विषये एषा चिकित्सा क्रियते। मस्तके
रणादिषु उपयोज्यः। इंद्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविषाः सचिकित्सिता व्याख्याताः। अथ निर्विषाः कपिला पिंग
ला शंकुमूखी मूषिका पुंडरीकमुखी सांबरिका चेति। तत्र मनःशिलारंजिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धा मुद्गवर्णा
कपिला॥ किंचिद्रक्ता वृत्तकाया पिंगाशुगा च पिंगला। यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शंकुमुखी मूषिकाकृ
तिवर्णानिष्टगंधा च मूषिका। मुद्गवर्णा पुंडरीकतुल्यवक्त्रा पुंडरीकमुखी। स्निग्धा। पद्मपत्रवर्णाऽष्टादशांगुलप्रमा
णा सावरिका॥ सा च पश्वर्थे इत्यविषा व्याख्याताः। तासां यवनपांड्यादशसह्यपौतनादीनि क्षेत्राणि तेषु महाशरीरा
बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्विषाश्च विशेषेण भवंति॥ तत्र सविषमत्स्यकीटदुर्दुरमूत्रपुरी०षकोथजाताः
कलुषेष्वंभःसु च सविषाः। पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगंधिककुवलयपुंडरीकशैवलकोथजाता विमलेष्वंभस्सु च
निर्विषाः। भवंति चात्र। क्षेत्रेषु विचरंत्येताः सलिलाढ्यसुगंधिषु॥ न च संकीर्णचारिण्यो न च पंकेशयाः सुखाः॥ ११॥

पाण्ड्य केरल देश दक्षिणाती स्यात ४
मलयो नर्मदा पारे पर्वत विशेष ४
पौतनो मथुरा देशः ४

तासांग्रहणमाद्रचर्म्मणा। अन्यैर्वाप्रयोगैर्गृह्णीयात्॥ अथैनानवेमहतिघटेसरस्तडागोदकपंकमावाप्यनिदध्या
त्॥ नकार्थेचासामुपहरेत्। शैवलंवल्लूरमोदकांश्चकंदाश्चूर्णीकृत्यनिदध्यात्। शय्यार्थंतृणमोदकानिपत्राणि
त्र्यहात्त्र्यहात्त्वाभ्योजलंभक्ष्यंदद्यात्। सप्तरात्राच्चघटमन्यंसंक्रामयेत्॥ भवंतिचात्र। स्थूलमध्याःपरिक्लिष्टाःपृ
थ्व्योमंदविचेष्टिताः। अग्राहिण्योल्पपायिन्यःसविषाश्चनपूजिताः॥७॥ अथजलौकावसेचकंसाध्यंव्याधितमुपवेश्यसंवेश्यवा
विरूक्ष्यतमवकाशंमृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुजंस्यात्॥ अथजलौकासोमुद्रकल्कसंयुतेनजलेनबहिःप्रक्षाल्यगृहीता
चताःसर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीःसलिलसरकमध्येमुहूर्त्तंस्थिताविगतक्लमाश्चविगतमलाश्चज्ञात्वाता
भीरोगंग्राहयेत्। श्लक्ष्णशुक्लार्द्रपिचुप्रोतावच्छिन्नांवाकृत्वातासुखमपावृणुयात्। अगृह्णंत्योक्षीरंशोणितंबिंदुंवाद
द्यात्। शस्त्रपदानिवाकुर्वीतायदेवमपिनगृह्णीयात्तदान्यांग्राहयेत्। यदानिविशतेश्वखुरवदाननंकृत्वोन्नम्यच
दीर्घस्कंधंतदाजानीयात्। गृह्णातीति। गृह्णंतींचार्द्रवस्त्रावच्छन्नांधारयेत्॥ अथदंशेतोदंकंडूप्रादुर्भावैर्जानीयात्॥
शुद्धमियमादत्तइति॥ शुद्धमाददानामपनयेत्॥ अथशोणितगंधेननमुंचेत्॥ मुखमस्यास्तनतःसैंधवचूर्णेनावकिरेत्॥

जलजौकः १ श्रृ: ग्रहैः २

निस्सारतो ५ रुधिरनिस्सारेयोग्यः १

नारीसुकुमाराणामनुग्रहार्थं परं सुकुमारोयं शोणितावसेचनोपायोभिहितो यज्जलौकसः॥ तत्र वातपित्तकफ
दुष्टं शोणितं यथासंख्यं शृंगजलौकालाबुभिर्निर्हरीयात्। स्निग्धशीतरूक्षत्वात् सर्वाणि सर्वैर्वा विशेषतस्तु विश्राव्यं
शृंगालाबुभ्यां गृह्णीयात्। भवति चात्र। उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां शृंगं प्रकीर्त्तितं। तस्माद्वातोपसृष्टे तु हितं तदवसेच
ने॥१॥ शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसंभवा। तस्मात् पित्तोपसृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने॥२॥ अलाबु कटुकं रूक्षं ती
क्ष्णं च परिकीर्तितं। तस्मात् श्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने॥३॥ अलाबु अष्टांगुलं हन्यात् शृंगं चेद्द्वादशांगुलं॥ जलौका
वहरेत्तु ये ध्रिशिराः सर्वगतेहरेत्॥४॥ तत्र प्रच्छिते तनुवस्त्रपटलावनद्धेन शृंगेण शोणितमवसेचयेत्॥ आचूषण
त्सांतर्दीपयालाबुना जलायुकावस्पेते। जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः॥ ता द्वादश
तासां सविषाः षट् तावत्य एव निर्विषाः॥ तत्र सविषाः। कृष्णा कर्बुरा अलगर्द्दा इंद्रायुधा सामुद्रिका गोचंदना चेति। तासां
जनचूर्णवर्णाः पृथुशिराः कृष्णा॥ वर्मिमत्स्यवदायताः। छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्बुरा। रोमसा महापार्श्वा कृष्णमुखी अलगर्द्दा
इंद्रायुधवदूर्ध्वराजिभिश्चित्रिता इंद्रायुधाः। ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका। गोवृषणवदधो

मस्तके स्तु ... अंकायमानो: २ जलजातत्र नामरितिमातो स्त्रु: ३ च है ४

ध्मेनगृह्णीतिः २ छिंकति १ ध्मनिक १

शेषेणाव चारयेत्॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि धूमोपहतलक्षणं। श्वसिति क्षौति चात्यर्थमाध्मायति कासते॥१॥ च
क्षुषः परिदाहश्च रागश्चैवोपजायते सधूमकं निश्वसति घ्रेयमन्यन्न वेत्ति च॥२॥ तथैव च रसान् श्रुस्तर्वान् श्रुतिश्चा
स्यापहन्यते तृष्णादाहज्वरयुतः सीदत्यथ च मूर्छति॥३॥ धूमोपहत इत्येवं वक्ष्ये तस्य चिकित्सितं। सर्पिरिक्षुर न त्रेवमन
संद्राक्षां पयो वा शर्करांबु वा॥४॥ मधुराम्लौ रसौ वापि वमनाय प्रदापयेत्। वमतः कोष्ठशुद्धिः स्यात् धूमगंधश्च निस्यति कारये
२१॥ ॥५॥ विधिनानेन शाम्यंति सदनक्षवथुज्वराः॥ दाहमूर्छातृडाध्मानश्वासकासश्च दारुणाः॥६॥ मधुरैर्लवणाम्लैश्च
कटुकैः कवलग्रहैः। सम्यग्गृह्णातींद्रियार्थान् मनश्चास्य प्रसीदति॥७॥ शिरोविरेचनं चास्मै दद्याद्योगेन शास्त्रवित्॥
दृष्टिर्विशुध्यते चास्य शिरो ग्रीवा च देहिनः॥८॥ अविदाहि लघु स्निग्धं आहारं चास्य कल्पयेत्॥ उष्णवातातपैर्दग्धे शीतः
कार्यो विधिः सदा॥९॥ शीतवर्षानिलैर्दग्धे स्निग्धं उष्णं प्रशस्यते तथातितेजसा दग्धे सिद्धिर्नास्ति कथंचनः॥१०॥ इंद्रव
ज्राग्निदग्धेपि जीवति प्रतिकारयेत्॥ स्नेहाभ्यंगपरीषेकैः प्रदेहैश्च तथा भिषक्॥११॥ ॥इति सूत्रस्थाने द्वाद
शोध्यायः॥ ॥१२॥ अथातो जलौकावचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ ॥नृपाढ्यबालस्थविरभीरुदुर्बल

अग्निप्रत... रक्तं... / ...कृतं...
...ह्येतत्पनं
शीतलं...पीतं ५

२० प्रसाधकं भवति॥भवति चात्र। अग्निनाकोपितं रक्तं भृशं जंतोः प्रकुप्यति॥ ततस्तेनैव वेगेन पित्तमस्याप्युदीर्य्यते॥१॥ तुल्य
वीर्य्ये उभे ह्येते रसतो वीर्य्यतस्तथा। तेनास्य वेदना तीव्रा प्रकृत्या च विदह्यते॥२॥ स्फोटाः शीघ्रं प्रजायंते ज्वरस्तृष्णा च व
र्द्धते। दग्धस्योपशमार्थाय चिकित्सां संप्रवक्ष्यते॥ प्लुष्टस्याग्निप्रतपनं कार्य्यमुष्णं तथौषधं। शरीरे स्विन्नभूयिष्ठे स्वि
न्नं भवति शोणितं॥४॥ प्रकृत्या ह्युदकं शीतं स्कंदयत्यतिशोणितं॥ तस्मात्सुखयति ह्युष्णं न तु शीतं कथंचन॥५॥
शीतामुष्णां च दुर्द्दग्धे क्रियां कुर्यात्भिषक्पुनः॥ घृतालेपनसेकांस्तु शीतानेवास्य कारयेत्॥६॥ सम्यग्दग्धे तु
माक्षीरैः प्लक्षचंदनगैरिकैः। सामृतैः सर्प्पिषा युक्तैः स्निग्धैरालेपं कारयेत् भिषक्॥७॥ ग्राम्यानूपौदकैश्चैनं पिष्टै
मांसैः प्रलेपयेत्। पित्तविद्रधिवच्चैव संततोष्माणमाचरेत्॥८॥ अतिदग्धे विशीर्णानि मांसान्युद्धृत्य शीतलां॥ क्रि
यां तु कुर्याद्भिषक् पश्चात् शालितंदुलकंडनैः॥९॥ तिंदुकीत्वक्कषायैर्वा घृतमिश्रैः प्रलेपयेत्। व्रणं गुडूचिपत्रैर्वा
च्छादयेदथवोदकैः॥१०॥ क्रियां कुर्यान्निखिलां भिषक् पित्तविसर्पवत्। मधूच्छिष्टं मधुकं रोध्रं सर्ज्जरसं तथा॥११॥
मंजिष्ठाचंदनं मूर्वां पिष्ट्वा सर्प्पिर्विपाचयेत्। सर्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमुत्तमं॥१२॥ स्नेहदग्धे क्रियां रूक्षां वि

घोरस्नेहस्य ? चूर्णादू लेपनं दग्धं २

पच्छेता। पत्रजं २

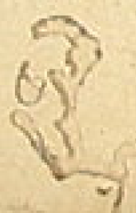
राछेदनादिषु नाडीषु शोणितातिप्रवृत्तिषु चाग्निकर्म्म कुर्यात्॥ तत्र रोगो हेति मावस्ये हाग्निकर्म्म चतुर्द्धेष्यते॥
तद्यथा। वलीयाईचेद्र बिंदुलेख्याप्रतिसारणानीनि दहनविशेषाः॥ भवंति चात्र। रोगस्य संस्थानमतो विदित्वा नर
स्य मर्म्माणि बलाबलं च। व्याधिं तथा तु च समीक्ष्य सम्यक् ततो व्यवस्येद्भिषगग्निकर्म्म॥ तत्र सम्यक् दग्धे मधुसर्प्पिर्भ्या
मभ्यंगः। अथैमानग्निना परिहरेत्। पित्तप्रकृतिमंतः शोणितं भिन्नकोष्ठमनुद्धृतशल्यं दुर्बलं बालं वृद्धं भीरुमने
कव्रणपीडितमस्वेद्यांश्चेति। इतऊर्द्धमितरथा दग्धलक्षणं वक्ष्यामः॥ तत्र स्निग्धं रूक्षं चाश्रित्य द्रव्यमग्निर्दहति। अग्नि
प्तिसंतप्तो हि स्नेहः सूक्ष्मशिरानुसारित्वात् त्वगादीननुप्रविश्याशु दहति॥ तस्मात्स्नेहदग्धे धिकारुजो भवंति
तत्र प्लुष्टं दुर्द्दग्धं सम्यग्दग्धं चेति। चतुर्विधमग्निदग्धं॥ तत्र यद्विवर्णं प्लुष्यतेऽतिमात्रं तत्प्लुष्टं। यत्रोत्तिष्ठेति त्वोषदाह
चोपाता वेदनाश्चिराश्चोपसाम्यंति॥ तद्दुर्दग्धं। सम्यग्दग्धमनवगाढं तालफलवर्णं सुसंस्थितं पूर्वलक्षणसंयु
क्तं च। अतिदग्धे त्वग्मांसावलंबनं गात्रविश्लेषः। शिरास्नायुसंध्यस्थिव्यापादनमतिमात्रं ज्वरदाहपिपासामूर्छाश्चोप
द्रवाः भवंति॥ अतिदग्धस्य चिरेण रोहति। रूढश्च विवर्णो भवति। तदेतच्चतुर्विधमग्निदग्धलक्षणमात्मकर्म्मप्रख्यापने

पान्न:राजीकालोहानिदुर्निमित्तै२ अग्नीनासाध्यं कुर्वीत २
पीतरोग अग्निकर्मैत ४ मामगत शाल्योद्धरणं थी ३
आत्ययिके आत्ययि यदि निरस्त हेत्यर्थ: ४

पुनरुत्पाते: मै तै २
अंस स्कतु २

र्म्ममध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥क्षाराद्ग्निर्गरीयान् क्रियासु व्याख्यातः ॥ तद्दग्धानां । रोगाणामपुनर्भावात् ॥
स्वेदजुभेषजशस्त्रक्षारैरसाध्यानां तत्साध्यत्वाच्च ॥ अथेमानिदहनोपकरणानि तद्यथा ॥ तत्र पिप्पल्यजाशकृद्गोदंतशर
शलाकाजांबवोष्टेतरलोहानि मांसगतानां क्षौद्रगुडस्नेहाश्च शिरास्नायुसंध्यस्थिगतानां । तत्राग्निकर्म्म सर्वर्तुषु कु
र्यादन्यत्र शरद्ग्रीष्माभ्यां । तत्राप्यात्ययिके अग्निकर्मसाध्ये व्याधौ तत्प्रत्यनीकं शीतं विधिं कृत्वा सर्वेषु ऋतुषु च पिच्छिलम
न्नं भुक्तवतः कर्म्म कुर्यीत ॥ मूढगर्भाश्मरीभगंदरार्शोमुखरोगेषु अभुक्तवतः कर्म्म कुर्वीत । तत्र द्विविधमग्निकर्म्माहुरेके
त्वग्दग्धं मांसदग्धं च इह तु शिरास्नायुसंध्यस्थिष्वपि न प्रतिषिद्धोग्निः । तत्र शब्दप्रादुर्भावो दुर्गंधता त्वक्संकोचश्च त्व
धूमसरव तो ४ ग्दग्धे कपोतवर्णताल्पश्वयथुवेदनता शुष्कसंकुचितव्रणता च मांसदग्धे कृष्णोन्नतव्रणता स्रावसंनिरोधश्च शिरा
स्नायुदग्धे रूक्षारुणता कर्कशस्थिरव्रणता च संध्यस्थिदग्धे तत्र शिरोरोगाधिमंथयोः भ्रूललाटशंखप्रदेशेषु दहे
त् । वर्त्मरोगे आर्द्रलक्तकप्रतिछन्नां दृष्टिं कृत्वा वर्त्मरोमकूपान् दहेत् ॥ त्वग्मांसशिरास्नायुसंध्यस्थिस्थिते अत्यु
ग्ररुजे वायावुच्छ्रितकठिनसुप्तमांसे व्रणे ग्रंथ्यर्शोर्बुदभगंदरापचीश्लीपदचर्म्मकीलतिलकालकांत्रवृद्धिसंधिशि

आग्रवक्त्र खजोनक २

चरवरास्नाव चक्रारा

आद्यग्निणो नेत्र रोगा: ७
अतोमर खीसद २

५

न्रसान्क्षारे सर्वानेवं विनाशयेत् । लवणस्य रसस्यापि कटुकोनुरसस्तथा ॥ ७ आम्लेन सह संयुक्तः स तीक्ष्णल
वणो रसः । माधुर्य्यं त्यजते त्यर्थं तीक्ष्णत्वं च विमुंचति ॥ माधुर्यात् शममाप्नोति वह्निरद्भिरिवाहुतः ॥ तत्र त्रिविधं स
म्यक् दग्धं । अतिदग्धं हि नदग्धं तत्र सम्यक्दग्धे विकारोपशमो लाघवमनास्रावश्च । हीनदग्धे तोददाहकंडूजाड्या
नि व्याधिवृद्धिश्च । अतिदग्धे दाहपाकरागस्रावांगमर्दक्लमपिपासामूर्छाः स्युर्मरणं वा ॥ क्षारदग्धव्रणं तु यथा दोषं
यथाव्याधि चोपक्रमेत ॥ अथ नैते क्षारस्य त्याज्यास्तद्यथा ॥ दुर्बलबालस्थविर भीरु सर्वांगशून उदरी रक्तपित्ति गर्भि
रू णी ऋतुमती प्रवृद्धज्वरउर ॥ प्रमेह रूक्ष क्षत क्षीण तृष्णामूर्छोपद्रुत क्लीबापवृत्तोद्वृत्तफलयोनयस्तथा मर्म शिरास्ना
युसंधितरुणास्थि सेवनी गलनाभिनखांतरशोफः स्रोतःस्वल्पमांसेषु च देशेष्वक्ष्णोश्च न दद्यादन्यत्र वर्त्मरोगा
त् ॥ तत्र क्षारसाध्येष्वपि व्याधिषु शूनगात्रमस्थिशूलिनमन्नद्वेषिणं हृदयसंधिपीडोपद्रुतं च क्षारो न साधयति ।
नवंति चात्र । विषाग्निशस्त्राशनिमृत्युकल्पः क्षारो भवत्यल्पमतिः प्रयुक्तः ॥ स त्वप्रमत्तेन सदा प्रयुक्तो रोगान्नि
हन्यादचिरेण घोरान् ॥ ॥ इति सुश्रुतसंहितायां सूत्रस्थाने एकादशोऽध्यायः ॥ ॥ अथातोऽग्निक
[illegible] दशमास्तौ कल्पय २

नादुर्खोपायस्पस्तिवपा। रक्तस्यदस्पामलकुन
माहि
स्निदनीसमपानीकरती श्रीसीतरल
पक्ताविपादकं नीकाय्यालैनर
दहनीत

यदेतद्विरुधिरस्यनिवारणं।संधानंस्कंदनंचैवपाचनंदहनंतथा॥३॥व्रणंकषायःसंधत्तेरक्तंस्कंदयतेहिमं॥तथा
संपाचयेत्भस्मदाहःसंकोचयेत्शिरा॥४॥अस्कंदमानेरुधिरेसंधानानिप्रयोजयेत्।संधानेभ्रस्यमानेतुपाचनैःस
मुपाचरेत्॥५॥कल्पैरेभिस्त्रिभिर्वैद्यःप्रयतेतयथाविधिं॥असिद्धिमस्तुचैतेषुदाहःपरमइष्यते॥६॥शोषदोषय
तोरक्तेनव्याधिरतिवर्त्तते॥सावशेषेततस्तेयनतुकुर्यादतिक्रमं॥७॥देहस्यरुधिरंमूलंरुधिरेणैवधार्यते।तस्मात्
यत्नेनसंरक्ष्यंरक्तंजीवइतिस्थितिः॥८॥स्रुतरक्तस्यसेकाद्यैःशीतैःप्रकुपितेऽनिले।शोफंसतोदंकोष्णेनसर्पिषा
परिषेचयेत्॥९॥ इतिसौश्रुतेआयुर्वेदशास्त्रेशोणितवर्णनीयोध्यायः॥१४॥ ॥अथातोदोषधातुमलक्षय
वृद्धिविज्ञानीयमध्यायंव्याख्यास्यामः॥ ॥दोषधातुमलमूलंहिशरीरं।तस्मादेतेषांलक्षणमुच्यमानमवधार
यतत्रप्रस्पंदनोद्वहनपूरणविवेकधारणलक्षणोवायुःपंचधाप्रविभक्तःशरीरंधारयति।रागपक्त्योजस्तेजो
मेधोष्मकृत्पित्तंपंचधाप्रविभक्तमग्निकर्मणानुग्रहंकरोति॥संधिसंश्लेषणस्नेहनरोपणपूरणबलस्थैर्यकृत्
श्लेष्मापंचधाप्रविभक्तउदककर्मणानुग्रहंकरोति॥रसस्तुष्टिंप्रीणनंरक्तपुष्टिंकरोति।रक्तंवर्णप्रसादंमांस २५॥

तद्विजानीयात् सम्यग्विस्राविते च तत् ॥२॥ लाघवं वेदनाशांतिर्व्याधेर्वेगपरिक्षयः ॥ सम्यक्विस्राविते लिंगं प्रसा
दो मनसस्तदा ॥३॥ त्वग्दोषा ग्रंथयः शोफा अन्ये शोणितजाश्च ये । रक्तमोक्षणशीलानां न भवंति कदाचन ॥४॥ अथ स्व
स्वप्रवर्तमाने रक्ते एलाशीतशिवकुष्ठतगरपाठाभद्रदारुविडंगचित्रकत्रिकटुकागारधूमहरिद्रार्कांकुरनक्तमालफलै
र्यथालाभं त्रिभिश्चतुर्भिः समस्तैर्वा चूर्णीकृतैर्लवणतैलप्रगाढैर्व्रणमुखमवघर्षयेदेवं सम्यक् प्रवर्तते ॥ अथातिप्रवृ
त्ते रोध्रमधुकप्रियंगुपतंगसगैरिकसर्जरसांजनशाल्मलीपुष्पशंखशुक्तियवगोधूमचूर्णैः शनैः शनैर्व्रणमु
खमवचूर्ण्यांगुल्यग्रेणावपीडयेत् ॥ सालसर्जार्जुनारिमेदमेषशृंगीधवधन्वनत्वग्भिर्वा चूर्णीकृताभिः क्षौमेण वा ध्मापि
तेन समुद्रफेनलाक्षाचूर्णैर्वा यथोक्तैर्व्रणबंधनद्रव्यैः गाढं बध्नीयात् ॥ शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः प्रदेहपरिषेकै
श्चोपचरेत् । क्षारेणाग्निना वा दहेत् । यथोक्तं व्यधनादनंतरं वा तामेवातिप्रवृत्तां शिरां विध्येत् । काकोल्यादिक्वाथं वा श
र्करामधुमधुरं पाययेत् । एणहरिणोरभ्रशशमहिषवराहाणां वा रुधिरं क्षीररसयूषरसैः सुस्निग्धैर्वाश्नीयादुप
द्रवांश्च यथास्वमुपाचरेत् । भवंति चात्र ॥ धातुक्षयात् स्रुते रक्ते मंदः संजायतेऽनलः ॥ पवनश्च परं कोपं याति तस्मात् प्रय
त्नतः ॥१॥ तं नातिशीतैर्लघुभिः स्निग्धैः शोणितवर्द्धनैः । ईषदम्लैरनम्लैर्वा भोजनैः समुपाचरेत् ॥२॥ चतुर्विधं

चप्राणायतनमुत्तमम्॥ देहस्यावयवस्तेन व्याप्तोभवतिदेहिनः। अभिघातात्क्षयात्कोपात्ध्यानात्शोकात्श्रमात्क्षुधः।
ओजः संक्षीयतेह्येभ्योधातुग्रहणविनिःसृतं॥ तेजः समीरितंतस्मात्विश्रंसयतिदेहिनः।तत्रविश्रंसोव्यापत्।क्षयेइति
लिंगानिभवंति।व्यापन्नस्यसंधिविश्लेषोगात्राणांसदनंदोषच्यवनं।क्रियासन्निरोधश्चविश्रंसेस्तब्धगुरुगात्रतावातशो
फोवर्णभेदोग्लानिस्तंद्रानिद्राचव्यापन्नेमूर्छामांसक्षयोमोहःप्रलापोमोहमितिचक्षीणेत्रयोदोषाबलस्योक्ताव्यापद्वि
श्रंसनक्षयाः।विश्लेषसादौगात्राणांदोषविश्रंसनश्रमः॥ अप्राचुर्यंक्रियाणांचमतंविश्रंसलक्षणं।गुरुत्वंस्तब्धतांगेषु
ग्लानिर्वर्णस्यभेदनं॥२॥ तंद्रानिद्रावातशोफोबलव्यापदिलक्षणं।मूर्छामांसक्षयोमोहःप्रलापोज्ञानमेवच॥३॥ पूर्वोक्ता
निचलिंगानिमरणंचबलक्षये। तत्रविश्रंसेव्यापन्नेचक्रियाविशेषैः॥ रविरुद्धैर्बलमाप्याययेत्। नष्टसंज्ञमितरंवर्ज
येत्।तेजोप्याग्नेयंक्रमराः पच्यमानानांधातूनामग्निर्निवृत्तंमुदरस्थंस्नेहजातंवसाख्यंस्त्रीणांविशेषतोभवेत्। ततमार्द
वसौकुमार्य्यमृदुस्वरोतेमातोत्साहदृष्टिस्थितिपक्तिकांतिदीप्तयोभवंति।तत्कषायतिक्तसीतगुरुरूक्षाविष्टंभवेगाघा
तव्यवायव्यायामव्याधिकर्शनैर्विक्रियते।तस्यापिपारुष्यवर्णभेदतोदनिःप्रभत्वानिविश्रंसनेभवंति॥कार्श्यमंदाग्नि

पित्तवृद्धौ पीतावभासता संतापः शीतकामित्वं अल्पनिद्रता मूर्छा बलहानिरिंद्रियदौर्बल्यं पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं च। श्ले
ष्मवृद्धौ शौक्ल्यं स्थैर्यं गौरवमवसादस्तंद्रा निद्रा संध्यस्थिविश्लेषश्च। रसोऽतिवृद्धो हृदयोत्क्लेदं प्रसेकं चापादयति। रक्तं रक्तांगा
क्षितां सिरापूर्णत्वं च मांसं स्फिक्गंडौष्ठोपस्थोरुबाहुजंघासु वृद्धिं गुरुगात्रतां च॥ मेदः स्निग्धांगतामुदरपार्श्ववृद्धिं का
सश्वासादीन्दौर्गंध्यं च। अस्थ्यध्यस्थीन्यधिदंतांश्च। मज्जा सर्वांगनेत्रगौरवं। शुक्रं शुक्राश्मरीमतिप्रादुर्भावं च॥ पुरीषमा
टोपं कुक्षौ शूलं च। मूत्रं मुहुर्मुहुः प्रवृत्तिं बस्तितोदमाध्मानं चौंगनैजठराग्निवृद्धिं स्वेदं च॥ तेषां यथास्वं शोधनं क्षपणं च
स्वेदस्त्वचो दौर्गंध्यं कंडूं च। आर्तवमंगमर्दमतिप्रवृत्तिं दौर्बल्यं च। स्तन्यं स्तनयोरापीनत्वं मुहुर्मुहुः प्रवृत्तिं तोदं च॥ × क्षया
दविरुद्धैः क्रियाविशेषैः प्रकुर्वीत॥ पूर्वः पूर्वोऽतिवृद्धत्वात् वर्द्धयेद्धि परं परं। तस्मादतिप्रवृद्धानां धातूनां ह्रासनं हितं। बल
लक्षणं बलक्षयलक्षणं चात ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः। तत्र रसादीनां शुक्रांतानां धातूनां यत्परं तेजः तत्खल्वोजस्तदेव बलमित्यु
च्यते। स्वशास्त्रसिद्धांतात् तत्र बलेन स्थिरोपचितमांसता सर्वचेष्टास्वप्रतिघातः स्वरवर्णप्रसादो बाह्यानामभ्यंतराणां
च करणानामात्मकार्यप्रतिपत्तिर्भवति। भवति चात्र। ओजः सोमात्मकं स्निग्धं शुक्लं शीतं स्थिरं सरं। विविक्तं मृदु मृत्स्नं

शिलाजतुगुग्गुलुगोमूत्रत्रिफलालोहरजोरसांजनमधुयवमुद्गकोरदूषकश्यामाकोद्दालकादीनांरूक्षणछेदनीया
नां च द्रव्याणां विधिवदुपयोगो व्यायामो लेखनबस्त्युपयोगश्चेति। तत्र पुनर्वातलाहारसेविनोतिव्यायामव्यवायाध्ययन
चिंताभयशोकशोकध्यानरात्रिजागरणपिपासाक्षुत्कषायाल्पाशनप्रभृतिभिः उपशोषितो रसधातुः शरीरमनुक्रा
मन्नल्पत्वात् न प्रीणयति तस्मादतिकार्श्यं भवति। सोतिकृशः क्षुत्पिपासाशीतोष्णवातवर्षभारादानेष्वसहिष्णुर्वा
तरोगप्रायोल्पप्राणश्च क्रियासु भवति॥ श्वासकासशोषप्लीहोदराग्निसादगुल्मरक्तपित्तानामन्यतमं प्राप्य मरणमु
पयाति। सर्व एव चास्य रोगा बलवंतो भवंति। अल्पप्राणत्वाद तस्तस्योत्पत्तिहेतुं परिहरेत्। उत्पन्ने तु पयस्याश्वगंधा
विदारीविदारिगंधाशतावरीबलातिबलानागबलानां मधुराणामन्यासां चौषधीनामुपयोगः। क्षीरदधिघृतमांसशा
लिषष्टिकगोधूमानां च दिवास्वप्नब्रह्मचार्याव्यायामबृंहणबस्त्युपयोगश्चेति। यः पुनरुभयसाधारणान्युपसेवते तस्या
न्नरसः शरीरमनुक्रामन् धातूनुपचिनोति। समधातुत्वान्मध्यशरीरो भवति। सर्वक्रियासु समर्थः क्षुत्पिपासाशीतो
ष्णवातवर्षातपसहो बलवांश्च सततमनुपालयितव्यो भवति॥ भवति चात्र॥ अत्यंतगर्हितावेतौ सदा स्थूलकृशौ न

तामलभमानोथ तिर्य्यक्प्रच्यक्ति र्म्यापतौत्ट स्मात्रिर्बलहानिञ्जनिलप्रकोपमरणानिस्युस्येतत्र स्नेहपानाभ्यंगप्रदेहपरि
षेकः लद्घनानिक्षयविदधित। भवंतिचात्र। दोषधातुमलक्षीणोबलक्षीणोपिवा नरः। स्वयोनिवर्द्धनं भोक्तुं अन्नपानेप्र
कोस्यते॥१॥ यद्यदाहारजातेहिक्षीणः प्रार्थयते नरः। तस्यतस्यसलाभेन तंतं क्षयमपोहति॥२॥ यस्यधातुः क्षयाद्वायुः संज्ञा
कर्म्म विनाशयेत्। प्रक्षीणंचबलंयस्य नासौशक्यश्चिकित्सितुं॥ पूर्वः पूर्वोतिवृद्धत्वात् वर्द्धयद्धिपरंपरं। तस्मादतिप्रवृद्धा
नांधातूनांह्रासनंहितं॥४॥ रसनिमित्तमेवस्थौल्यंकार्श्यं च॥ तत्रश्लेष्मलाहारसेविनोध्ययनशीलस्यअव्यायामिनोदि
वास्वप्नरतस्यचेआमएवान्नरसोमधुरतरश्चशरीरमनुक्रामन्नतिस्नेहान्मेदोजनयति॥ तदतिस्थौल्यमापादयति॥ त
मतिस्थौल्यमापादयति। तमतिस्थौल्यंक्षुद्रश्वासपिपासाक्षुत्स्वप्नस्वेदगात्रदौर्गंध्यंक्रथनंसादगद्गदत्वानिक्षिप्रमे
वाविशंति। सौकुमार्यान्मेदसः सर्वक्रियास्वसमर्थः। कफमेदोनिरुद्धमार्गत्वाच्चाल्पव्यवायोभवत्यावृतमार्गत्वात् शेषा
धातवोनआप्यायंते। इत्यर्थमतोअल्पप्राणोभवति। प्रमेहपिटकाज्वरभगंदरविद्रधिवातविकाराणामन्यतमंप्राप्यपं
चत्वमुपयाति॥ सर्वएवचास्यरोगाबलवंतोभवंत्यावृतमार्गत्वात्स्रोतसामतस्तस्योत्पत्तिहेतुंपरिहरेत्। उत्पन्नेतु
स

सुताति २

मा १

का० सुतो० २ विध्येत्। प्रतनुकं सूच्या बहुलमारया पूर्वं दक्षिणं कुमारस्य वामं कन्यायाः विंध्याच पिचुवर्त्तीं प्रवेशयेत्॥ सम्यक् विद्धमा
मतैलेन परिषेचयेत्। शोणितबहुत्वेन वेदनायां चान्यदेशविद्धमिति निरुपद्रवतया तद्देशविद्धलिंगं। तत्राज्ञेन
यदृच्छया विद्धासु शिरासु कालिकामर्म्मरिकालोहितकासोपद्रवा भवंति। कालिकायां ज्वरो दाहः श्वयथुर्वेदना
च भवति॥ मर्म्मरिकायां वेदनाज्वरो ग्रंथयश्च। लोहितकायां मन्यास्तंभोऽपतानकं शिरोग्रहः कर्णशूलानि भवंति।
तेषु च यथास्वं प्रतिकुर्वीत। क्लिष्टजिह्माप्रशस्तसूचीव्यधाद्वगाढवर्त्तित्वाद्दोषसमुदायात्प्रशस्तव्यधाद्वा यत्र सं
रंभो बलवान् वेदना वा भवति। तत्र वर्त्तिमपहृत्य मधुकैरंडमूलमंजिष्ठायवतिलकल्कैर्म्मधुघृतप्रगाढैरालेपये
त् तावत् यावत् सुरूढ इति सुरूढं चैनं पुनर्विध्येत्॥ विधानं तु पूर्वोक्तमेव। तत्र सम्यक् विद्धमामतैलेन परिषेचयेत्।
त्र्यहात्र्यहाद्वर्त्तिं स्थूलां स्थूलतरां दद्यात्परिषेकं च॥ तमेव। अथ व्यपगतदोषोपद्रवे कर्णे वर्द्धनकं कुर्यात्। भवति चा
त्र॥ एवं विवर्द्धितः कर्णश्छिद्यते तु द्विधा नृणां। दोषतो वाभिघाताद्वा संधानं तस्य मे शृणु। तत्र समासेन पंचदश कर्ण
संधिबंधाकृतयः। तद्यथा॥ नेमीसंधानकः उत्पलभेदको वल्लूरकः आसंगिमो गंडकर्णः आहार्यो निर्वेधिमो व्यायो २९।

पडु७ लघ्वेवर्द्धनार्थं ३

रुषाजीर

तौ। श्रेष्ठे। मध्यशरीरस्तु कृशः स्थूलात्तु पूजितः॥१॥ दोषप्रकुपितो धातून् क्षपयत्यात्मतेजसा॥ इद्धः स्वतेजसा वह्नि
रुखागतमिवोदकं॥२॥ वैलक्षण्यात्शरीराणां अस्थायित्वात्तथैव च॥ दोषधातुमलानां तु परिमाणं न विद्यते॥३॥ ए
षां समत्वं यच्चापि भिषग्भिरवधार्यते। न तत्स्वास्थ्यादृते शक्यं वक्तुमन्येन हेतुना॥४॥ दोषादीनां त्वसमतां अनुमा
नेन लक्षयेत्॥ अप्रसन्नेंद्रियं वीक्ष्य पुरुषं कुशलो भिषक्॥५॥ जठरानलदौर्बल्यात् अविपक्वस्तु यो रसः। स
आमसंज्ञको दोषः सर्वव्याधिप्रकोपनः॥६॥ समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः। प्रसन्नात्मेंद्रियमनाः स्वस्थ
इत्यभिधीयते॥७॥ स्वस्थस्य रक्षणं कुर्यात् अस्वस्थस्य तु बुद्धिमान्॥ क्षपयेद्बृंहयेच्चापि दोषधातुमलान् भि
षक्॥८॥ तावत् यावद रोगः स्यात् नरो रोगसमन्वितः॥ ॥इति सौश्रुते सूत्रस्थाने पंचदशोध्यायः॥ ॥अ
थातः कर्णव्यधबंधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ ॥अथ खलु रक्षाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णौ विध्येत्॥
तौ षष्ठे मासि सप्तमे वा शुक्ले पक्षे प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रेषु कृतमंगलस्वस्तिवाचनं धात्र्यंके कुमारमु उवार
पवेश्य बालक्रीडनकैः प्रलोभ्याभिसांत्वयन् भिषग्वामहस्तेनाकृष्य कर्णं दैवकृते छिद्रे शनैः शनैर्दक्षिणहस्तेन
पू

एकैवतुनवेत्पालिःस्थूलापृथ्वीस्थिरातुया।तोद्विधापाटयित्वातुछित्वाचोपरिसंधयेत्॥३॥गंडादुत्पाद्यमांसेन
सानुबंधेनजीवता।कर्णपालिमपालेस्तुकुर्यात्निर्लिख्यशास्त्रवित्॥४॥अतोन्यतमंबंधंचिकीर्षुरग्रोपहर
णीयोक्तोपसंभृतसंभारंविशेषतश्चात्रोपहरेत्।सुरामंडंक्षीरमुदकंधान्याम्लंकपालचूर्णंचेति।ततोंगनांपुरु
षंवाग्रथितकेशांतेलघुभुक्तवंतमाप्तैःसुपरिगृहीतंकृत्वाबंधमुपधार्यछेद्यभेद्यलेख्यव्यधनैरुपपन्नैरुपपाद्य
कर्णशोणितमवेक्ष्यदुष्टमदुष्टंचेति।तत्रवातदुष्टेधान्याम्लोष्णोदकाभ्यांपित्तदुष्टेशीतोदकपयोभ्यांश्लेष्मदुष्टेसु
रामंडोष्णोदकाभ्यांप्रक्षाल्यकर्णौपुनराविलिख्यानुन्नतमहिनमाविषमंचेत्कर्णसंधिंसंन्निवेश्यस्थितरक्तंसंनि
दध्यात्।ततोमधुघृतेनाभ्यज्यपिचुप्लोतयोरन्यतरेणावगुंठ्यसूत्रेणानवगाढमशिथिलंबध्वाकपालचूर्णैरवकी
र्याचारिकमादिशेत्।द्विव्रणीयोक्तेनविधानेनोपचरेत्।भवतिचात्र।विघट्टनंदिवास्वप्नंव्यायाममतिभोज
नं।व्यवायमग्निसंतापंवाक्श्रमंचविवर्जयेत्॥१॥आमतैलपरीषेकंत्रिरात्रमवचारयेत्॥ततस्तैलेनसंसृष्टंत्र्य
हादपनयेत्पिचुं।नचाशुद्धरक्तमप्रवृत्तरक्तंक्षीणरक्तंवासंनिदध्यात्॥सहिवातदुष्टेरक्तेरूढोपिपरिपुटवान्॥

चेक्रभाष्य २

जिमः॥ कपाटसंधिकोऽर्द्धकपाटसंधिकः संक्षिप्तो हीनकर्णो वल्लीकर्णो यष्टिकर्णः काकोष्ठिक इति। तेषु पृथुलाय
तसमोभयपालिर्नेमीसंधानकः वृत्तायतसमोभयपालिरुत्पलभेद्यकः। ह्रस्ववृत्तसमोभयपालिर्वल्लूरकः॥ अभ्यं
तरदीर्घैकपालिरासंगिमः। बाह्यदीर्घैकपालिर्गंडकर्णः। अपालिरुभयतोप्याहार्य्यः। पीठोपमपालिरुभयतः क्षीण
पत्रिकाश्रितो निर्वेधिमः। स्थूलाणुसमविषमपालिर्व्यायोजिमः। अभ्यंतरदीर्घैकपालिरितराल्पपालिः कपाटसंधि
कः। बाह्यदीर्घैकपालिरितराल्पपालिरर्द्धकपाटसंधिकः। तत्र दशैते कर्णबंधविकल्पाः साध्यास्तेषां नामभिरेवा
कृतयः प्रायेण व्याख्याताः। संक्षिप्तादयः पंचाऽसाध्याः। तत्र शुष्कशष्कुलिरुत्सन्नपालिरितराल्पपालिः संक्षिप्तः। अन
धिष्ठान(पालि)पर्यंतयोः क्षीणमांसो हीनकर्णः। तनुविषमाल्पपालिर्वल्लीकर्णः। ग्रथितमांसस्तब्धशिरातोऽसूक्ष्म
पालिर्यष्टीकर्णः। निर्मांससंक्षिप्ताग्राल्पशोणितपालिः काकोष्ठिक इति साध्येष्वपि बंधेष्वपि शोफदाहरागपाक
पिडिकास्रावोपद्रवयुक्ता न सिद्धिमुपयांति। भवंति चात्र। यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेद्धि ह कर्णपीठं समे मध्ये
तस्य निर्विध्य वर्द्धयेत्। बाह्यायामिह दीर्घायां संधिराभ्यंतरो भवेत्॥ अभ्यंतरायां दीर्घायां बाह्यसंधिरुदाहृतः॥ २

स्थिरः।सुरूढो वेदनो यस्तु तं कर्णं वर्धयेत्शनैः॥७॥ कर्णपाल्यामयान्नृणां पुनर्वक्ष्याम्यसुश्रुतः॥कर्णपाल्यां
प्रकुपिताः वातपित्तकफास्त्रयः॥८॥ द्विधा त्रिधा च संसृष्टाः कुर्वंति विविधा रुजः।विस्फोटास्तब्धताः शोफाः पा
ल्यां दुष्टे तु वातिके॥९॥ दाहविस्फोटजननं शोफपाकश्च पैत्तिके।कंडूश्च श्वयथुस्तंभो गुरुत्वं च कफात्मके॥१०॥
यथादोषं च संशोध्य कुर्यात्तेषां चिकित्सितं॥ स्वेदाभ्यंगपरीषेकैः प्रलेपास्रविमोक्षणैः॥११॥ मृद्वीं क्रियां बृंह
णीयैः यथास्वं भोजनैस्तथा।य एवं वेत्ति दोषाणां स चिकित्सां कर्तुमर्हति॥१२॥ अत ऊर्ध्वं नामलिंगैर्वक्ष्ये पाल्यामु
पद्रवान्।उत्पाटनो ह्युत्पटनः श्यावकंडूयते न्हशो॥१३॥ अवमंथः सकंडूको ग्रंथिको जंबुलस्तथा।स्रावी विदा
दिवौश्चैव [illegible]एवेषां के मतः क्रियाः॥१४॥ अपामार्गः सर्जरसः पाटलालकुचत्वचौ।उत्सद्यमाने लेपः स्यात्तैल
मभिश्च पातयेत्॥१५॥ श्यामाकशिंशुहस्तीकगोधामेदोऽथ तद्वसा।वाराहमस्यमेलेयपित्तं सर्पिश्च संसृजेत्
॥१६ लेपमुत्पटके दद्यात्तैलमेभिश्च साधितं।गौरीं सुगंधां संस्यामं अनंतां तंदुलीयकां॥१७॥ श्यावे प्रलेपं
संदद्यात्तैलमेभिश्च साधितं॥ पाठारसांजनं सौद्रं तथा स्याद्दम्ल काजिकं॥१८॥ तन्याले पं सकंडूके तैलमे

पित्तदुष्टेदाहपाकरागवेदनावान्। श्लेष्मदुष्टस्तब्धकंडूमान्। अपद्रवरक्ते स्रावशोफवान्। क्षीणोल्पमांसो न वृद्धिमुपैति। स यदा सुरूढो निरुपद्रवः सवर्णो भवति। तदैनं शनैः शनैरभिवर्द्धयेत्। अतोन्यथा संरंभदाहपाकरागवेदनावान् पुनश्छिद्यते च। अथ स्योपदुष्टस्याभिवर्द्धनार्थमभ्यंगः। तद्यथा। गोधाप्रतुदविष्किरानूपौदकमांसवसामज्जसर्पिः तैलं गौरसर्षपबैजं यथालाभं संहृत्य अर्कालर्कबलातिबलानंतापामार्गाश्वगंधाविदारिगंधाक्षीरशुक्लाजलशूकयवमधुकमधुरकवर्ग्यपयस्याप्रतिवापं तैलं पाचयित्वा स्वनुगुप्तं निदध्यात्। स्वेदितोन्मर्दितं कर्णं स्नेहेनैतेन योजयेत्। अथानुपद्रवः सम्यक्बलवांश्च विवर्द्धयेत्॥१॥ यवाश्वगंधायष्ट्याह्वैस्तैलेनोद्वर्तनं हितं। शतावर्य्यश्वगंधाभ्यां पयस्यारंडजीवनैः॥२॥ तैलं विपक्वं सक्षीरमभ्यंगात्पालिवर्द्धनं॥ ये तु कर्णा न वर्द्धंते बृहि विनानेन योजिताः॥३॥ तेषामपांगदेशे तु कुर्यात्प्रच्छनमेव च। बाह्यच्छेदं न कुर्वीत व्यापदस्तु ततो ध्रुवा॥४॥ अमिताः कर्णबंधास्तु विज्ञेयाः कुशलैरिह॥ यो यथा सुविनिष्टः स्यात् तं तथा विनियोजयेत्॥५॥ अरूढं तु यदा कर्णं सहसैवाभिवर्द्धयेत्। आमकोशीसमाध्मातः क्षिप्रमेव विमुच्यते॥६॥ जातरोमा सुवर्त्मा च श्लिष्टसंधिः सम

जीर्णे स्निग्धो विरिक्तश्च यथोपदेशं ॥३०॥ रूढं च संधानमुपागतं स्यात् तद्दुर्दशोषं तु पुनर्निरस्तुंते। हीनां पुनर्वर्द्धयितुं यतेत समां च कुर्यादतिवृद्धमांसां ॥३१॥ नाडीयोगं विनौष्ठस्य नासासंधानेव द्धिर्द्धिं। य एवमेवं जानी-
यात् स राज्ञः कर्तुमर्हति॥ ॥इति सौश्रुते सूत्रस्थाने षोडशोऽध्यायः॥१६॥ ॥अथातः आमपक्वैषणी-
यमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ ॥अथ शोफसमुत्थाना ग्रंथिविद्रध्यलजीप्रभृतयः॥ प्रायेण व्याधयोऽभिधास्युते।
अनेकाकृतयः तैर्विलक्षणउन्नतः पृथुर्ग्रथितः समो विषमो वा त्वग्मांसस्थायी दोषसंघातः शरीरैकदेशोत्थि-
तः शोफ इत्युच्यते॥ स षड्विधो वातपित्तकफशोणितसन्निपातागंतुनिमित्तः। तस्य दोषरूपव्यंजनैर्लक्षणानि
व्याख्यास्यामः॥ तत्र वातश्वयथुररुणः कृष्णो वा परुषो मृदुः अनवस्थितास्तोदादयश्चात्र वेदनाविशेषा भवं-
ति॥ श्लेष्मश्वयथुः पांडुः शुक्लो वा कठिनः स्निग्धो मंदानुसारी कंड्वादयश्चात्र वेदनाविशेषाः भवंति। संनिपातश्व-
यथुः सर्वदोषविशेषलिंगोपेतः॥ पित्तवच्छोणितजोतिकृष्णः पित्तरक्तलक्षणः। आगंतुर्लोहितावभासश्च स यदा
बाह्याभ्यंतरैः क्रियाविशेषैर्न संभावितः प्रशमयितुं क्रियाविपर्ययाद्बहुत्वाद्वा दोषाणां तदा पाकमभिमुखो भ-
शोफाद्वमनविरेचनादि

निश्च साधितं। प्रलीनं तस्य देयं स्यादिदं तैलं विजानता ॥१९॥ मधुकं क्षीरकाकोली जीवकाद्यैर्विपाचितं। गोधावराह
सर्प्पाणां वसाः स्युः स्नतद्द्हणे ॥२०॥ प्रलेपनमिदं दद्यात् द्रवसिद्धार्थमन्थके। अपौंडरीकं मधुकं समंगां धवमेव च ॥२१
तैलमेभिश्च संपक्वं स्फेटकंद्रुमतः क्रियां। सहदेवा विश्वदेवा अजाक्षीरं ससैंधवं ॥२२॥ एतैरालेपनं दद्यात् तैलमेभिश्च
साधितं। ग्रंथिके गुटिकां पूर्वं श्रावयेदवपाचयेत् ॥२३॥ ततः सैंधवचूर्णेन घृष्ट्वालेपं प्रदापयेत्। लिखित्वा वाश्रु
तं घृष्ट्वा चूर्णैः रोध्रस्य जंबुलं ॥२४॥ क्षारेण प्रतिसार्य्यैनं शुद्धं संरोपयेत्ततः। मधुपर्णी मधूकं च मधुकं मधुतासह ॥२५
लेपः श्राविणि दातव्यं तैलमेभिश्च साधितं। पंचवल्कैः समधुकैः पिष्टैस्तैश्च घृतान्वितैः ॥२६॥ जीवकाद्यैः ससर्पिष्कैः
दह्यमानं प्रलेपयेत्। विश्लेषितायास्त्वथ कर्णनासिकायाः वक्ष्यामि संधानविधिं यथावत् ॥ नासाप्रमाणं पृथिवीरुहा
णां पत्रं गृहीत्वा त्ववलंबितस्य ॥२७॥ तेन प्रमाणेन हि गंडपार्श्वादुत्कृत्य बद्धं त्वथ नासिकाग्रं। विलिख्य चाशु प्रतिसंद
धीत तत्साधुबद्धं भिषगप्रमत्तः ॥२८॥ सुसंहितं सम्यगतो यथावत् नाडीद्वयेनाभिसमीक्ष्य बद्धा। प्रोन्नम्य चैनामवचूर्ण
येत्तु पतंगयष्टीमधुकांजनैश्च ॥२९॥ संछाद्य सम्यक् पिचुना व्रणं तैलेन सिंचेदसकृत्तिलानां। घृतं च पाय्यः स नरः सु

वति। तस्मामस्य पच्यमानस्य पक्वस्य लक्षणमुच्यमानमुपधारये। तत्र मंदोष्मता त्वक्सवर्णता शीतशोफता स्थैर्यं मं
दवेदनताल्पशोफता चामलक्षणमुद्दिष्टं। सूचीभिरिव निस्तुद्यते। दश्यत इवापिपीलिकाभिः ताभिश्च संसर्प्यत इ
व छिद्यत इव शस्त्रेणाभिद्यत इव च शक्तिभिस्ताड्यत इव च दंडेन पीड्यत इव च पाणिना॥ घर्ष्यत इव चांगुल्या दह्यते।
पच्यत इव चाग्निक्षाराभ्यामोषचोषपरिदाहाश्च वेदना भवंति॥ वृश्चिकविद्ध इव च स्थानासनशयनेषु न शांतिमुपैति॥
आध्मातबस्तिरिवाततश्च शोफता वलीप्रादुर्भावस्त्वक्परिपुटने निम्नदर्शनं। अंगुल्यावपीडिते प्रत्युन्नमनं बस्ता
विवोदकसंचरणं च हृदयस्य प्रपीडयत्येकमेतमेते चावपीडिते मुहुर्मुहुः स्त्रोदः कंडूरुन्नतव्याधिरुपद्रवशांतिर्भ
क्ताभिकांक्षा च पक्वलिंगं। कफजेषु तु रोगेषु गंभीरगति। त्वादभिघातजेषु च पाके चेषु किंचिदसमस्तं पक्वलक्ष
णमुदिश्य दृष्ट्वा पक्वमप्यपक्वमन्यमानो भिषक् मोहमुपैति। तत्र हि त्वक्सवर्णताशीतशोफतास्थैर्यमल्परुजता
श्मवच्च घनतां न मोहमुपेयादिति। भवंति चात्र॥ आमं विदह्यमानं च सम्यक् पक्वं च यो भिषक्। जानीयात्स भवेद्वैद्यः
शेषास्तस्करवृत्तयः॥१॥ वाताद्दते नास्ति रुजा न पाकः पित्ताद्दते नास्ति कफाच्च पूयः। तस्मात्समस्तान्परिपाककाले

लेपञ्चेति शोफांस्त्रय एव दोषाः॥ तस्माच्च सर्वैस्त्रिभिरेव दोषैः संपाकमायाति विकारसंज्ञः। कालांतरेणाभ्युदितं तु
पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसह्य॥२१॥ पचत्यतः शोणितमेव पाको मतोपरेषां विदुषां द्वितीयः। तत्रामच्छेदे मांससिरा
स्नायुसंध्यव्यापादनं। शोणितातिप्रवृत्तिर्वेदनाप्रादुर्भावोवदरणमनेकोपद्रवदर्शनं॥ क्षतविद्रधिर्वा भवति।
स यदा नयमोहाभ्यां पक्वमप्यपक्वमिति मन्यमानश्चिरमुपेक्षते। व्याधिं वैद्यस्तदा गंभीरानुगतो द्वारमलभमानः स्व
यः स्वमाश्रयमवदार्योत्संगं महांतमवकाशं कृत्वा नाडीं जनयित्वा कृच्छ्रसाध्यो भवत्यसाध्यो वेति। भवति चात्र॥
यश्छिनत्त्याममज्ञानात् यश्च पक्वमुपेक्षते। श्वपचाविव मंतव्यौ तावनिश्चितकारिणौ। प्राक्शस्त्रकर्मणश्रेष्ठं भोजये
दातुरं भिषक्। मद्यपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो वेदनासहः॥ न मूर्छत्यन्नसंयोगात् मत्तः शस्त्रं न बुध्यते॥२॥ तस्मादवश्यं
भोक्तव्यं रोगेष्वेतेषु कर्मणि। प्राणोह्यान्येतरोन्नलोबाधैः प्राणगुणान्वितः॥ ३॥ धारयेत्स्वविरोधेन शारीरं पांचभौ
तिकं॥ अल्पो महान्वा क्रियया विनायः समुत्थितः पाकमुपैति शोफः॥ विशालमूलो विषमं विदग्धः सलघुतोयान्त
वगाढदोषः॥ आलेपविश्रावणशोधनैस्तु सम्यक्प्रयुक्तैर्यदि नोपशाम्येत्। पच्येत शीघ्रं सममल्पमूले सपिडित

तत्र कोशमंगुष्ठांगुलिपर्वसु विदध्यात्। दाम संबाधेंगे संधिकूर्च्चकभ्रूस्तनांतरे कर्णेषु स्वस्तिकं स्थगिकां यमलव्र
णयोर्यमकं हनुशंखगंडेषु खट्वां मपांगयोश्चीनं पृष्ठोदरोरःसु विबंधं मूर्द्ध्नि वितानं चिबुकनासौष्ठांसबस्तिषु गोफ
णां जत्रुण ऊर्द्ध्वं पंचांगीं चेति। यो वा यस्मिन् शरीरप्रदेशे सुनिविष्टो भवति। तं तस्मिन् विदध्यात्। यत्र कर्म्म ऊर्द्ध्वमधस्ति
र्य्यक्च॥ तत्र घनां कवलिकां दत्वा वामहस्तपरिक्षेपमृजुमनाविद्धमसंकुचितं मृदुपट्टं निवेश्य बध्नीयात्। न च व्रणस्यो
परि कुर्य्यात्। ग्रंथिबाधकरं वा न च विकेशिको पृथु स्निग्धे अतिरूक्षे विषमे वा कुर्वीत। तस्मादतिस्नेहात् क्लेदो रौक्ष्या
च्छेदो दुर्न्यासाद्व्रणवर्त्मावघर्षणमिति। तत्र व्रणायतनविशेषात् बंधस्त्रिविधो गाढः समः शिथिल इति॥ पीडयन्नरु
जो गाढः सोच्छ्वासः शिथिलः समो बंधः प्रकीर्त्तितः॥ तत्र स्फिक्कुक्षिकक्षावंक्षणोरुशिरःसु गाढः। शाखावदनकर्णकं
ठमेढ्रमुष्कपृष्ठपार्श्वोदरोरःसु समः। अक्ष्णोः संधिषु शिथिल इति॥ तत्र पैत्तिकं गाढस्थाने समं बध्नीयात्॥ समस्थाने
शिथिलं शिथिलस्थाने नैव एवं शोणितदुष्टे च॥ तत्र श्लैष्मिकं शिथिलस्थाने समं समस्थाने। गाढं गाढस्थाने गाढतरं।
एवं वातदुष्टे च। तत्र पैत्तिकं शरदि ग्रीष्मे द्विरह्नो बध्नीयात्। रक्तोपद्रुतमप्येवं श्लैष्मिकं हेमंतवसंतयोः त्र्यहात् वातो

प्रद्रुतमप्येवं।एवमप्यूह्य बंधविपर्य्ययंच कुर्वीत।तत्र समशिथिलस्थानेषु गाढं बध्वे विकेसिकौषधनैरर्थक्यं शोफवेद
नोप्रादुर्भावश्च गाढसमस्थानेषु शिथिलबद्धे विकेषि कौषधपतनं पट्टसंचारात्व्रणवर्त्मावघर्षणमिति गाढशिथि
लस्थानेसमंबद्धेबंधगुणाभावइति॥ अविपरितबद्धे वेदनोपशांतिरसृक्प्रसादो मार्दवं च॥ अबध्यमानो दंशमशक
तृणकाष्टोपलपांशुशीतवातातपप्रभृतिभिरभिघातविशेषैरभिहन्यते। व्रणोविविधवेदनोपद्रुतश्च दुष्टतामुपैति।
आलेपनादीनि चास्य विशोषमुपयांति॥ चूर्णितमथितंचास्थि विश्लिष्टमतिपातितं। अस्थिस्नायुशिराछिन्नमाशुबंधेन
रोहति॥१॥ सुखमेव व्रणितः शेते सुखंगच्छति तिष्टते। सुखंशय्यासनस्थस्य क्षिप्रंसंरोहति व्रणः॥२॥ अबंध्याः पित्त
रक्ताभिघातविषनिमित्ताः तथाशोफतोददाहरागपाकवेदनाभिभूताः॥ क्षाराग्निदग्धाः पाकात्प्रकुपितशातमांसा
श्चनवंति कुष्टिनामविदग्धानांपिडिकामधुमेहिनां। व्रणाल्लघुणसिध्यंति येषांचापि व्रणेव्रणाः॥ कर्णिकाश्चोंदुरुवि
षविषदुष्टव्रणाश्चये। मांसपाकेचनबध्यंते गुदपाके चदारुणे। स्वबुध्याविनजेच्चापिल्लत्याल्लत्यांश्चबुद्धिमान्॥२॥
देशंदोषंच विज्ञायव्रणंचव्रणकोविदः॥ ऋतुंचपरिसंख्यायततोबंधान्निवेशयेत्॥५॥ ऊईति यगवस्थाचयत्रिण

लन्नंते। निरूढ्यालेपनसंज्ञः तेनाश्वावसेनिरोधोमृदुतास्तिमोसापकर्षणमेतन्निर्दोषताव्रणशुद्धिश्चजायते॥ उजये
गुणोज्ञालेपनेचालेपंरात्रौप्रयुंजीतमाहताशौल्यविहितोष्मणः तदनिर्गमात्तंविकारप्रकृष्टिरिति। त्वक्प्रसादनमेवाग्र्ये
मांसमेदःप्रसादे। दाहप्रशमनेश्रेष्ठतोदकंडूविनाशने। मर्मदेशेषुयरोगागुह्येषपितथाव्रणो॥ संशोधनायतेषांहिकुर्या
दालेपनंभिषक्॥२॥ अविदग्धेषुशोफेषुहितमालेपनंभवेत्॥ यथास्वंदोषशमनंदाहकंडूरुजापहं॥३॥ षड्भागपंत्रिके
स्नेहाश्चतुर्भागंतुवातजे॥ अष्टभागंतुकफजेस्नेहमात्रांप्रदापयेत्॥४॥ प्रदेहसाध्यव्याधौतुहितमालेपनंदिवा॥ पित्तरक्ता
भिघातोत्थेसविषेचविशेषतः॥५॥ नचपर्युषितंलेपंकदाचिदविचारयेत्॥ उपर्युपरिलेपंचनकदाचित्प्रदापयेत्॥६॥
ऊष्माणंवेदनांदाहंघनत्वाज्जनयेसहि। नचतेनैवलेपेनप्रदेहंदापयेत्पुनः॥७॥ शुष्काभावासनिवीर्योयुक्तोपिस्याद
पार्थकः॥ अतऊर्ध्वंव्रणबंधनद्रव्याण्युपदेक्ष्यामः॥ तत्यथा॥ क्षौमकर्पासाविकदुकूलपकौशेयासंतानिकाजोहानीति॥
तेषांव्याधिकालेचावेक्ष्योपयोगः। प्रकरणतश्चैषामादेशः॥ तत्रकोशदामस्वस्तिकानुवेल्लितमुत्तोलीमंडलस्थगिकाय
मकखट्वाचीनंविबंधवितानगोष्फणाः पंचांगिचेति चतुर्दशबंधविशेषास्तेषांनामभिरेवाकृतयः प्रायेणव्याख्याताः॥

चैक्ष्णतस्यात्

श्चोपरिसोऽन्यदोषः॥२॥ काष्ठेसमासाद्य यथा च वह्निर्वायुरीरितः संदहति प्रसह्य॥ तथैव सम्यग्विनिःसृतो हि मांसं शि
रास्नायुश्च खादतीह॥ आदौ विम्लापनं कुर्यात् द्वितीयमवसेचनं। तृतीयं उपनाहं च चतुर्थी पाटनक्रिया॥ पंच
मं शोधनं कुर्यात् षष्ठं रोपणमिष्यते। एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमं वैकृतापहमिति॥ ॥इति आमपक्वैषणीयोध्या
यः समाप्तः॥ ॥अथातो व्रणालेपनबंधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ ॥आलेपश्च आद्य उपक्रम एषः सर्वशोफा
नां सामान्यः प्रधानतमश्च भवंति। तं च प्रतिरोगं वक्ष्यामः॥ ततो बंधः प्रधानं तेन शुद्धिर्व्रणरोपणमस्थिसंधिस्थैर्यं
च। तत्र प्रतिलोमे हि सम्यगोषधमवतिष्ठते। अनुप्रविशति च॥ रोमकूपान् स्वेदवाहिभिः शरीराणुखैर्वीर्यं प्राप्नो
ति तस्य प्रमाणं महिषार्द्रचर्मोत्सेधमुपदिशंति। न च शुष्यमाणमुपेक्षेत ताऽन्यत्र पीडयितव्यात्। शुष्को ह्यपार्थको प्रदेहस्त्रे
रुक्करश्च। स त्रिविधः। आलेपः प्रदेहो लेपश्च तत्र प्रदेहालेपनयोरंतरं। आलेपः शीतस्तनुरविशोषी चः प्रलेपस्तु
स्नः शीतो वा बहुरविशोषी च। मध्यमो लेप इति विशेषतो रक्तपित्तप्रसादः उदालेपः। प्रदेहो वातश्लेष्मप्रशमनः से
पनस्त्रः शोधनो रोपणः। शोफवेदनापहः रश्चतस्योपयोगः सक्षतासक्षतेषु यस्तु क्षते उपयुज्यते स भूयः कल्क इतिसंज्ञां

सुखचेष्टाप्रचारः स्यात् स्वास्तीर्णशयने व्रणी। प्राच्यां दिशि स्थिता देवाः तत्पूजार्थं ततः शिरः॥ तस्मिन् सुहृद्भिरनुकूलैः
प्रियंवदैरुपास्यमानो यथेष्टमासीत्। नवेति चात्र॥ सुहृदो विक्षिपेत्त्वाशु कथायोगै रतिप्सितैः॥ आश्वासयन्तो बहु-
शः स्वनुकूला रुजो व्रणे॥ दिवा न निद्रावशगः स्यात्ततः श्वयसंभवः। दिवास्वप्नाद्व्रणे कण्डूर्गात्राणां गौरवं तथा॥२॥ श्वयथु-
र्वेदना रागः स्रावश्चैव भृशं भवेत्॥ उत्थानसंवेसनपरिवर्तनचंक्रमणोच्चैर्भाषणादिषु चात्मचेष्टास्वप्रमत्तो व्रणं सं-
रक्षेत्॥ स्थानासनं चंक्रमणं यानं यानाभिभाषणं। व्रणवान्न निषेवेत शक्तिमानपि मानवः॥१॥ उत्थानाद्यासने स्था-
ने शय्यायां चातिनिषेविते॥ प्राप्नुयान्मारुतात् रोगरुजोऽतस्तान् विवर्जयेत्॥ गम्यानां च स्त्रीणां संदर्शनसंभाषणसंस्पर्शना-
नि च दूरतः परिवर्जयेत्॥ स्त्रीदर्शनादिभिः शुक्रं कदाचिच्चलितं भवेत्॥ ग्राम्यधर्मनिमित्तान् दोषान् सा संसर्गेऽथवाप्नुया-
त्॥ नवधान्यमाषतिलकलायकुलत्थनिष्पावकहरितकशाकाम्ललवणकटुकगुडपिष्टविरूढतिवल्लूरशुष्कशाकाजा-
विकानूपोदकमांसवसाशीतोदककृशरापायसदधिदुग्धतक्रप्रभृतीन् परिहरेत्। तक्रान्तो नवधान्यादिर्योयं वर्ग उ-
दाहृतः। दोषसंजननो ह्येषः विज्ञेयः पूयवर्द्धनः॥१॥ मद्यपश्च मैरेयारिष्टासवसीधुसुराविकारान् परिहरेत्। मद्यमम्ल-

त्रिविधास्मृता। यथा च बध्यते बंधस्तथावस्थाम्प्रतीक्ष्य तः॥४॥ व्रणोकवलिकां दत्वा मृदुचैवाव पट्टकं॥ विकेशिकामौष
धं च नातिस्निग्धं समाचरेत्॥५॥ अक्लेदयत्यतिस्निग्धा तथा रौक्ष्यात्क्षिणोति च। युक्तस्नेहा रोपयति दुर्न्यस्ता वर्त्म वर्ष
ति॥६॥ विषमं च व्रणं कुर्यात्तस्मान्नयेत् श्रावयेत्तथा। यथाव्रणं विदित्वा तु योगं वैद्यः प्रयोजयेत्॥७॥ पित्तजे रक्तजे वा
पि सक्लेदे व परिक्षिपेत्। असक्लेदे तकफजे वापि वातजे पि विचक्षणः॥८॥ तलेन प्रतिपीड्याथ श्रावयेदनुलोमतः। सर्वा
श्च वेधो गूढान् तान्संधींश्च विनिवेशयेत्॥९॥ दुष्टस्याप्येष संधाने यथोक्तो विधिः स्मृतः। बुध्वात्मेषं स च यु
क्तेन तथा वास्थिषु जानता॥१०॥ उत्क्षिप्तेति निबणस्य शयने वाभिगच्छति॥ गच्छतो विविधैर्यानैः नास्य दुष्यति सव्रणः॥११॥
ये च स्युर्मांससंस्थाश्च त्वग्गताश्च तथा व्रणाः॥ संध्यस्थिकोष्ठप्राप्ताश्च शिरास्नायुगतास्तथा॥१२॥ तथावगाढा गंभीराः सर्वतो वि
षमस्थिताः। नैते साधयितुं शक्याः ऋते बंधात् भवंति हि॥ ॥ इति सूत्रस्थाने व्रणालेपनामाध्यायः॥ ॥अथातो
व्रणितोपासनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ ॥अथ व्रणिनः प्रथममेवागारं अन्विछेत्। प्रशास्तवास्तुनि गृहे वाताव
तपवर्जिते निवाते न च रोगास्युः शारीरागंतुमानसाः। तस्मिन् शयनं असंबाधं स्वास्तीर्णं मनोज्ञं प्राक्शिरस्कं सशस्त्रं कुर्वीत।

दुर्गी ३ द्राक्षपुष्पी २ मुण्डी २ शमी २

वेदविहितैरपरैश्चाशीर्विधानैः रूपाध्यायान्निषज्जसंध्ययोरस्योक्षयुः। सर्षपारिष्टपत्राभ्यां सर्प्पिषा। लवणे
न च। द्विरह्नः कारयेद्धूमं दशरात्रमतन्द्रितः॥ छत्रातिछत्रे सो गृह्णीजटिलो ब्रह्मचारिणी॥ लक्ष्मीगुहामतिगुहा
वचामतिविषां तथा। शतवीर्य्यां सहस्रवीर्य्यां सिद्धार्थकांश्च शिरसा धारयेत्। व्यजेत वालव्यजनैर्व्रणं विघट्टयेत्।
न तु हेन्मचकैर्दूयेत् शयानः परिपालयेत्। अनेन विधिना युक्तमाराद्वेव निशाचराः। वनेकेसरिणाक्रांतेव जी
यंति मृगा इव॥ जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णद्रवोत्तरं। भुंजानो जांगलैर्म्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति॥२॥ तेंदु
लीयकजीवंतीसुनिषण्णकवास्तुकैः। बालमूलकवार्त्ताकैः पटोलैः कारवेल्लकैः॥३॥ सदाडिमैः सामलकैः घृतमृ
ष्टैः ससैंधवैः। अन्यैरेवं गुणैर्वापि मुद्गादीनां रसेन वा॥४॥ सक्तून्विलेपीं कुल्माषान् जलं चापि सृतं पिबेत्। दिवा
न निद्रावशगो निशि वाऽग्रहगोचरः। व्रणी वैद्यवशो तिष्ठेत् शीघ्रं व्रणमपोहति॥ व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च
जागरात्॥ तौ च रुक् दिवास्वापात् च मृत्युश्च मैथुनात्॥ एवं स्तुतसमाचारो व्रणी संपद्यते सुखी॥७॥ आयुश्च दीर्घमा
प्नोति धन्वंतरिवचो यथा॥१०॥ ॥अथातो हिताहितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ ॥यद्वातोपपथ्यं तन्नित्रा

तथारूक्षंतीक्ष्णमुष्णंचवीर्य्यतः॥ आशुकारिचतत्पितंक्षिप्रंव्यापादयेत्व्रणं। वातातपरजोधूमावश्यायातिसेवना
दतिभोजनानिष्टश्रवणदर्शनेर्ष्यामर्षभयशोकध्यानरात्रिजागरणविषमासनशयनोपवासवाग्व्यायामस्थानचं
क्रमणरात्रिजागरणनियमशीतवातविरुद्धाशनाजीर्णमक्षिकाद्याबाधाः परिहरेत्। व्रणितः सततमस्सकारणोख
मादिभिः॥ क्षीणशोणितमांसस्यभुक्तंसम्यङ्नजीर्य्यते॥१॥ अजीर्णात्पवनादीनांविभ्रमोबलवान्भवेत्। ततःशोफ
रुजास्रावदाहपाकानवाप्नुयात्॥२॥ सदाचनीचनखरोमणाशुचिनाशुक्लवाससाशांतिमंगलदेवताब्राह्मणगुरु
परेणभवितव्यमपि॥ तत्कस्यहेतोः हिंसाविहारीणिरक्षांसिपशुपतिकुबेरानुचराणिमांसशोणितप्रियत्वात्क्षत
जनिमित्तंव्रणिनमुपसर्पंति। सत्कारार्थंजिघांसन्निवाकदाचित्तेषांसत्कारकामानांप्रयतेनांतरात्मनाधूपबलि
पहारांश्चरक्षोघ्नैवोपहारयेत्॥ तेतुसंतर्प्पिताआत्मवंतंनहिंस्युः। तस्मात्सततमतंद्रितोदकस्वजनपरिवृतो
नित्यदीपैरास्त्रेऽस्त्रग्दामपुष्पलाजाद्यलंकृतेवेश्मनिसंपन्नमंगलयुक्तामनोनुकूलाःकथाःशृण्वन्नासीत। सं
पन्नमंगलयुक्ताभिःकथाभिःप्रीतिमानसः। आसावाव्याधिमोक्षायक्षिप्रंसुखमवाप्नुयात्॥ ऋग्यजुस्सामाथर्व

स्यातमुद्रधाता कीक २   एकाह्निम नाजे ३   ७के २

उपदिष्टानि हिताहितानि तु॥ यद्वायोः पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमिति संयोगादपराणि विषतुल्यानि भवंति॥ तद्यथा।
कुष्माउ वल्लीफलकवटीराम्लफललवणकुलत्थपिण्याकदधितैलविरोहिपिष्टशुष्कशाकाजाविकमांसमद्यजाम्बवचिलिचि
मत्स्यगोधावराहांश्च नैकध्यमश्नीयात्पयसा। अन्यत्ररोगोपसृष्टेन्यः रोगसात्म्यं च देशं च काले देहे च बुद्धिमान्। अ
वेक्ष्यावस्थादिकान् नावान् रोगहेतोः प्रयोजयेत्॥ अवस्थातरवाकृत्यात् रोगादीनां व्यवस्थितं। द्रव्यं नेच्छंति भिषजः इच्छं
ति स्वस्थलक्षणं। द्वयोरन्यतरादाने वदंति विषदुग्धयोः। दुग्धस्यैकांतहितता विषमेकांततोहितं। एवं युक्तरसेष्वेषु द्र
व्येषु सलिलादिषु॥ एकांतहितता विद्धि रससुक्ष्मतनान्यथा। अतो संयोगादहितानि वक्ष्यामः। न च विरूढधान्यैर्व
सामधुपयोवा माषैर्वा ग्राम्यानूपोदकपिशितादीनि। नाभ्यवहरेत्। न पयो मधुभ्यां रोहिणीशाकं वा शाकं वाश्नीयात्
बलाकां वारुणीकुल्माषाभ्यां काकमाचीं पिप्पलीमरिचाभ्यां नाडीनागरशाकं कुक्कुटं दधीनि चानैकध्यं मधु चो मोदकानुपा
नं पित्तेन चाम्लं मांसानि सुराकृशरापायसांश्च नैकध्यमश्नीयात्। सौवीरकेण सह तिलशष्कुलीं तक्रेण सह मधुघृतम
स्य धानां नाटि षतमांसानि मधुना गोधां मत्स्यान् सौद्रासवेन पृषतमांसं तेनैव तथा। मेरेयमाध्वीकाभ्यां च मत्स्यैः सह इक्षुवि

धोधाजन्यादीके   गोधरूनकाजिर

ह्रानुकरी नाग

स्यापथ्यमिति। अनेन हेतुना। नकिंचित् द्रव्यामेकांतेनहितमहितंवास्तीति। केचिदाचार्य्याब्रुवते॥ तत्तुनसम्यक्॥
इहकस्मात्द्रव्याणिस्वभावतः संयोगात् एकांतअहितानिहितानिचभवंति तत्रैकांतहितानिजातिसात्म्यात् सलि
लघृतदुग्धौदनप्रभृतिनियुक्तंरसंत्वात् एतानि एकांताहितानितु। दहनपचनमारणादिषुप्रवृत्ताग्निक्षारविषा
दीनिसंयोगादपराणिविषतुल्यानिभवंति। अपथ्यत्वात्॥ हिताहितानितु। यद्वायोःपथ्यंतत्पित्तस्यापथ्यमिति। अ
तसर्वप्राणिनांअयमाहारार्थेवर्गउपदिश्यते। तद्यथा॥ रक्तशालिषष्टिककंगुमुकुंदकपीतकप्रमोदककालकास पांडुक
नकपुष्पककर्दमकशकुनाहृतसुगंधककलमनीवारकोद्रवोद्दालकश्यामाकगोधूमयवेणवएणहरिणकुरंग
मृगमातृकाश्वदंष्ट्राकरालक्रकरकपोतलावतित्तिरकपिंजलवर्त्तीरिकवर्त्तकादीनिमांसानिमुद्गवनमकुष्ठकलाय
मसूरमंगल्यचणकहरेणवाढकीसतीनाः चिल्लिवास्तुकसुनिषण्णकजीवंतितंदुलीयकमंडूकपर्ण्यःगव्यंघृतंक्षौद्रं
सैंधवदाडिमामलकमित्येषवर्गःसर्वप्राणिनांसामान्यतः॥ तानितुस्वभावापथ्यसंयोगःसंस्कारःकर्म्ममानेस्यः।
पंचभिपथ्यतमश्चतथाब्रह्मचर्य्यनिवातशयनोष्णोदकनिशास्वप्नव्यायामाश्चैकांततःपथ्यतमाः एकांताहितानिप्रा

पाकान्यो। लवणतिक्तौ लवणकषायौ सर्वतः॥ कटुतिक्तौ रससवीर्यान्यो। कटुककषायौ तिक्तकषायौ च समतः॥ तरतमयो
गयुक्तौ च नावानीति रूक्षाणाति स्निग्धानात्युष्णानातिशीतानित्येवमादीन्वर्जयेत्। नवंतिचात्र। विरुद्धान्येवमादीनि
रसवीर्य्यविपाकतः। तान्येकांते हितानि स्युर्विषतुल्यानि वा पुनः। व्याधिमिंद्रियदौर्बल्यं मरणंवीविंगछति॥ विरुद्धसेर
वीर्य्यादीन्भुंजानोनात्मवान्नरः॥२॥ यत्किंचित्दोषमुत्क्लेश्य भुक्तं कायान्न निर्हरेत्। रसादिष्व यथार्थं च तद्विकाराय कल्
प्यते॥३॥ विरुद्धाशनजान्रोगान्प्रतिहंति विरेचनं। वमनं शमनं चापि पूर्वं वा हितसेवनं॥४॥ सात्म्यतोऽल्पतया वा
पि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च। स्निग्धव्यायामबलिनो विरुद्धं वितथं भवेत्॥५॥ व्यायामशीलो बलवान्शिशुश्च स्निग्धोऽग्नि
मांश्चापि महाशनश्च। प्राप्नोति रोगान्न विरुद्धजातान्नासात्म्यतो नाल्पतया च जंतुः॥ अथ वातगुणान्वक्ष्यामः॥ सर्वः सम
ग्रः स्निग्धो लवणश्चैव मारुतः। गुरुर्विदाहजननो रक्तपित्तविवर्द्धनः॥१॥ सतानो विषजुष्टानां व्रणिनः श्लेष्मलाश्च ये। ते
षामेव विशेषेण दोषरोगविवर्द्धनः॥२॥ वातलानां प्रशस्तश्च श्रांतानां कफरोगिणां। मधुरश्चाविदाही च कषायानुरसो ल
घुः॥३॥ दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठः चक्षुष्यो बलवर्द्धनः। रक्तपित्तप्रशमनो न च वातप्रकोपणः॥ विशदो रूक्षपरुषः खरः स्नेह

सा हि२

गु आदे२

कांरान् । गुडेन काकमाचीं मधुना मूलकं च । गुडेन वाराहं मधुना च सह विरुद्धं । क्षीरेण मूलकमाम्रजांबवश्वावितश्
करगोधाश्च सर्वांश्च मत्स्यान् पयपयसा विशेषेणं चिलिचिमं कदलीफलं तालफलेन पयसा दध्ना तक्रेण वा लकुचफलं
दध्ना माषसूपेण वा । मधुना घृतेन वा । पयः पयसो तेवा अतः कर्म्मविरुद्धान्वक्ष्यामः ॥ कपोतान् सर्षपतैलभृष्टान्
वाद्द्यात् । कपिंजलमयूरलावतित्तिरिगोधाश्चैरंडदार्व्यग्निसिद्धा एरंडतैलसंमूर्छितान्वाद्यात् । मधु चोतरिक्षोदकानु
पानं कांस्यभाजने दशरात्रं पर्युषितं सर्पिर्मधु चोष्णैरुष्णेन वा । पस्य परिपचने श्रृंगबेरपरिपचने वा भाजने सिद्धां काक
पे १ माचीं तिलकल्कसिद्धमुपोदिकाशाकं नालिकेरेण वराहवसापरिभृष्टां बलाकां भासमंगारशूल्यं चना । श्रियादिति । अथातो मुद्री ५
तो मानविरुद्धं वक्ष्यामः ॥ मध्वंबुनी मानतस्तुल्येन समधीयात् । मधुस्नेहो जलस्नेहो वा । एवं तैलसर्प्पिषी तैलवसे तैलमज्जा
नौ सर्प्पिर्वसे सर्प्पिमज्जानौ वसामज्जानौ विशेषादांतरिक्षोदकानुपानौ । अतऊर्द्धं रसद्वंद्वानि रसतो वीर्य्यतो विपाकतश्च
विरुद्धानि वक्ष्यामः । तत्र मधुराम्लौ रसवीर्य्यविरुद्धौ । मधुरलवणौ च । मधुरकटुकौ च सर्वतः । मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्याम
धुरकषायौ च अम्ललवणौ च सर्वतः । अम्लकटुकौ रसविपाकाभ्यां । अम्लतिक्तौ । अम्लकषायौ च सर्वतः । लवणकटुकौ रसवि

र्व

[illegible]

[illegible]

व्याख्यास्याम॥ पित्तस्य यकृत्प्लीहानौ हृदयं दृष्टिः पूर्वोक्तं च त्वक्॥ एतानि दोषाणां स्थानान्यव्यापन्नानां भवंति चात्र।
विसर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्यानिला यथा॥ धारयंति जगद्देहं कफपित्तानिलास्तथा॥ तत्र जिज्ञास्यं किं पित्तव्यतिरेकाद
न्यो ऽग्निराहो स्वित्पित्तमेवाग्निरिति। अत्रोच्यते। न खलु पित्तव्यतिरेकादन्यो ऽग्निरुपलभ्यते। आग्नेयत्वात्पित्ते दहन
पाचनादिष्वभिप्रवर्त्तमाने ऽग्निवदुपचारः क्रियते ऽन्तरग्निरिति। क्षीणे ह्यग्निगुणे तत्समानद्रव्योपयोगात् अतिवृद्धे शीतक्रि
योपयोगादागमाच्च पश्यामो न पित्तव्यतिरेकादन्यो ऽग्निरिति। तच्चादृष्टहेतुकेन विशेषेण पक्वामाशयमध्यस्थं पित्तं च
तुर्विधमन्नपानं पचति। विवेचयति च दोषरसमूत्रपुरीषाणि। तत्रस्थमेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां शरी
रस्य चाग्निकर्म्मणानुग्रहं करोति॥ तस्मिन्पित्ते पाचको ऽग्निरिति संज्ञा। यत्तु यकृत्प्लीह्नोः पित्तं तस्मिन्रंजको ऽग्निरिति
संज्ञा। स रसस्य रागकृदुक्तः। यत्पित्तं हृदयस्थं तस्मिन्साधको ऽग्निरिति संज्ञा। सो ऽभिप्रार्थितमनोरथसाधनकृदुक्तः॥
यद्दृष्ट्यां पित्तं तस्मिन्नालोचको ऽग्निरिति संज्ञा। स रूपग्रहणेऽधिकृतः॥ यत्तु त्वचि पित्तं तस्मिन्भ्राजको ऽग्निरिति संज्ञा। सो
ऽभ्यंगपरिषेकावगाहालेपनादीनां क्रियाद्रव्याणां पक्ता छायानां च प्रकाशकः॥ पित्तं तीक्ष्णं द्रवं पूति नीलं पीतं तथैव च

बलापहः ॥ पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेदोविशोषणः ॥ ५ ॥ सद्यः प्राणः क्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणां । उत्तर
मारुतः स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च ॥ ६ कषायानुरसः शीतो दोषाणां चाप्रकोपणः । तस्माच्च प्रकृतिस्थानां क्लेदनो बलवर्
द्धनः ॥ ७ ॥ क्षीणक्षयविषार्त्तानां विशेषेण तु पूजितः ॥ ॥ इति सौश्रुते सूत्रस्थाने हिताहितीयमध्यायो विंश
तिमः समाप्तः ॥ ॥ अथातो व्रणप्रश्नमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ यथोवाच भगवान् धन्वंतरिः सुश्रुताचार्यः ॥
वातपित्तश्लेष्माण एव देहसंभवहेतवः ॥ एतैरेवाचाव्यापन्नैरधोमध्योर्द्ध्वसंनिविष्टैः शरीरमिदं धार्य्यते । अगारमि
वस्थूणाभिः तिसृभिरतस्त्रिस्थूणमाहुरेके । त एव चाव्यापन्नाः प्रलयहेतवः । तदेभिः शोणितचतुर्थैः संभवस्थितिप्र
लयेष्वप्यविरहितं शरीरं भवति । भवति चात्र ॥ नर्त्ते देहः कफादस्ति न पित्तान्न च मारुतात् ॥ शोणितादपि वा नि
त्यं देह एतैस्तु धार्य्यते ॥ तत्र वा गतिगंधनयोरिति धातुः । तप संतापे । श्लिष आलिंगने । एतेषां कृद्विहितैः प्रत्य
यैः वातश्लेष्माणि भवंति । दोषस्थानान्यत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः ॥ तत्र समासेन वातः श्रोणिगुदसंश्रयः तदुपर्य्य
धो नाभेः पक्वाशयः । पक्वामाशयमध्यस्थं पित्तं आमाशयमध्यस्थः श्लेष्मणः । अतः परं पंचधा प्रविभज्यते । तत्र वातस्य वात

नावभासतां मंदोष्मतां चांगानां गौरवमालस्यं च श्रद्धानद्वेषश्चेति लिंगानि भवंति। तत्र प्रथमः क्रियाकालः। अत
उर्द्ध्वं प्रकोपणानि वक्ष्यामः। तत्र नाराहरणबलवद्विग्रहातिव्यायामव्यवायाध्ययनप्रपतनप्रधावनप्रपीडनाभिघातलंघनप्लवनत
रणरात्रिजागरणभारगजतुरंगरथपदातिचर्याकटुकषायतिक्तरूक्षलघुशीतवीर्यशुष्कशाकवल्लूरवरकोद्दालक
कोरदूषकश्यामाकनीवारमुद्गमसूराढकीहरेणुकलायनिःष्पावानशनविषमासनाध्यसनवातमूत्रपुरीषशुक्रछर्दि
क्षवथूद्गारबाष्पवेगविघातादिभिर्वायुः प्रकोपमापद्यते। स शीताभ्रप्रवातेषु घर्मान्ते च विशेषतः॥ प्रत्यूषस्यप
राह्णे च जीर्णेन्ने च प्रकुप्यति। क्रोधशोकभयायासोपवासविदग्धमैथुनोपगमनकट्वम्ललवणतीक्ष्णोष्णलघुविदाहि
तिलतैलपिण्याककुलत्थसर्षपातसीहरीतकशाकगोधामत्स्याजाविकमांसदधितक्रकूर्चिकामस्तुसौवीरकसुराविका
राम्लफलकट्वरप्रभृतिभिः। पित्तं प्रकोपमापद्यते। तदुष्णैरुष्णकाले मेघान्ते च विशेषतः। मध्याह्ने चार्द्धरात्रे च जीर्य
त्यन्ने च कुप्यति॥ दिवास्वप्नाव्यायामालस्यमधुराम्ललवणशीतस्निग्धगुरुपिच्छिलाभिष्यंदिहायनकयवकनैषधेय
माषमहामाषगोधूमतिलपिष्टविकृतिदधिदुग्धकृशरापायसइक्षुविकारानूपोदकमांसवसाबिसमृणाल

चा। उष्णे कटुरसे चैव विदग्धे चाम्लमेव तु। श्लेष्मस्थानान्यत ऊर्द्धं वक्ष्यामः॥ तत्रामाशयः पित्ताशयस्योपरिष्टात्तत्प्र
त्यनीकत्वादूर्द्धगतित्वात्तेजसो निग्रहाय चंद्र इवादित्यस्य चतुर्विधस्याहारस्याधारः। स च तत्रोदकैर्गुणैराहारः प्रक्लि
न्नो भिन्नसंघातः सुखजरो भवति। माधुर्यात्पिच्छिलत्वाच्च प्रक्लेदित्वात्तथैव च। आमाशये संभवति। श्लेष्मा मधुरशी
तलः। स तत्रस्थ एवात्मशक्त्या शेषाणां श्लेष्मस्थानानां शरीरस्य चोदककर्म्मणानुग्रहं करोति॥ स क्लेदकः। उरस्थः त्रि
कसंधारणमात्मवीर्य्येणान्नरससहितेन हृदयावलंबनं करोति॥ सोवलंबकः। जिह्वामूलकंठस्थो जिह्वेंद्रियस्य सौम्य
त्वात् सम्यग्रसज्ञाने प्रवर्त्तते स बोधकः॥ शिरस्थः स्नेहसंतर्प्पणाधिकृतत्वादिंद्रियाणामनुग्रहं करोति। मात्मवीर्य्ये
ण स तर्प्पकः। संधिस्थः। श्लेष्मा सर्वसंधिस्त्वनुग्रहं करोति स श्लेष्मकः॥ श्लेष्मा शीतो गुरुः। स्निग्धः पिच्छिलः शीत एव च॥
मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः। तत्रस्थमेव शोषाणां शोणितस्थानानामनुग्रहं करोति॥ शोणितस्थाने
यकृत्प्लीहानौ तच्च प्रागभिहितं॥ अनुष्णशीतं मधुरं स्निग्धं रक्तं च वर्णतः। शोणितं गुरु विस्रं स्याद्विदाहश्चास्य पित्तव
त्॥ एतानि दोषस्थानान्येषु संचीयते दोषाः॥ प्राक् संचयहेतुरुक्तः॥ तत्र संचितानां दोषाणां स्तब्धपूर्णकोष्ठतापी

वेदनाप्रादुर्भावो वा मुहुर्मुहुः यत्रागच्छंति विविधवेदनाविशेषास्तं वातिकमिति विद्यात् ॥ ओषचोषपरिदाहधूमाय
नानि । यत्र गात्रमंगारावकीर्णमिव पच्यते । यत्र चोष्माभिवृद्धिः क्षते क्षारावसिक्त इव वेदनाविशेषास्तं पैत्तिकमि
ति विद्यात् । पित्तवद्रक्तसमुत्थं च जानीयात् । कंडूर्गुरुत्वं सुप्तत्वमुपदेहोऽल्पवेदनत्वं स्तंभः शैत्यं च यत्र तं श्लैष्मिक
मिति विद्यात् । यत्र सर्वासां वेदनानामुत्पत्तिस्तं सान्निपातिकमिति विद्यात् । अत ऊर्ध्वं व्रणवर्णान् वक्ष्यामः । भस्मक
पोतकास्थिवर्णः परुषोऽरुणः । कृष्ण इति मारुतजस्य नीलः पीतो हरितः श्यावः कृष्णो रक्तः कपिलः ॥ पिंगल इति ।
रक्तपित्तसमुत्थयोः श्वेतः स्निग्धः पांडुरिति श्लेष्मजस्य । सर्वव्रणवेदनोपेतः सान्निपातिक इति ॥ भवति चात्र ॥ न केव
लं व्रणेषूक्तो वेदनावर्णसंग्रहः । सर्वशोफविकारेषु व्रणवद्वै लक्षयेत्भिषक् ॥ ॥ इति सूत्रस्थाने द्वाविंशतितमो
ऽध्यायः ॥ ॥२२॥ अथातः कृत्याकृत्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ तत्र वयस्स्थानां दृढानां प्राणवतां सत्त्वव
तामात्मवतां च सुखचिकित्स्या व्रणाः भवंति । एकस्मिन्वा पुरुषे यत्रैतद्गुणपंचकं । तस्य सुखसाध्यनीयतमा व्रणाः । त
त्र वयस्स्थानां प्रत्यग्रधातुत्वादाशु व्रणा रोहंति ॥ दृढानां स्थिरबहुमांसत्वात् शस्त्रमविचार्यमाणं शिरोस्नाय्वादीन्

घिरस्निग्धश्च संधिगतः समंतात्परिपीड्यमानो न प्रवर्त्तते ॥ आकुंचनप्रसारणोन्नमनाविनमनप्रधावनोत्कासनप्रवाहि
तैश्च प्रश्रवति ॥ आश्रावश्चात्र पिछलोऽवलंबी सफेनप्रयरुधिरोन्मथितश्च ॥ कोष्टगतोऽसृक्मूत्रपुरीषपूयोदकानि श्र
वति मर्म्मगतस्त्वगादिषु अवरुद्धत्वान्नोच्यते । तत्र त्वगादिगतानामाश्रवाणां यथाक्रमं पारुष्यस्यावाऽवस्पायदधिमस्तु
क्षारोदकमांसधावनपुलाकोदकसन्निभत्वानि मारुताद्भवंति । पित्तात् गोमेदकगोमूत्रभस्मशंखकषायोदकमाध्वी
कसन्निभत्वानि पित्तवद्व्याद तिविश्रवत्वं च । कफान्नवनीतकासीसमज्जपिष्टतिलनालिकेरोदकवराहवसास
न्निभत्वानि ॥ सन्निपातात्तु तिलनालिकेरोदकैर्वारुकरसकांजिकप्रसादोरुकोदकप्रियंगुफलयकृन्मुद्गयूष
सवर्णत्वानीति । श्लोकौ चात्र भवतः । पक्वाशयाद्याध्यस्तु पुलकोदकसंन्निभः । क्षारोदकनिभः श्रावो वज्योरस्कोश
यात्प्रवत् ॥ आमाशयात्कलायांभो नित्रिकसंधिजः । श्रावनैतान्परीक्षादौ ततः कर्मोचरेत् भिषक् ॥ अतऊ
र्द्ध सर्वव्रणवेदनाव्याख्यामः । तोदभेदनताडनछेदनायामनमंथनविक्षेपणचुमचुमायननिर्दहनावभंजनस्फोटनविदा
रणोत्पाटनकंपनविविधशूलविश्लेषणविकरणपूरणस्तंभनस्वपनाकुंचनांकुशिकाः संभवंति ॥ अनिमित्तविविध

सरंति॥कृत्स्नेर्द्धेवयवेवापियत्रांगेकुपितोभृशं।दोषोविकारंनभसिमेघवत्तत्रवर्षति॥नात्यर्थंकुपितश्चापिलीनो
मार्गेषुतिष्टति॥निःप्रत्यनीकःकालेनहेतुमासाद्यकुप्यति।तत्रवायोःपित्तस्थानगतस्यपित्तवत्प्रतीकारःपित्तस्य
कफस्थानगतस्यकफवत्प्रतीकारः।कफस्यवातस्थानगतस्यवातवदेषक्रियाविभागः॥एवंप्रकुपितानांप्रसर
तांवायोर्विमार्गगमनाटोपौ।ऊषचोषपरिदाहधूमायनानिपित्तस्यअरोचकाविपाकांगसादाछर्दिश्चेति।श्लेष्मणो
लिंगानिभवंति।तत्रतृतीयःक्रियाकालः।अतऊर्द्ध्वस्थानसंश्रयंवक्ष्यामः॥एवंप्रकुपितास्तांस्तान्शरीरप्रदेशान
भिगम्यतांस्तान्व्याधीनजनयंति।तेयदोदरेसन्निवेशंकुर्वंति।तदागुल्मविद्रध्युदराग्निसंगानाहविसूचिकाती
सारप्रभृतीन्जनयंतिबस्तिगताप्रमेहाश्मरीमूत्रादोषप्रभृतीन्मेढ्रगताःनिरुद्धप्रकाशोपदंशशूकदोषप्रभृ
तीन्गुदगताभगंदरार्शप्रभृतीन्।वृषणगतावृद्धीः।ऊर्द्ध्वगतजत्रुगतास्तूर्द्ध्वजान्त्वग्मांसशोणितस्थाःक्षुद्ररोगान्कुष्ठा
निविसर्पांश्चमेदोगताग्रंथ्यपच्यर्बुदगलगंडोऽलजीप्रभृतीन्अस्थिगताविद्रध्यनुशयीप्रभृतीन्मज्जशुक्रगतान्
दोषाणोव्याधयोननिर्द्दिष्टा।पादगताश्लीपदवातशोणितवातकंटकप्रभृतीन्सर्वांगगताज्वरसर्वांगरोगप्रभृतीन्।

कोहञ विषेषैः

कसेरुकशृंगाटकमधुरवल्लीफलशामनाध्यशनप्रभृतिभिः श्लेष्माप्रकोपमापद्यते॥ स शीतैः शीतकाले च वसं
ते च विशेषतः॥ पूर्वाह्ने च प्रदोषे च भुक्तमात्रे च कुप्यति॥ पित्तप्रकोपणैरेव चात्यर्थं द्रवस्निग्धगुरुभिश्चाहारैः। दि
वास्वप्नक्रोधानलातपश्रमाभिघाताजीर्णविरुद्धासनादिभिरसृक्प्रकोपमापद्यते॥ यस्मादसृक् विना दोषैः न कदाचित्प्र
कुप्यति॥ तस्मात्तस्य यथादोषं कालं विद्यात्प्रकोपणे॥ तेषां प्रकोपात्कोष्ठतोदसंचरणाम्लीकापिपासापरिदाहा
न्नद्वेषहृदयोत्क्लेदाश्च जायंते॥ तत्र द्वितीयः क्रियाकालः॥ अत ऊर्ध्वं प्रसरं वक्ष्यामः। तेषामेवमेतैर्विशेषैः प्रकुपि प्रकोपविशेषः ५
सुराबीजं तानां किण्वोदकपिष्टसमवाय इवोद्रिक्तानां प्रसरो भवति॥ तेषां वायुर्गतिमत्त्वात्प्रसरणहेतुः। सत्यप्यचैतन्ये स हि
रजोभूयिष्ठो रजश्च प्रवर्तकं सर्वभावानां यथा महानुदकसंचयोतिवृद्धः सेतुमवदार्यापरेणोदकेन व्यामिश्रः सर्व
तः प्रधावत्येवं दोषाः कदाचिदेकशो द्विशः समस्ताः शोणितसहिता वानेकधा प्रसरंति। तद्यथा। वातः पित्तं श्ले
ष्मा शोणितं वातपित्ते वातश्लेष्माणौ पित्तश्लेष्माणौ वातशोणिते। पित्तशोणिते श्लेष्मशोणिते। वातपित्तशोणितानि।
वातश्लेष्मशोणितानि। पित्तश्लेष्मशोणितानि। वातपित्तकफाः वातपित्तकफशोणितानि इति॥ एवं पंचदशधा प्र

स्त्रिपुटक इति। व्रणाकृतिसमासः॥ दोषास्तु विश्लिष्टास्तनायय्योदुरुपक्रमाः सर्वएव व्रणाः क्षिप्रं संरोहंत्यात्मवतां सुभि
षग्भिश्चोपक्रांताः। अनात्मवतामज्ञैश्चोपक्रांताः प्रदुष्यंति। प्रवृद्धत्वाद्दोषाणां तत्रातिसंवृतो विवृतः कठिनो मृदु
रुत्सन्नोऽतिशीतोत्युष्णः कृष्णरक्तपीतशुक्लादीनां वर्णानामन्यतमवर्णो भैरवः प्रतिपूयमांससिरास्नायुप्रच्छादि
तिः पूर्ति इति पूयास्राव्युन्मार्ग्युत्संग्यमनोज्ञदर्शनो गंधोत्यर्थवेदनावान्दाहरागपाकतोदकंडूशोफपिडिकोपद्रुतो
त्यर्थदुष्टशोणितास्रावी दीर्घकालानुबंधी चेति दुष्टव्रणलिंगानि भवंति। तस्य दोषोच्छ्रायेण षड्कं विभज्य यथा
स्वप्रतीकारं प्रयतेत। अत ऊर्ध्वं सर्वेषामास्रावान्वक्ष्यामः। तत्र त्वक्स्थाश्छिन्नास्तु त्वक्स्फोटभिन्ने विदारिते वा सलि
लमकशोणवन्त्याभावः किंचिद्विश्रावी तावन्मासश्च। मांसगतः सर्पिःप्रकाशः सांद्रः स्वेतः पिच्छलश्च सिरागतः सद्यः
छिन्नासु शिरासु रक्तातिप्रवृत्तिः। पक्वासु च तोयनाडीभिरिव तोयागमनं पूयस्य आश्रावश्चात्र तनुविच्छिन्नः पिच्छ
लोऽवलंबी श्यावोऽवश्यायप्रतिमश्च। स्नायुगतः स्निग्धो घनः सिंघाणकप्रतिमः सरक्तश्चास्थिगतोऽस्थन्यभिहते स्फु
टिते भिन्ने दोषावदारिते वा दोषनिहसितत्वात्। अस्थि निःसारस्तु शुक्तिधौतमिवाभाति अश्रावश्चात्र मज्जमिश्रः सरु

धासि२ कफवत्२

श्राव२

अभिसन्निवितानां १

तेषामेवमभिसन्निविष्टानांपूर्वरूपप्रादुर्भावस्तोतत्रप्रतिरोधःपूर्वगतेषुचतुर्थःक्रियाकालः॥अतऊर्द्ध्वंव्याधिदर्श
नं।वक्ष्यामःशोफार्बुदग्रंथिविद्रधिविसर्पप्रभृतीनांप्रव्यक्तलक्षणतांज्वरातीसारप्रभृतीनांचतत्रपंचमःक्रियाकालः
अतऊर्द्ध्वमेषामवदीर्णानांव्रणभावमापन्नानांषष्ठःक्रियाकालः।ज्वरातीसारप्रभृतीनांचदीर्घकालानुबंधः।तत्रा
प्रतिक्रियमाणेसाध्यतामुपयाति।भवंतिचात्र।संचयंचप्रकोपंचप्रसरंस्थानसंश्रयं।व्यक्तिंभेदंचयोवेत्तिदो
षाणांसभवेद्भिषक्॥संचयेऽपहतादोषाःलभंतेनोत्तरागतिं।तेतूत्तरासुगतिषुभवंतिबलवत्तराः॥२॥सर्वेभावै
स्त्रिभिर्वापिद्वाभ्यामेकेनवापुनः॥संसर्गेकुपितःक्रुद्धंदोषंदोषोऽनुधावति॥३॥संसर्गेयोगरीयान्स्यादुपक्रम्यः
सवैभवेत्।शेषदोषाविरोधेनसन्निपातेतथैवच॥४॥व्रणोतियस्माद्रूढोपिव्रणवस्तुनलश्यति॥आदेहधारणात्त
स्माद्व्रणइत्युच्यतेबुधैः॥ ॥इतिसौश्रुतेसूत्रस्थानेएकविंशतितमोध्यायः॥ ॥अथातोव्रणाश्रावविज्ञानी
यमध्यायंव्याख्यास्यामः॥ ॥त्वङ्मांससिरास्नायुसंध्यस्थिकोष्ठमर्माणीत्यष्टौव्रणवस्तूनि।अत्रसर्वव्रणसन्निवेशाःत
त्राद्येकवस्तुसन्निवेशित्वग्भेदिव्रणाःसूपचाराःशेषाःस्वयमवदीर्यमाणादुरुपचाराभवंति।तत्रायतश्चतुरस्रोष्टत्व

क्रुशा-स्रावरोगे

क्षतारौक्ष्यं तोदो गात्राणां सदनं धमनीशैथिल्यं च। मेदःक्षये प्लीहाभिवृद्धिः संधिशून्यता रौक्ष्यं मेदुरमांसप्रार्थना च।
अस्थिक्षयेऽस्थितोदो दंतनखभंगो रौक्ष्यं च। मज्जाक्षयेऽल्पशुक्रता अस्थिनिस्तोदोऽस्थिशून्यता च। शुक्रक्षये मेढ्रवृषण
वेदनाऽशक्तिर्मैथुने चिराद्वा प्रसेकः प्रसेके चाल्परक्तशुक्रदर्शनं च॥ तत्रापि स्वयोनिवर्द्धनद्रव्योपयोगः प्रतीकारः। पुरी
षक्षये गुडदवाङ्कं हृदयपार्श्वपीडा सशब्दस्य च वायोरूर्द्ध्वगमनं कुक्षौ संचरणं च। मूत्रक्षये बस्तितोदोऽल्पमूत्रता च। अ
त्रापि स्वयोनिवर्द्धनद्रव्योपयोगः स्वेदक्षये स्तब्धरोमकूपता त्वक्शोषः स्पर्शवैगुण्यं स्वेदनाशश्च। तत्र प्रतीकारोऽभ्यंगः स्वे
दोपयोगश्च। आर्त्तवक्षये यथोचितकालादर्शनमल्पता वा योनिवेदना च। तत्र संशोधनमाग्नेयानां च द्रव्याणां तिलमाषसु
क्तसुरामच्छतीनां विधिवदुपयोगः। स्तन्यक्षये म्लानता स्तन्यासंभवोऽल्पता च। स्वयोनेरेव वर्द्धक्षीरादिश्लेष्मवर्द्धनद्र
व्योपयोगश्च। गर्भक्षये गर्भास्पंदनमनुन्नतकुक्षिता तत्र प्राप्तबस्तिकालायाः मधुवातहरैर्द्रव्यैः क्षीरबस्तिप्रयोगो मेध्या
न्नोपयोगश्चेति। अत ऊर्द्ध्वमतिप्रवृद्धानां दोषाणां धातुमलानां लक्षणं वक्ष्यामः॥ वृद्धिः पुनरेषां स्वयोनिवर्द्धनात्युप
सेवनाद्भवति। तत्र वातवृद्धौ वाक्पारुष्यं कार्श्यं कार्ष्ण्यं गात्रस्फुरणमुष्णकामिता निद्रानाशोऽल्पबलत्वं गाढवर्चस्त्वं च

विधिवत उपयोगः ५

मेध्यान्नउपयोगश्च

पुष्टिंजनयति।मांसंशरीरखेपंपुष्टिंमेदसश्च।मेदः स्नेहस्वेदंदृढत्वंपुष्टिमस्थ्नांचकरोति।अस्थिनीदेहधारणंमज्ज्ञः
पुष्टिंच।मज्जास्थिपूरणंस्नेहंबलंशुक्रपुष्टिंच।शुक्रांधैर्य्यच्यवनंप्रीतिंदेहबलंहर्षंबीजार्थंचपूरणंवाय्वग्निधारणंउ
पष्टंनन्तुत्पुरीषंक्लेदविवेकंबस्तिपूरणन्तुमूत्रं।स्वेदःक्लेदत्वक्सौकुमार्य्यन्तु च॥रक्तलक्षणमार्तवमत्तुतिमगर्भक्क
च।गर्भोगर्भलक्षणं।स्तन्यंस्तनयोरापीनत्वजननंजीवनंचेति।तत्रविधिवत्परिरक्षणंकुर्वीत।अतऊर्द्धमेषांक्षीणलक्ष
क्षणंवक्ष्यामः॥क्षयःपुनरेषामतिसंशोधनातिसंशमनवेगविधारणासात्म्यान्नपानतमनस्तापव्यायामानशनातिमैथु
नैर्भवति॥तत्रवातक्षयेमंदचेष्टताऽल्पवाक्त्वमप्रहर्षोमूढसंज्ञताच।पित्तक्षयेमंदोष्माग्नितानिःप्रभताच।श्लेष्मक्षये
रूक्षतांतर्दाहमामाशयेतराशयेशिरसोऽशून्यतांसंधिशैथिल्यंचतृष्णादौर्बल्यंच।तत्रस्वयोनिवर्द्धनंकार्यंनतु।अ
न्यैः।कटुकादिभिःपित्तवृद्धिर्नस्यात्पित्तस्यक्षीणस्यकटुकैरेववर्द्धनंकार्यं।लवणादिभिःश्लेष्मवृद्धिर्न्यात्श्लेष्मणः
क्षीणस्यक्षीरादिभिर्वर्द्धनंकार्यंनाम्ललवणैः।पित्तवृद्धिकृतांतत्।रसक्षयेहृत्पीडाकंपःशोषःशून्यतातृष्णाचशोणित
क्षयेत्वक्पारुष्यमम्लशीतप्रार्थनाशिराशैथिल्यंच।मांसक्षयेस्फिक्गंडोष्ठोपस्थोरुवक्षःकक्षापिंडिकोदरग्रीवाशु

९५३

यंप्राप्यधातून्ननुगतः शनैः। नशक्यमुन्मूलयितुंवृद्धोवृक्षइवामयः॥३॥ संस्थिरत्वात्महत्वाच्चधात्वनुक्रम
णेनच। निहंत्यौषधवीर्य्याणिमंत्रान्दुष्टग्रहोयथा॥४॥ अतोयोविपरितस्यात्सुखसाध्यःसउच्यते। अबद्धमू
लःक्षुपकोयद्वदुत्पाटनेसुखः॥५॥ त्रिवृदौषैरनाक्रांतः स्पावोष्टपिडकासमः। अवेदनोनिःश्रावोव्रणःशुद्ध
इहोच्यते॥६॥ कपोतवर्णप्रतिमायस्यांताःक्लेदवर्जिताः। स्थिराश्चपिडकावंतोरोहतीतितमादिशेत्॥७॥ रू
ढवर्त्मानमग्रंथिमशूनमरुजंव्रणं। त्वक्सवर्णंसमतलंसम्यक्रूढंविनिर्दिशेत्॥८॥ दोषप्रकोपात्व्यायामा
त्अभिघातादजीर्णतः। हर्षात्क्रोधात्भयाद्वापिव्रणोरूढोपिदीर्य्यते॥ ॥इतिसूत्रस्थानेत्रयोविंशति
मोध्यायः॥ ॥अथातोव्याधिसमुद्देशीयमध्यायंव्याख्यास्यामः॥ ॥द्विविधाव्याधयः।शस्त्रसाध्याःस्नेहा
दिक्रियासाध्याश्च॥ तत्रशस्त्रसाध्येषुस्नेहादिक्रियानप्रतिषिध्यते। स्नेहादिक्रियासाध्येषुव्याधिषुशस्त्रकर्म
नक्रियते। अस्मिन्पुनःशास्त्रेसर्वतंत्रसामान्यात्सर्वेषांचव्याधीनांयथास्थूलमवरोधःक्रियते॥ प्रागभिहि
तं॥ तद्दुःखसंयोगाव्याधिरिति। तच्चदुःखंत्रिविधं। आध्यात्मिकं। आधिभौतिकं। आदिदैविकं। तत्राध्यात्मिकं

शस्त्रैः शस्त्रादि साध्यत्वेऽपि स्नेहादि साध्यत्वं [illegible] [illegible] उपचारात् [illegible]
अध्यात्म [illegible] [illegible] आत्मनि [illegible] इत्यर्थः स्वयमध्यात्मइति [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]

द्विविधं शारीरं मानसं च । तत्र शारीरं वातपित्तश्लेष्मा एवं वैषम्यनिमित्तं । आधिदैवकं उपसर्गनिमित्तं । तत्तदुप
सृष्टविधव्याधावुपनिपतति ॥ ता पुनः सप्तविधा व्याधयः । तद्यथा । आदिबलप्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता दोषबलप्रवृत्ता
संघातबलप्रवृत्ता कालबलप्रवृत्ता देवबलप्रवृत्ता स्वभावबलप्रवृत्ता इति ॥ तत्रादिबलप्रवृत्ता ये शुक्रशो
णितदोषान्वयाः कुष्ठार्शःप्रभृतयः ते पि द्विविधाः मातृजा पितृजाश्च । जन्मबलप्रवृत्ता ये मातुरपचारात् पंगुजात्यं
धबधिरमूकमिन्मिणवामनप्रभृतयो जायंते । ते पि द्विविधाः रसकृताः दौहृदापचारकृताश्च । दोषबलप्रवृ
त्ता ये आतंकसमुत्पन्ना मिथ्याहाराचारकृताश्च ते पि द्विविधाः ॥ आमाशयसमुत्थाः पक्वाशयसमुत्थाश्च ॥ पुन
श्च द्विविधाः शारीरा मानसाश्च ॥ त एते आध्यात्मिकाः संघातबलप्रवृत्ता ये आगंतवो दुर्बलस्य बलवद्विग्रहा
त् ते पि द्विविधाः ॥ शस्त्रकृता व्यालकृताश्च एते आधिभौतिकाः । कालबलप्रवृत्ता ये शीतोष्णवर्षावातातपप्रभृ
तिनिमित्ताः ते पि द्विविधाः व्यापन्नकृता अव्यापन्नकृताश्च । देवबलप्रवृत्ता ये देवद्रोहाद् अभिशस्तकाः ॥ अथर्व
कृताः उपसर्गकृताश्च ते पि द्विविधाः विद्युदशनिकृताश्च पिशाचादिकृताश्च ॥ पुनश्च पुनश्च द्विविधाः सं

योतियाप्याश्चासाध्यतांनया॥ घ्नंतिप्राणानसाध्यांस्तु नराणामक्रियावतो। याप्यनीयंविजानीयात् क्रियांधारयतेतु
क्रियायांतुनिवृत्तायांसद्यएवनिवर्त्तते॥२॥ प्राप्ताक्रियाधारयतियाप्यव्याधितमातुरं॥ प्रपतिष्यद्दिवागारेवि
ष्कंभःसाधुयोजितः॥ अतऊर्द्ध्वमसाध्यानुवक्ष्यामः। मांसपिंडवदुद्वृत्ताः। प्रसेकिनोंतःक्षयवेदनावंतोऽवापानव
दुष्टश्रोतसः केचित्कठिनागोश्रृंगवदुन्मांसप्ररोहाः अपरेदुष्टरुधिरास्राविणः। तनुशीतापिच्छिलास्राविणोवाम
ध्योन्नताः। केचिदवसन्नसुषिरपर्य्यन्ताः सप्रणतलवंक्ष्नायुजालवंतोदुर्द्दशाः। वसामेदोमज्जामस्तुलुंगस्राविणश्चदो
षसमुत्थाः। पीतासितमूत्रपुरीषवातवाहिनः कोष्ठस्थाः तएवोन्नयंतोनागत्रणमुखेषु पूयरक्तनिर्वाहिणः क्षीणमां
सानांचसर्वतोगतयस्त्वणमुखा मांसबुद्बुदवंतः सशब्दवातवाहिनस्त्वशिरःकंठस्थाः क्षीणमांसानांच पूयरक्त
निर्वाहिणोरोचकाविपाककासश्वासोपद्रवयुक्ताः। भिन्नेवाशिरःकपालेयत्रमस्तुलिंगदर्शनंत्रिदोषलिंगप्रादुर्भाव मस्तुलुंग
कासश्वासौवायस्येति। नवेतिचात्र। वसांमेदोथमज्जानंमस्तुलिंगंचयःस्रवेत्। आगंतुस्तुव्रणःसिध्येत्रनसिध्येद्दो ३
षसंभवः। अमर्मोपहितेदेशेशिरास्नाय्वस्थिवर्जिते। विकारोयोनुपर्य्येति तदसाध्यस्यलक्षणं॥२॥ क्रमेणोपच

५५

सात्विकानां पुस्तक ३

विशेषान्प्राप्नोति।प्राणवतोवेदनाभिघाताहारयंत्रणादिभिर्नग्लानिमुपैति॥ रुत्पद्यते॥ सत्ववतोदारुणैरपिक्रि-
याविशेषैर्नव्यथाभवति।तस्माद्देतेषांसुखसाधनीयतमाः।आत्मवतांपुनर्मिताहारविहारादिविविधोपैर्नान्य-
यामतिःप्रवर्त्तते।तएवविपरीतगुणाद्दुश्छ शाल्यप्राणनीरुक्षुद्रदृष्टव्याः।अनात्मवस्तुवेद्यदृष्टव्याः।स्फिक्पायुप्रज-
ननललाटगंडौष्ठकर्णफलकोशोदरपृष्ठजत्रुमुखान्यंतरसेस्थाःसुखरोपणीयाव्रणाः।अक्षिदंतनासापांगश्रोत्रं
नाभिजठरसेवनीनितंबपार्श्वकक्षिवक्षस्कक्षास्तनसंधिभागगताः।सफेनपूयरक्तानिलवाहिनोनराल्याश्चदुश्चि-
किस्याः।अधोभागाश्चोर्द्धभागनिर्वाहिणोरोमांतोपनखमर्मजंघास्थिसंश्रिताश्चभगंदरमपिचांतर्मुखसेवनी-
कटुकास्थिसंश्रिते॥७॥ कुष्ठिनोविषजुष्टानांशोषिणांमधुमेहिनां।व्रणाःकृच्छ्रेणसिध्यंतियेषांचापिव्रणेव्रणाः।
याप्याअवपाटिकानिरुद्धप्रकाशसंनिरुद्धगुदजठरग्रंथिक्षततल्मिमयःप्रतिरूपाजयःजाः।कोष्ठजाश्चत्वग्दोषिणां
प्रमेहिणोवापियेपरिक्षितेक्षुद्रदृप्यंते।शार्करास्तिकतामेहिवातकुंडलिकीकाष्ठीलारमदंतशार्करोपजशाकेठशा
स्नकनिःक्षोभणादूषिताश्चदंतवेष्टाः।ससर्पास्थिक्षतोरुक्षतव्रणग्रंथिप्रच्छतयश्चयाप्याः।साध्यायाप्यत्वमा

गुदस्योप
[illegible]

नत्वधम

सत्येरगतमी सि ४

सर्गजाः। आकस्मिकाश्च स्वभावबलप्रवृत्ता ये क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयः। तेपि द्विविधाः। कालकृताश्चाका
लकृताश्च। तत्र रक्षणकृताः कालकृताः। अपरिरक्षणकृताः अकालकृताः। एते आधिदैविकाः। अत्र सर्वव्याधिपरो
धः। सर्वेषां च व्याधीनां वातपित्तश्लेष्माण एव मूलं। तल्लिंगत्वात् दृष्टफलत्वादागमाच्च पश्यामः। यथा हि कृत्स्नं वि
कारजातं विश्वरूपेणावस्थितमव्यतिरिच्य वातपित्तश्लेष्माणो वर्तन्ते। दोषधातुमलसंसर्गादायतनविशेषान्निमित्त
श्चैषां विकल्पाः भवंति। दोषदूषितेष्वत्यर्थं धातुसंज्ञा क्रियते। रसजोयं शोणितजोयं मांसजोयं अस्थिजोयं मज्जोयं
शुक्रजोयं व्याधिरिति। तत्रान्नाश्रद्धारोचकाविपाकांगमर्दज्वरहृल्लासातृप्तिगौरवहृत्पांडुरोगमार्गोपरोध
कार्श्यवैरस्यांगसादाकालजवलीपलितदर्शनप्रभृतयो रसदोषजा विकाराः। कुष्ठविसर्पपिडिकामशकनीलि
काकोठतिलकालकन्यच्छव्यंगेंद्रलुप्तप्लीहविद्रधिगुल्मवातशोणितार्शोर्बुदांगमर्दासृग्दररक्तपित्तप्रभृतयो र
क्तदोषाः। गुदमुखमेढ्रपाकाश्चाधिमांसार्बुदार्शोधिजिह्वापुकशेरुगलशुंडिकालजीमांससंघातोष्ठप्रकोपगलगंडमा
लाप्रभृतयो मांसदोषाः। ग्रंथिवृद्धिगलगंडार्बुदमेदोजोष्ठप्रकोपमधुमेहातिस्थौल्यातिस्वेदप्रभृतयो मेदोदोषाः।

अथस्थायिदंतास्थितोदस्यलऊनरवप्रवृत्तयोस्थिदोषाः। तमोदर्शनमूर्च्छाभ्रमपर्वगौरवंस्तंभोरुस्तंभानेत्रा
निस्यंदःप्रवृत्तयोमज्जादोषाः। क्लैब्यमप्रहर्षशुक्राश्मरीशुक्रमेददोषादयश्चतद्दोषाः। त्वग्दोषसंगोतिप्रवृत्तिः
अयथाप्रवृत्तिर्वामलायतनदोषाः। इंद्रियाणामयथार्थप्रवृत्तिर्वाइंद्रियायतनदोषाः। इत्यषेसमासेउक्तोविस्त
रनिमित्तानिचैषांप्रतिरोगंवक्ष्यामः। भवतिचात्र। अपितानोहिदोषाणांशरीरेपरिधावतो। यत्रसंगःखवैगुण्यात्
व्याधिस्तत्रोपजायते॥ भूयोत्रजिज्ञास्यंवातादीनांज्वरादीनांनित्यःसंश्लेषःपरिछेदोवेति। यदिनित्यःसंश्लेषःस्या
त्। तर्हिनित्यातुराःसर्वएवप्राणिनःस्युः। अथाप्यन्यथावातादीनांज्वरादीनांचचान्यत्रवर्तमानानांअन्यत्रलिंगं
नभवतीतिकृत्वा॥ यदुच्यते। वातादयोज्वरादीनांचमूलानीतितन्न। अत्रोच्यते। दोषानप्रत्याख्यायज्वरादयोनभ
वंतीति॥ अथचनसंबंधो। यथाविद्युद्वाताशनिवर्षाण्याकाशंप्रत्याख्यायनभवंतीति। सत्यप्याकाशेकदाचिन्नभ
वति। अथनिमित्ततएव। तरंगबुद्बुदादयश्चोदकविशेषाः। एवंवातादीनांज्वरादीनांचनात्यंवसंश्लेषोनपरि
छेदो॥ शाश्वतिकः। अथचनिमित्ततस्ततएवोत्पत्तिरितिभवंतिचात्र॥ विकारपरिमाणंचसंख्याचैषांपृथक्पृथक्

श्लीपदंस्याः स्तनरोगो विदारिका ॥१२॥ शौषिरो गलशालूकं कंटकाः कृमिदंतकः ॥ दंतवेष्टः सोपकुशः शीतादो दंत
पुप्पुटः ॥१३॥ पित्तासृक्कफजाश्चौष्ठाः क्षुद्ररोगाश्च भूयसः ॥ सीव्यामेदः समुछाश्च भिन्ना सुलिखितागदाः ॥१४॥ सद्यो
व्रणाश्चायेवै चैव चलसंधिव्यपाश्रिताः ॥ न क्षाराग्निविषैः दुष्टा न वा मारुतवाहिनः ॥१५॥ नांतर्लोहितशल्याश्च तेषु सम्य
क् विशोधनं । पांशुरोमनखादीनि चलमस्थि च्युतं च यत् ॥१६॥ अहृतानि यतो मुनि पाचयेयुर्व्रणं रुजश्च विवि
धाः कुर्युः तस्मादेतान् विशोधयेत् ॥१७॥ ततो व्रणं समुन्नम्य स्थापयित्वा यथास्थिते । सीव्येत् सूक्ष्मेण सूत्रेण वल्के
नाश्मंतकस्य वा ॥१८॥ सणजक्षौमसूत्राभ्यां स्नायुना वालेन वा पुनः । मूर्वागुडूचीतंतुतानैर्वा सीव्येद्वेल्लितकं शनैः ॥१९॥
सीव्येत् गोफणिकां वापि सीव्य द्वा तुन्नसेवनी । ऋजुग्रंथिमथोवापि यथायोगमथापि वा ॥२०॥ देशेल्पमांसे संधौ च सू
ची वृत्तांगुलद्वये । आयाता त्र्यंगुल त्र्यस्त्रा मांसले चापि पूजिता ॥२१॥ धनुर्वक्रा हिता मर्मफलकोशोदरोपरि । इत्येता
स्त्रिविधाः सूचीस्तीक्ष्णाग्राः सुसमाहिताः ॥२२॥ कारयेन्मालतीपुष्पवृंताग्रपरिमंडलाः ॥ नातिदूरे निकृष्टे वा सूचीक
र्म निपातयेत् ॥२३॥ दूराद्दुजो व्रणौष्ठस्य सन्निकृष्टे वलुंबनं । अथसौमपिचुछन्नं सस्यूतं प्रतिसारयेत् ॥२४॥ प्रियं

विशेषेणांतरे तंत्रे सर्वं बाधाश्च वक्ष्यते ॥ ॥२४॥ अथातो ष्टविधिशस्त्रकर्मीयमध्यायंव्याख्यास्यामः ॥
छेद्या नगंदराग्रथिः श्लैष्मिकस्तिलकालकः । व्रणवर्त्मार्बुदान्यर्शा श्चर्मकीलोस्थिमांसगे ॥१॥ शल्यं जतु मणिर्मां
संसंघातो गलसुंडिका । स्नायुमांससिराकोथोके ल्मीकं शतपोनकं ॥२॥ अध्रुषश्चोपदंशश्च मांसकंदोधिमांसकः ।
भेद्या विद्रधयोन्यत्र सर्वजा ग्रंथयस्त्रयः ॥३॥ आदितोये विसर्प्पाश्च वृद्धयः स विदारिकाः । प्रमेहपिडिकाशोफस्तन
रोगाव मंथकाः ॥४॥ कुंभीकानुशयीनाड्योवृंद्धो पुष्परिकालजी । प्रायसः क्षुद्ररोगाश्च पुप्फुटौ तालु दंतजो ॥५॥ तुंडिकेरी
गलायुश्च पूर्वं ये च प्रपाकिनः । बस्तिस्तथाश्मरीहेतोर्मेदोजा ये तु केचन ॥६॥ लेख्याश्चतस्रो रोहिण्यः किलासमुपजि
ह्विका । मेदोजो दंतवैदर्भ्यौ ग्रंथिर्वर्त्माधिजिह्विका ॥७॥ अर्शांसि मंडलं मांसकंदी मांसोन्नतिस्तथा । वेध्याः शिरा बहु
विधाः मूत्रवृद्धिर्दकोदरं ॥८॥ एष्या नाड्यः सशल्याश्च व्रणा उन्मार्गिणश्च ये । आहार्याः शर्करास्तिस्रो दंतकर्णमलाश्मरी
॥९॥ शल्यानि मूढगर्भाश्च वर्चश्च निचितं गुदे । स्राव्या विद्रधयः पंच नवेयुः सर्वजाद्रुते ॥१०॥ कुष्टानि वायुः सरुजः शोफो
यश्चैकादेशजः । पाल्यामला श्लीपदानि विषजुष्टं च शोणितं ॥११॥ अर्बुदानि विसर्प्पाश्च ग्रंथयश्चादितस्तु ये । त्रयस्त्रय

ताडितं संज्ञाद्य लोहादिना २

वैद्यः आतुरस्य ग्रा दीवपाल नं कुर्वं द्वाभ्यां ... ५
आत्मना ... तत्र ... न वैद्यः आतुरः नय
... कृतं ४

यथास्वमेतानि विभावयेच्च लिंगानि मर्म्मस्वभिताडितेषु। स्पर्शं न जानाति विपांडुवर्णो यो मांसमर्म्मण्यभिताडितः
स्यात्॥३५॥ आत्मानमेवाप्यजघन्यकारी शास्त्रेण यो हंति हि कर्म कुर्वन्। तमात्मवानात्महितं कुवैद्यं विवर्ज्जयेदायु
रनिप्सुमानं॥३६॥ तिर्य्यक्प्रणिहिते शास्त्रे दोषाः सर्वे मुदाहृताः॥ तस्मात्परिहरन् दोषान् कुर्यात् शस्त्रनिपातनं
॥३७॥ मातरं पितरं पुत्रान् बांधवानपि चातुरः। अप्येतानभिशंकेत वैद्ये विश्वासमेति च॥३८॥ विसृजेत्यात्मनात्मा
नं न चैनं परिशंकते। तस्मात् पुत्रवदेवैनं पालयेदातुरं भिषक्॥३९॥ कर्म्मणा कश्चिदेकेन द्वाभ्यां कश्चित् त्रिभि
स्तथा। विकारः साध्यते कश्चित् चतुर्भिरपि कर्म्मभिः॥४०॥ धर्म्मार्थौ कीर्तिमित्यर्थं सतां ग्रहणमुत्तमं॥ प्राप्नुयात्
स्वर्गवासं च हितमारभ्य कर्म्मणा॥४१॥ इति॥२५॥ ॥ अथातः प्रनष्टशल्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ ॥
शलैर्हिंसार्थस्य शुगतौ गमने धातुस्तस्य सर्वेमीति रूपं। तद्द्विविधं शारीरमागंतुच॥ सर्वशरीराबाधकरं तदि
होपदिष्यत इत्यतः शल्यशास्त्रं। तत्र शारीरं रोमनखादि धातवोऽन्नमला दोषाश्च दुष्टाः। आगंत्वपि शारीरव्य
तिरेकेण यावंतो भावा दुःखमुत्पादयंति॥ अधिकारो हि लोहवेणुवृक्षतृणशृंगास्थिमयेषु। तत्रापि विशेषतो लो

... आदि ... कादि ...
... न ... ग ...
... य ... ४२
... दुष्टाः ...

स्यंदनं नयस्थानात् क्षौमैश्छिन्नैः समंततः। सक्षौद्रकवलद्रव्यैर्वा क्षौमध्यामेन वा पुनः ॥२५॥ ततो व्रणं यथायोगं बध्वाचारि
कमादिशेत्। एतदष्टविधं कर्म्म समासेन प्रकीर्त्तितं ॥२६॥ चिकित्सितेषु कार्त्स्न्येन विस्तरस्तस्य वक्ष्यते। हीनातिरिक्तं
तिर्यक्कु गाढछेदनमात्मनः ॥२७॥ एताश्चतास्त्वाष्टविधे कर्मणि व्यापदः स्मृताः ॥ अज्ञानलोभाहितवाक्ययोगैर्भयप्रमोहै
रपरैश्चभावैः॥ यदा प्रयुंजीत भिषक् कुशास्त्रं तदा स शेषान् कुरुते विकारान् ॥२८॥ तं स्मारशास्त्राग्निविरोषधैश्च क्रूयो
ग्निधुजानमयुक्तियुक्तं ॥ जिजीविषुर्दूरत एव वैद्यं विवर्जयेत् उग्रविषाहितुल्यं ॥२९॥ तदेव युक्तत्वति मर्म्मसंधीन् हिं
स्यात् शिरास्नायुतथास्थि चैव ॥ स्रुस्वं प्रयुक्तं पुरुषेस्तु एनं प्राणैर्वियुज्यादथवा कथंचित् ॥३०॥ भ्रमः प्रलापः पत
नं प्रमोहो विचेष्टनं संलयनोष्णता च। तस्यांगतमूर्छनमूर्ध्ववात तीव्रारुजोवा तत्कृताश्चतास्य ॥३१॥ मांसोदकाभं
रुधिरं च गच्छेत् सर्वेंद्रियार्थोपरतिस्तथैव। दशार्द्धसंख्येष्वपि हि क्षितेषु मासान्यतो मर्मसुलिंगमुक्तं ॥३२॥ सुरेंद्रगो
पप्रतिमं प्रभूतं रक्तंश्चवेद्धैस्ततश्चवायुः। करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान् छिन्नासु भिन्नास्वथवा सिरासु ॥
३३॥ कौब्ज्यं शरीरावयवावसादः क्रियास्वशक्तिस्तुमैर्स्तीव्र रुजश्च चिराद्व्रणो रोहति यस्य चापि तं स्नायुविद्धं मनुजं व्यवस्येत् ॥३४॥

गतेस्थिवच्चेष्टोपरमश्च। कोष्टगते त्वाटोप आनाहो मूत्रपुरीषाहारदर्शनं च व्रणमुखात् भवति। मर्म्मगते मर्म्मविद्ध
वाचेष्टते। सूक्ष्मगतिषु शल्येष्वेतान्येव लक्षणान्यस्पष्टानि भवंति। महोत्पल्यानि वा शुद्धदेहानामनुलोमसन्निविष्टानि
रोहंति॥ विशेषतः कंठः स्रोतः शिरात्वक्पेश्यस्थिविवरेषु। दोषप्रकोपव्यायामाभिघाताजीर्णेभ्यः प्रचलितानि पुनर्बा
धंते। तत्र त्वक्प्रणष्टे क्लिस्निग्धस्विन्नायां मृन्माषयवगोधूमगोमयमृदितायां च यत्र संरंभो वेदना वा भवंति तत्र शल्यं
विजानीयात्। स्त्यानघृतमृच्चंदनकल्कैर्वा प्रदिग्धायां त्वचि शल्योष्मणाशु विसरति। घृतमुपशुष्यति वा लेपो यत्र तत्र
शल्यं विजानीयात्॥ मांसप्रनष्टे स्नेहस्वेदादिभिः क्रियाविशेषैरविरूद्धैरातुरमुपपादयेत्॥ कर्शितस्य तु शिथिलीभू त
तमनवबद्धं क्षुभ्यमाणं यत्र संरंभो वेदना वा जनयति। तत्र मांसशल्यं विजानीयात्। कोष्टास्थिसंधिपेसीविवरेष्ववस्थि
तमेव परिक्ष्येत। शिराधमनीस्रोतःस्नायुप्रणष्टे खडचक्रसंयुक्ते याने व्याधितमारोप्याशु विषमेध्वनि निर्यायात्। यत्र सं
रंभो वेदना भवति। तत्र शल्यं विजानीयात्। अस्थिप्रणष्टे स्नेहस्वेदोपपन्नान्यस्थीनि बंधनपीडनाभ्यां भृशमुपाचरे
त्। यत्र संरंभो वेदना वा भवति। तत्र शल्यं विजानीयात्। संधिप्रणष्टे स्नेहस्वेदोपपन्नान् संधीन् प्रसारणाकुंचन

विस्फोटसंनिलो हृष्टगीप्रत्यक्षेश्यरूपेवाह १ कर्णिधिपाशरूपता २ श्लक्ष्णवैमृकुकाकशेत २ तथा तिक्ष्णशनीपाय:

लिपिधनुर्दशत्री ... १ कुशकतिकाकाश: २ चक्रकतोन्नत: २

दुस्वाशरैकिन्नुतते १ स्पर्श्यचिवर्तिः ३ महत्वक्लिद्वेदा ४ मार्गगतेदिपेप्सर्व ४

अनिवर्यत्वात् दूरेकात्वात्

हेषेवा विषं शल्यं ओर्थोपपन्नत्वात्। लोहस्य लोहानामपि दुर्वारत्वादणुमुखत्वाद्दूरप्रयोजनकरत्वाच्च। शा र ए
वाधिष्ठितः। स द्विविधः। कर्णी श्लक्ष्णश्च। तत्र प्रायेण विविधवृक्षपत्रपुष्पफलतुल्योऽल्लतयो आख्याताः। व्यालमृगप
क्षिवक्त्रसदृशाश्च सर्वेषां शल्यानां तु महतामणूनां वा पंचविधा गतिर्विशेषाः। ऊर्ध्वमधोऽर्वाचीनं यस्तिर्यगृजुरिति।
तानियदा वेगक्षयात्प्रतीघाताद्वा त्वगादिषु व्रणवस्तुष्ववतिष्ठंते। धमनीस्रोतोऽस्थि तद्विवरपेशीषु वा शरीरप्रदेशेषु
षु तत्र लक्षणमुच्यमानमुपधारय। श्यावं पिडिकाचितं शोफवेदनावंतं मुहुर्मुहुः शोणितास्रावि त्वग्बुद्बुदवदुन्नतम्
दु मांसस्थं व्रणं जानीयात् स शल्योयमिति। सामान्यमेतल्लक्षणमुक्तं वैशेषिकं तु त्वग्गते विवर्णः शोफो भवत्यायतः। क
ठिनश्च मांसगते शोफो ... शल्यमार्गोऽनुपसंरोहः। पीडनासहिष्णुता चोषः पाकश्च। पेश्यंतरस्थे ... तदेव चोष
शोफवर्जं पाकाभावात्। सिरागते सिराध्मानं सिरामूले शोफश्च। स्नायुगते स्नायुजालोत्क्षेपणं संरंभश्चोग्रा रुजः।
स्रोतोगते स्रोतसां स्वकर्मगुणहानिः। धमनीस्थे सफेनं रक्तमीरयन्ननिलः सशब्दो निर्गच्छत्यंगमर्दः। पिपासा हृल्लास
श्च। अस्थिगते विविधवेदनाप्रादुर्भावः शोफश्च। अस्थिविवरगतेऽस्थिपूर्णतास्थिनिस्तोदः संहर्षो बलवांश्च। संधि

पीडविशेष १

महाशल्या ... लादिविर्कं ... ३

सहास्ना ... च ... ४ उपलते ५ विपरीतव ५ ... मलते

स्यानि विनिःशीर्यंते शरीरे मन्मयानि च ॥९॥ द्विविधं पंचगतिं गंवगादिश्रणावस्तुषु । यावेत्यधिष्ठितेशल्ये सरागः
कतुमर्हति ॥१०॥ इति० ॥ २६ ॥ ॥ अथातः शल्यापनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ तत्र समासेनावबद्धश
ल्योद्धरणार्थं पंचदशहेतून्वक्ष्यामः ॥ तद्यथा स्वभावः । पाचनं भेदनं दारुणं पीडनं प्रमार्जनं निर्ध्मापनं वमनं विरेचनं
प्रक्षालनं प्रतिमर्षप्रवाहणमाचूषणमयस्कांतो हर्षश्चेति । तत्राश्रुस्वेदक्षवथूद्गारकासमूत्रपुरीषानिलैः स्वभावबल
प्रवृत्तैर्नयनादिभ्योऽल्पशल्यानि पतंति । मांसावगाढं शल्यमविदह्यमानं पाचयित्वा प्रकोथयेत् प्रकोथात्तस्य पूयशोणितवेगाद्गौर
वाद्वा पतति व गाढं प्रकोपात्तस्य पक्वमुत्तिष्ठमानं । भेदयेदारयेद्वापि निल्लमनिरस्यमानं पीडनीयैः पीडयेत्पाणिभि
र्वी अणूत्सूक्ष्मशल्यानि परिषेचनाध्मापनैर्बालवस्त्रपाणिभिः प्रमार्जयेत् । आहाररोषश्लेष्महीनान्युच्छ्वास्यानि श्वस
नोत्कासनप्रधमनैर्निर्हरेत् । अन्नशल्यानि वमनांगुलिप्रतिमर्षप्रच्छर्दितिभिः । विरेचनैः पक्वाशयगतानि । व्रणदोषा
शयगतानि प्रक्षालनेन वातमूत्रपुरीषगर्भसंगेषु प्रवाहणमुक्तं । मारुतोदकसविषरुधिरदुष्टस्तन्येषाच्चूषणमास्येन वि
षाणैर्वा । अनुलोममनवबद्धं अकर्णमनल्पप्रणमुखमयस्कांतेन हरेद्यवस्थितमनेककारणोत्पन्नं शोकशल्यं हर्षणेति ।

परा। श्रीर्न ०

वेचनपीडनेनचशल्यमुपचेत् । यत्रसंरंभोवेदनावाभवतितत्रशल्यंविजानीयात् । मर्म्मप्रनष्टेत्वनन्यभावान्मर्म्मणा
मुक्तेपरीक्षणेभवति । सामान्यलक्षणमपि । हस्तिस्कंधाश्वपृष्ठपर्वतद्रुमारोहणधनुर्व्यायामद्रुतयाननियुद्धाध्वगम
नलंघनप्लवनप्रतरणव्यायामैर्जृंभोद्गारकासक्षवथुष्ठीवनहसनप्राणायामैर्वातमूत्रपुरीषशुक्रोत्सर्गैर्वा यत्रसंर
भोवेदनावाभवतितत्रशल्यंविजानीयात् । भवंतिचात्र । यस्मिंस्वापादयोदेशेसुप्ततागुरुतापिच । धूप्यतेबहुशो
यत्रऊष्यतेरुज्यतेपिच ॥ आतुरश्चापियंदेशमभीक्ष्णंपरिरक्षति । सेव्यमानोबहुशःतत्रशल्यंविनिर्दिशेत् ॥ २ ॥
अल्पाबाधमशूनंचनिरुजंनिरुपद्रवं । प्रसन्नंमृदुपर्य्यंतंनिरायतमनुन्नतं ॥ ३ ॥ एवमल्पःसर्वतोयथामार्गंचिकित्सकः ।
प्रसारणाकुंचनाभ्यांनिःशल्यमितिनिर्दिशेत् ॥ ४ ॥ अस्थ्यात्मकंभज्यतेतुशल्यमेतच्छीर्य्यते । प्रायोनिर्भुज्यतेसा
शृंगमायसंचेतिनिश्चयः ॥ ५ ॥ वार्क्षंवैणवतार्णानिनिर्ह्रियंतेतुनोयदि । पचंतिरक्तमांसंचक्षिप्रमेतानिदेहिनां ॥ ६ ॥
कांचनंरजतंताम्रंरैत्यकंत्रपुसीसकं । चिरस्थानाद्विलीयंतेपित्ततेजःप्रतापनात् ॥ ७ ॥ स्वभावशीतामृदवोयचा
न्येपीदृशामताः ॥ द्रवीभूताःशरीरेस्मिन्नेकत्वंयांतिधातुभिः ॥ ८ ॥ विषाणदंतकेशास्थिवेणुदारूपलानिचा

पीतल

वर्त्मा ... / ... क्लोकनं: [margin note, partly illegible]

तमुत्प्रहारेण विचाल्य यथामार्गमेव यंत्रेण विमर्दितकर्णानि कर्णवंत्यनाबाधकरद्देशोत्पुडितानि। पुरस्तादेव
जातुषे तु कंठसक्ते कंठे नाडीं प्रवेश्याग्नितप्तांच शलाकां तयावप्यचीतां निरद्भिः परिषिच्य स्थिरीभूतमुद्धरेत्।
अजातुषं तु जतुमधूच्छिष्टलिप्तया शलाकया पूर्वकल्पेनैत्येके। अस्थिशल्यमन्यद्वा तिर्यक्कंठशक्तमवेक्ष्य के
शोण्डुकं दृढैकसूत्रबद्धं द्रवान्नोपहितं पाययेत्। आकंठात् पूर्णं कोष्ठं च वामयेत्। वमतश्च शल्यैकदेशसक्तं ज्ञा
त्वा सूत्रेण सह सहसाक्षिपेत्। मृदुना वा दंतधावनकूर्चकेनापहरेत्। प्रणुदेद्वा तं। क्षतकंठाय च। मधुसर्पिषी ले
ढुं प्रयच्छेत्। त्रिफलाचूर्णं वा मधुशर्करामिश्रं। उदकशल्यमिति शिरस्समवपीडयेद्धुनीयाद्वा मयेद्वा न स्मरा शोवानि
षच्छेदा मुखात्। ग्रासशल्ये तु कंठशक्ते निःशंकमनवबद्धं स्कंधे मुष्टिना भिहन्यात्॥ स्नेहं मद्यं पानीयं वा पाययेत्।
बाहुरुज्जालनापीशीकंठपीडनाद्वायुःप्रकुपितः। श्लेष्माणं कोपयित्वाश्रोतो निरुणद्धि तदा लालास्रावं फेनागम
नं संज्ञानाशं चापादयति। तमभ्यज्य संस्वेद्य शिरोविरेचनं तस्मै तीक्ष्णं विदध्यात्। रसं चैवात ऊर्ध्वं दद्यादिति॥ नवेति
चात्र॥ शल्याकृति विशेषांश्च स्थानान्यवेक्ष्य नैकधा तथा यंत्राणि पृथक्त्वं चक्षुस्मत्कं शल्यमथाहरेत्॥ कर्णवंति तु शल्या

नजले तैनं कुशी तेः संकोचयेत्। इत्येवं हृद्येदस्पमणी। प्रीमुह्ना
स्वाम्यं येचत तह :श्रोस्वप्लुचंच स्वन्निलोके

सर्वशल्यानांतु महतामणूनांवा। द्वावेवाहरणहेतू भवतः प्रतिलोमोनुलोमश्च। तत्रप्रतिलोममर्वाचीनमानयेत्।
अनुलोमंपराचीनं। उत्तुंडितंछित्वानिर्घातयेत् छेदनीयमुखान्यपिच कक्षावंक्षणपार्श्वांतरपतितानिच। अ
नुत्तुंडितशल्यानि छेदनीयमुखानिच॥ अनिर्घात्यानि विजानीयात् हृदयः छेदानुबंधतः॥ हस्तशक्यं यथामार्गेण हस्ते
नैवापहर्तुमशक्यं विसस्य शस्त्रेण यंत्रेणापहरेत्॥ शीतलैस्तं व्रणं कृत्वा स्वेदाहमग्निघृतप्रवृत्तिभिः संस्वेद्य व्रणंदह्य
प्रदिह्य सर्पिर्मधुभ्यां बध्वाचारिकमादिशेत्॥ शिरास्नायुविलग्नं शलाकादिभिर्विमोक्ष्योपनयेत्। स्वयथुग्रस्तं वा रंगम
वपीड्य स्वयथुं दुःखं लब्धा रंगं शस्त्रादिभिर्बध्वाहृदयमनितोवर्तमाने शीतजलादिभिरुद्वेजितस्यापहरेद्यथामार्गं
दुरूपहारमन्यतो पराध्यमाने शीतजलादिभिः पाटयित्वाहरेत्॥ अस्थिविवरप्रविष्टमस्थिविदष्टं चावगृह्य पादाभ्यां
पुरुषो यंत्रेणापहरेत्। अशक्यमेवं बलवद्भिः सुपरिगृहीतस्य यंत्रेण ग्राहयित्वा शल्यवारंगं प्रविग्रहधनुर्गुणे
बध्वैकतश्चास्य पंचांग्या सुसंयतस्याऽश्वस्य वक्रे कटके बध्नीयात्॥ अथैनं कशया ताडयेद्यथोन्नमितशिरा वेगेन
शल्यमुद्धरति। दृढां वा वृक्षशाखामवनम्य तस्यां पूर्ववद्बध्वोद्धरेत्॥ अस्थिदोषात्तुंडितमष्ठीलाश्ममुद्गरेणामन्य

श्री नवि ३

प्राषाण यिरोच्य तनित्ये ...
नषचौ०

श्यामाञ्जनमकंकुष्टसवर्णाः पित्तकोपतः ॥ न दुह्यंते न दूयंते भिषक् तान् परिवर्जयेत् ॥११॥ कंडूमंतः स्थिराः श्वेताः स्निग्धाः कफनिमित्ततः । दूयंते वाथ दह्यंते भिषक् तान् परिवर्जयेत् ॥१२॥ स्विद्यंति ये बुबुरायंते ज्वलंतीव च ये व्रणाः त्वग्मांसस्थाश्च पवनं सशब्दं विसृजंति ये ॥१३॥ ये च मर्मसु संभूता भवंत्यत्यर्थवेदनाः । दह्यते चांतरत्यर्थं बहिः शीताश्च ये व्रणाः ॥१४॥ दह्यते बहिरत्यर्थं भवंत्यंतश्च शीतलाः ॥ शक्तिध्वजरथाः कुंतवाजिवारणगोवृषाः ॥१५॥ ये प्रासादाकृतयस्तथा । चूर्णावकीर्णा इव ये भांति चान व्रणे ॥ ॥१६॥ प्राणमांसक्षय श्वासकासारोचकपीडिताः ॥ प्रवृत्तपूयरुधिरा व्रणा येषां च मर्मसु ॥१७॥ क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यंति ये व्रणाः । वर्जयेत्तान् भिषक् प्राज्ञः संरक्षन्नात्मनो यशः ॥१८॥ इति० ॥२८॥ ॥ अथातो विपरिताविपरीतदूतस्वप्ननिदर्शनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ दूतदर्शनसंभाषा वेषाश्चेष्टितमेव च ॥ ऋक्षं वेला तिथिश्चैव निमित्तं शकुनोऽनिलः ॥१॥ देशो वैद्यस्य वाग्देहमनसां च विचेष्टितं । कथयंत्यातुरगतं शुभं वा यदि वाशुभं ॥२॥ पाषंडाश्रमवर्णानां सपक्षाः कर्मसिद्धये । त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये ॥३॥ न पुंसकं स्त्री बहवो

निर्दुराहार्यशल्यानि च। आददीत भिषक् तस्मात्तानि युक्त्या समाहितः॥२॥ एतैः रूपायैः शल्यं तु नैव निर्याति यत्तते
यदि। मत्या निपुणया वैद्याय त्रयोगैश्च निर्हरेत्॥३॥ इति०॥२७॥ ॥अथातो विपरीताविपरीतव्रणविज्ञानीयम
ध्यायं व्याख्यास्यामः॥ ॥फलाग्निजलवृष्टीनां पुष्पधूमांबुदा यथा। ख्यापयंति भविष्यत्वं तथारिष्टानि पंचतां॥१
तानि सूक्ष्मत्वात्प्रमादाद्वा तथैवाशुव्यतिक्रमात्॥ गृह्यंते नोद्गतान्यपि मुमूर्षैर्न त्वसेवनात्॥२॥ ध्रुवं तु मरणं रिष्टे ब्रा
ह्मणैस्तत्किलामलैः॥ रसायनतपोजाप्यतत्परैर्वा निवार्यते॥३॥ न स्तत्र पीडा बहुधा यथाकालं विपश्यते। तथै
वरिष्टपाके तु ध्रुवे तेव हवीजनाः॥४॥ असिद्धिमाप्नुयाल्लोके प्रतिकुर्वन् गतायुषः। अतो रिष्टानि यत्नेन लक्षयेत्कु
शलो भिषक्॥५॥ गंधवर्णरसादीनां विशेषाणां स्वभावतः। वैकृतं यत्र दा दृष्टं व्रणेन तत्पकेलक्षणं॥६॥ कटुतीक्ष्ण
श्च विस्रश्च गंधस्तु पवनादिभिः॥ लोहगंधिस्तु रक्तेन व्यामिश्रः सान्निपातिकः॥७॥ लाजातसीतैलसमाः किंचिद्विस्रा
श्च गंधतः॥ ज्ञेयाः प्रकृतिगंधास्तु रतोन्यं वैकृतं॥त॥ मद्यागर्वाज्यसुमनःपद्मचंदनचंपकैः॥ सुगंधादिव्यगंधाश्च
मुमूर्षणां व्रणाः स्मृताः॥९॥ श्वावाजिमूषिकध्वांक्षपूतिवल्लूरमत्कुणैः। सगंधाः पंकगंधाश्च भूमिगंधाश्च गर्हिताः॥१०॥

मूलपूर्वासु भरणीषु वा। चतुर्थ्यां वा नवम्यां वा अष्टम्यां च दिनेषु वा ॥१७॥ वैद्यं स उपसर्पेति दूतास्ते चापि गर्हिताः ॥ स्त्रि-
नातिन ग्रामध्याह्ने ज्वलनस्य समीपतः ॥१८॥ गर्हिता वैद्यरोगेषु दूता वैद्यमुपागताः। त एव कफरोगेषु कर्मसिद्धिकराः
स्मृताः ॥१९॥ एतेन शोषं व्याख्यातं बुध्यासे विनज्येद्व्रतं। रक्तपित्तातिसारेषु प्रमेहेषु तथैव च ॥२० प्रशस्तो जलरोगे-
षु दूतो वैद्यसमागमः। विज्ञायैवं विनागं तु शोषं बुध्येत पंडितः ॥२१॥ शुक्लवासाः शुचिर्गौरः श्यामो वा प्रियदर्शनः ॥ स्वसोज-
तो स्वगोत्रे वा दूतः कार्यकरः स्मृतः ॥२२॥ गोयानेगानैः तुष्टपादाभ्यां शुभचेष्टितः। स्मृतिमान् विधिकालज्ञः स्वतंत्र-
प्रतिपत्तिमान् ॥२३॥ अलंकृतो मंगलवान् दूतः कार्यकरः स्मृतः ॥ स्वस्थं प्राङ्मुखमासीनं समे देशे शुचौ शुचिः ॥२४॥
उपसर्पति यो वैद्यं स च कार्यकरः स्मृतः। मांसोदकुंभनैत्रपत्रविप्रवारणगोवृषाः ॥२५॥ शुक्लवर्णाश्च पूज्यंते प्रस्थाने द-
र्शने गताः। स्त्री पुत्रिणी सवत्सा गौ वर्द्धमानमलंकृता ॥२६॥ कन्या मत्स्याः फलं वामे स्वस्तिकं मोदकादधि। हिरण्याक्षत-
पात्रं वा रत्नानि सुमनो नृपः ॥२७॥ अप्रशांतो नलो वाजी हंसश्चाषशिखी तथा। ब्रह्मदुंदुभिजीमूतशंखवेणु-
रथस्वनाः ॥२८॥ सिंहगोवृषनादाश्च हेषितं गजबृंहितं ॥ शस्तं हंसरुतं नृणां कौशिकश्चैव मारुतः ॥२९॥ प्रस्थाने

नैककार्यो ऽस्त्यकाः। गृहीतो धूरथश्राद्धं श्राद्धावास्तु: परस्परं॥४॥ वैद्यं ये ऽउपसर्गेति दूतास्ते चापि गर्हिताः। पाशादि

डायुधधराः पांडुरेतरवाससः॥५॥ आर्द्रजीर्णोपसव्यैकमलिनोद्धूलवाससः॥ न्यूनाधिकांगा उद्विग्नाः विकृताः रौद्र

रूपिणः॥६॥ रूक्षा निष्ठुरवादी च याम्यामंगल्यनिधायिनः॥ छेदे तैस्तृणकाष्ठानि स्पृशंतो नासिकास्तनं॥७॥ वस्त्रांतानामि

मिकाकेशानखारोमदशाः स्पृशः। स्रोतोवरोधहृदंडमूर्धोरः कुक्षिपाणयः॥८॥ कपालोपलभस्मास्थितुषांगारक

राश्चयो विलिखंतो महीं किंचित् मुंचंतो लोष्टभेदिनः॥९॥ तैलकर्दमदिग्धांगा रक्तस्रगनुलेपनाः। फलं पक्वमसा

रं वान्यद्धीत्वान्यच्च तद्विधं॥१०॥ नखैर्नखांतरं वापि करेण चरणं तथा। उपानच्चर्महस्ता वा विकृता व्याधिपीडिताः॥११॥

वामचारा रुदंतश्च श्वासिनो विकृतेक्षणाः॥ याम्यां दिशं प्रांजलयो विषमैकपदस्थिताः॥१२॥ वैद्यं यद्युपसर्पंति दू

तास्ते चापि गर्हिताः॥ दक्षिणाभिमुखं देशे शौचे वा ऽकृताशनं॥१३॥ ज्वालयंतं पचंतं वा हुतं कर्म्मणि चोद्यतं॥ नग्नं भू

मौ वा शयानं वा वेगोत्सर्गेषु वाशुचिं॥१४॥ प्रकीर्णकेशमभ्यक्तं स्विन्नं विक्लवमेव वा। वैद्यं तमुपसर्पंति दूतास्ते चापि गर्हिताः

॥१५॥ वैद्यस्य पैत्र्ये दैवे वा कार्ये चोत्पातदर्शने॥ मध्याह्ने चार्द्धरात्रे वा संध्ययोः कृत्तिकासु वा॥१६॥ आर्द्राश्लेषामघा

सिध्यादिजञिरनजीतिस्त्रस्यश्यन्यस्यवा १
कारद्वारप्रतिनास्यअद्वारेवीचारलीये २

~पंतकरोउद्वैग १

प्रतिषिद्धं तथा जन्मनक्षत्रं स्खलितमाहितं । दौर्मनस्यं च वैद्यस्य यात्रायां न प्रशस्यते ॥४४॥ प्रवेशेप्येतदुद्देशाद्वे
स्यं च तथातुरे ॥ प्रतिहारेऽग्रहे वास्य पुनरेनं न लभ्यते ॥४५॥ केशानस्मास्थिकाष्टाश्मतुषकर्पासकंटकाः ॥ षद्वोई
पादमखापोवसानं नैछतिजास्तरणं ॥४६॥ नपुंसकव्यंगनग्ननमुं— डतपश्विनः । प्रस्थाने वा प्रवेशे वा नेष्यते दर्शनं गताः
॥४७॥ भांडानां सेकरस्थानां स्थानी संवरणं तथा । निखातोत्पाटनं भंगः पतनं निर्गमस्तथा ॥४८॥ वैद्यासनाव सादोवारो
ग्रीवा स्यादधोमुखः ॥४९॥ वैद्यसंभाषमाणोऽगं कुर्यां मांसतरणानि वा ॥४९॥ प्रसह्य ग्रीवा धुनीयाद्वा करोत् छं शिरस्तथा ॥ मार्ष्टि ६
हस्तेवाल्लघ्य वैद्यस्य न्यस्येत्स शिरसि चोरसि ॥५०॥ यो वैद्यमनुमुखः पृच्छेत्तथा स्वागमातुरः । न सिध्यति वैद्यो वा यदि हेय
१ स्य नेष्यते ॥५१॥ नवने दृश्यते वापि यस्य वैद्यः स सिध्यति ॥ शुनेशुने शुद्धतादिष्टं शुनेह्यशुनेषु च ॥५२॥ आतुरस्य ग्र
वेतस्मात् दूतादीन् लक्षयेद्भिषक् । स्वस्थानतः प्रवक्ष्यामि रत्नानि यच्छुत्वाय च ॥५३॥ सुहृद्दायांस्तु पश्येत्यिव्याधितो वा
स्वयं तथा । शैवास्य कशारीरस्तु करंजव्यालकैद्देने ॥५४॥ वराहे महिषे वापि यो यो यादक्षिणामुखः ॥ रक्ताम्बरधरा
स्त्री हसंतीमुक्तमूर्द्धजा ॥५५॥ यं वाकर्षति वध्वा स्त्री नृत्यंतिदक्षिणामुखं । अन्तौ वा सायि निर्यो वा दृष्यते दक्षिणामुखः ॥५६॥

~पितपरस्वैप्नु ३

हृदयश्रीपकारी

यायिनः श्रेष्टाः वाचश्च हृदयंगमाः ॥ पुष्पपत्र फलोपेतान् सक्षीरान् निरुजो द्रुमान् ॥३०॥ आश्रितावा नभोवेश्मध्वजतो
रणवेदिकाः ॥ दिक्षु शांतास्व वक्तारो मधुरं पृष्टतोनुगाः ॥३१॥ वामा वा दक्षिणा वापि शाकुनाः कर्म सिद्धये ॥ शुष्केशनि ३
हते पात्रे वल्लीनद्धे सकंटके ॥३२॥ भस्मस्थवारश्मस्मास्थिविट्तुषांगारपांशुषु ॥ चैत्यवल्मीकविषमस्थितादीप्तख
रस्वराः ॥३३॥ पुरतो दिक्षु दीप्तासु वक्तारो नर्थसाधकाः ॥ पुन्नामानः खगा वामाः स्त्रीसंज्ञा दक्षिणाः शुभाः ॥३४॥ रुहाश्च गोधा ४
कारिका चैव पोदकी पिंगला शिवा ॥ वामाष्टताः प्रशस्यंते स्त्रियो ॥३६॥ नासकौशिकयोश्चैव न प्रशस्तं किलोनयं ॥ दर्श
नं वा रुतं वापि न गोधा कृकलासयोः ॥३७॥ दूतेर निष्ठेस्तु स्यानां प्रशस्तं दर्शनं नृणां ॥ नं कूलं छत्तिलकर्पासतुषपाषाण
स्मनो ॥३८॥ पात्रं नेष्टं तथांगारतैलकर्दम पूरितं ॥ प्रसन्नेतरमद्यानां पूर्णं वा रक्तसर्षपैः ॥३९॥ शिवकाष्टपला
शानां शुष्काणां पथि संगमाः ॥ नेष्यंते पतितांतस्थैः दीनो धरिपवस्तथा ॥४०॥ मृदुः शीलोनुकूलश्च सुगंधिश्चानिलः
शुभः नः ॥ परोष्णो निष्टगंधिश्च प्रतिलोमश्च गर्हितः ॥४१॥ ग्रंथ्यर्बुदादिषु सदा छेद्यशब्दस्तु शस्यते ॥ विद्र्धुदरगुल्मे
षु नेदशब्दस्तथैव च ॥४२॥ रक्तपित्तातिसारेषु रुद्धः शब्दः प्रशस्यते ॥ एवं व्याधिविशेषेण निमित्तमुपधारयेत् ॥४३

एवं व्याधिविशेषप्रवर्तनं २

शिरोरुजि ॥६९॥ शुक्लीनस्त्रणां छर्द्यां मध्वास्वास पिपासयोः। हारिद्रं भोजनं चापि यस्य स्यात् तो द्रुरोगिणः॥७०॥ रक्तपि
त्तीपिवेद्यश्च शोणितं स विनस्यति। स्वप्ने नैव विधान् दृष्ट्वा प्रातरुत्थाय यत्नतः॥७१॥ दद्यान्माषान्तिलान् लोहं विप्रेभ्यः
कांचनं तथा। जपेच्चापि शुभान् मंत्रान् गायत्रीं त्रिपदीं तथा॥७२॥ दृष्ट्वा तु प्रथमे यामे सुप्त्वा ध्यात्वा पुनः शुभं। जपेद्वान्य
तमं वेदं ब्रह्मचारी समाहित॥७३॥ न चाच क्षीतकस्मैचि तद्दृष्ट्वा स्वप्नमशोभनं। देवतायतने चैव वसेद्रात्रित्रयं त
था॥७४॥ विप्रांश्च पूजयेन्नित्यं दुःस्वप्नात्परिमुच्यते। अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रशस्तं स्वप्नदर्शनं॥७५॥ देवान् द्विजान् गोवृ
षान् जीवनः सुहृदो नृपान्। समिद्धं च ये व्याधेरपगमाये च। महाप्रासाद सफलोद्वृक्षवराणपुन ॥७६॥ नग्निसाधूं
श्च निर्मलानि जलानि च॥७७॥ पश्येत्कल्याणलाभाय व्याधेरपगमाये च। महाप्रसादसफलवृक्षवारणपर्वतान्॥७७॥
आरोहेद्व्यलाभाय व्याधेरपगमाय च॥ नदीनदसमुद्रांश्च क्षुभितान् कलुषोदिकान्॥७८॥ तरेत्कल्याणलाभाय व्या
धेरपगमाय च॥ उरगो वा जलौको वा भ्रमरो वापि यं दिशेत्॥७९॥ आरोग्यं निर्दिशेत्तस्य धनलाभं च बुद्धिमान्॥ एवं
रूपान् शुभान् स्वप्नान् यः पश्येद्व्याधितो नरः॥८०॥ सदीर्घायुरिति ज्ञेयः तस्मै कर्म्म समाचरेत्॥ ॥इति॥२९॥

मन्त्रिसाधस्थनि मे आलिङ आलिखर

परिजैरन्यैश्चापि प्रेताः प्रव्रजितास्तथा। मुंडाभ्यायते यश्च स्वापदैर्विस्फुताननैः॥५७॥ पिबेन्मधु च तैलं च यो वा पंके
वसीदति। पंकप्रदिग्धगात्रो वा प्रनृत्येत्प्रहसेत्तथा॥५८॥ निरंबरश्च यो रक्तां धारयेत् शिरसि स्रजं। यस्य वंशो न
लो वा पिताली वौरसि जायते॥५९॥ यवा मस्योयसे यो वा जननी प्रवेशेन्नरः॥ पर्वताग्रात्पतेत् यो वा स्वभ्रे वा नमसाहृ
ते॥६०॥ ह्रियेत श्रोतसा यो वा मवाप्नुयात्॥ पराजीयेत बध्येत काकाद्यैर्वा निहूयते॥६१॥ पतनं तारकादी
नां भ्रमनाशं दीपचक्षुषोः॥ यः पश्येत् देवतानां वा प्रकंपमवनेस्तथा॥६२॥ यस्य छर्दि विरेको वा दशनाः प्रपतंति वा।
शाल्मलीं किंशुकं यूपं वल्मीकं पारिभद्रकं॥६३॥ पुष्पाढ्यं कोविदारं वा यो धिरोहति मानवः॥ कर्पासतिलपिण्याकालो
हानि लवणं तिलान्॥६४॥ लभेतास्नीत वा पक्वं अन्नं यश्च पिबेत्सुरां। स्वस्थः स लभते व्याधिं व्याधितो मृत्युमिच्छति॥६५॥
यथास्वः प्रकृतिः स्वप्नो विस्मृतो विहतश्च यः॥ चिंतास्तुतो दिवादृष्टो भवत्यफल एव सः॥६६॥ अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा
तत्रैव यः पुनः॥ सौम्यं पश्येत् शुभाकारं तस्य विंद्यात् शुभं फलं॥६७॥ ज्वरितानां शुनां सख्यं कपिसख्यं तु शोषिणः॥ उ
न्मादे राक्षसैः प्रेतैरपस्मारे प्रवर्तने॥६८॥ मेहातिसारिणो तोयपानं स्नेहस्य कुष्ठिनो। गुल्मेतु स्थावरोत्पत्तिः कोष्ठे मूर्द्धि

कामक्रोधादिभिः १
अमेघीनादृउच्चनुषादिग्रहणे २
तडिलितः घनान्नीलपीतादीवीमा
नादि ३

नक्षत्राणि चंद्रसूर्ययो रात्रौ दीवाग्रहणं २
अमीतेरूपधारिणि पश्यति रूपादीनसत ३
पश्चीधूमादिभिः ...
... ४

नेत्रह्लातिनावान्नान्यो यश्च पोनरः॥ दिवाज्योतींषि यश्चापिज्वलितानीव पश्यति ॥१३॥ रात्रौ सूर्यं ज्वलंतं च दिवा वा चंद्रव
र्चसं। अमेघो यो पश्यवे यश्च शक्रचापतडिद्गुणान् ॥१४॥ तडित्वतो सितान्यो वा निर्मले गगने घनान्। विमानयानप्रासा
देर्यश्च संकुलमंबरं ॥१५॥ यस्यानिलं मूर्तिमंतं अंतरिक्षं च पश्यति। धूमनीहारवासोभिश्चावृतामिव मेदिनीं ॥१६
प्रदीप्तमिव लोकं च यो वा प्लुतमिवांभसा। भूमिमष्टापदाकारां लेखाभिर्यश्च पश्यति ॥१७॥ न पश्यति सनक्षत्रां यश्च
देवीमरुंधतीं। ध्रुवमाकाशगंगां वा तं वदेद्गतायुषं ॥१८॥ योष्णाद्सीत्स्मतोयेषु छायां यश्च न पश्यति। पश्यत्येकां
गहीनां वा विकृतां वान्यसत्वजां ॥१९॥ श्वकाककंककंगृध्रप्राणप्रेतानां यक्षराक्षसां। पिशाचोरगनागानां भूतानां विकृतामपि
॥२०॥ यो वा मयूरकंठाभं विधूमं वह्निमीक्षते। आतुरस्य भवेन्मृत्युः स्वस्थो व्याधिमवाप्नुयात् ॥२१॥ इति ॥३०॥
अथातः छायाविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ ॥ श्यामा लोहितिका नीला पीतिका वापि मानवं। अभिद्रवंति यं
छाया स परासुरसंशयं ॥१॥ ह्रीश्रीयो नश्यतो यस्य तेजउजः स्मृतिः प्रभा। अकस्मात् यं भजंते वा स गतासुरसंशयं
॥२॥ यस्याधरोष्ठः पतितः क्षिप्तश्चोर्द्धं तथोत्तरः॥ उभौ वा जांबवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितं ॥३॥ आरक्तादशना यस्य

... श्यावच्छायानि ... ४
... लोहितका ... नीलामाणि ... पीतिका ... हरिता ...
... सौदर्यमितिपावक ... १
... उर्ध्वमेवगतः १

५१

अथातः पंचेंद्रियार्थविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ शरीरं शीलयोर्यस्य प्रकृतेर्विकृतिर्भवेत् ॥ तत्त्वरि-
ष्टं समासेन व्यासतस्तु निबोध मे ॥१॥ शृणोति विविधान् शब्दान् यो दिव्यानामभावतः ॥ समुद्रपुरमेघानामसंपत्तौ च नि-
स्वनान् ॥२॥ तान् स्वनान्नावगृह्णाति मन्यते चान्यशब्दवत् ॥ ग्राम्यारण्यस्वनांश्चापि विपरीतान् शृणोति च ॥३॥ द्विषत्-
शब्देषु रमते । सुहृच्छब्देषु कुप्यते । न शृणोति च यो कस्मात् तं ब्रुवंति गतायुषं ॥४॥ यस्तूष्णमिव गृह्णाति शीतमु-
ष्णं च शीतवत् । संजातशीतपिडिको यश्च दाहेन पीड्यते ॥५॥ उष्णगात्रोतिमात्रं च यः शीतेन प्रवेपते ॥ प्रहारान्नाभि-
जानाति योंगच्छेदमथापि वा ॥६॥ पांशुनेवावकीर्णानि यस्य गात्राणि जायते ॥ वर्णान्यत्वं राज्यो वा यस्य गात्रे भवंति च
॥७॥ स्नातानुलिप्तं यं चापि भजंते नीलमक्षिकाः । सुगंधिर्वाति यो कस्मात् तं ब्रुवंति गतायुषं ॥८॥ विपरीतेन गृह्णाति रसा-
न्यश्चोपयोजितान् ॥ उपयुक्ताः क्रमाद्यस्य रसा दोषाभिवृद्धये ॥९॥ यस्य दोषाग्निसाम्यं च कुर्युर्मिथ्योपयोजिताः ॥ यो वा
रसान्न संवेत्ति गतासुं तं प्रचक्षते ॥१०॥ सुगंधं वेत्ति दौर्गंध्यं दुर्गंधस्य सुगंधतां । गृह्णीते योन्यथा गंधं शांते दीपे च नी-
रुजः ॥११॥ यो वा गंधं विजानाति गतासुं तं विनिर्दिशेत् ॥ द्वंद्वान्युष्णहिमादीनि कालावस्था दिशस्तथा ॥१२॥ विपरीते

सुहृच्छब्देषु [illegible]
इति श्रोत्रेंद्रियं [illegible]
वधर्न ४
नीलमक्षिकाभिः [illegible] सुगंधिर्वाति
शांते दीपे गंधं न जानाति [illegible]

वऌत शोफपाद सम्रुछितः ॥ पुरुषं हंति नारीतु मुखजो गुह्यजोद्वयं ॥१७॥ अतीसारो ज्वरो हिक्का छर्दिः स्रनांडमेढ्र
ता। कासिनः श्वासिनो वापि यस्य तं क्षीणमादिशेत् ॥१८॥ स्वेदो दाहश्च बलवान् हिक्का श्वास समानवं ॥ बलवंत
मपि प्राणैः वियुजंति न संशयं ॥१९॥ श्यावा जिह्वा न वेद्य यस्य सव्यं चाक्षि निमज्जति ॥ मुखं च जायते पूति यस्य तं परि
वर्जयेत् ॥२०॥ वक्त्रमापूर्यते यस्य तैलाविद्यते ज्वरेणातुरो। च वक्षु श्वासकुलतो याति यमराष्ट्रिं गमिष्यतः ॥२१॥ अतिमा
९ त्रेल घृनिस्युर्गात्राणि गुरुकी णिवा ॥ यस्याकस्मात्स विस्तोयाग ताविव स्वतालये ॥२२॥ पंकमत्स्य वुसाति ल घृतग
धास्तु ये नराः ॥ मिष्टान्नगंधाश्च ये वा निगंतारस्ते यमालयं ॥२३॥ सूकालसाटमायां तिव लिंनाभ्रे तिवाय साः ॥ ये
वा चापि रतिनोस्ति यातारस्ते यमालयं ॥२४॥ ज्वरातीसार शोफाः स्युः यस्यान्योन्यावसादिनः प्रक्षीणबलमांस
स्य नस शाकय श्चिकित्सितुं ॥२५॥ क्षीणस्य यस्य सुतरट स्मे हृद्यैर्मिष्टै र्हितैस्तथा ॥ न शाम्यते न पानं च तस्य मृत्यु
रुपागतः ॥२६॥ ग्रीवाहिक्का शिरः शूलं कोष्ठशूलस्य दारुणः ॥ पिपासा बल हानिश्च तस्य मृत्युरुपागतः ॥२७॥ वि
षमेणोपकारेण कर्मणिश्च पुरा कृतैः ॥ अनित्यत्वाद्व जंतूनां जीविते निधनं व्रजेत् ॥२८॥ प्रेताभूता पिशाचाश्च

स्याद्वा वस्त्रः पततीव ॥ अंजने प्रतिमा वापि ते गतायुषमादिशेत् ॥४॥ श्यामास्तत्वावलिप्ता वा जिह्वा स्तना च यस्य वै ।
कर्कशा वा न वेद्यस्य सोचिराद्विजहात्यसून् ॥५॥ कुटिला स्फुटिता वापि शुष्का वा यस्य नासिका ॥ अवस्फूर्जति मग्ना वा न
स जीवति मानव ॥६॥ संक्षिप्ते विषमे स्तब्धे रक्ते स्रस्ते च लोचने । स्यातां वा प्रच्युते यस्य स गतायुर्नरो ध्रुवं ॥७॥ केशाः स
मंतियौ नो यस्य संक्षिप्ते वन वेल्लुवौ ॥ लुलंति चास्य पक्ष्माणि सोचिरात्याति मृत्यवे ॥८॥ नोहरत्यन्नमास्यस्थं न धारय
ति यः शिरः । एकाग्रदृष्टिर्मूढात्मा सद्यः प्राणान् जहाति सः ॥९॥ बलवन्नं दुर्बलो वापि संमोहं यो निगच्छति ॥ उत्थाप्यमा
नो बहुशः तं पक्वं भिषगादिशेत् ॥१०॥ उत्तानः सर्वदा शेते पादौ विकुरुते च यः । विप्रसारणशीलो वा न स जीवितुमर्हति
॥११॥ शीतपादकरोच्छ्वासः छिन्नोच्छ्वासश्च यो न वेत् ॥ काकोच्छ्वासस्य यो मर्त्यः तं धीरः परिवर्जयेत् ॥१२॥ निद्रा न छिद्यते य
स्य यो वा जागर्ति सर्वदा । मुह्येद्वा वक्तुकामश्च प्रत्याख्येयश्च जानता ॥१३॥ उत्तरोष्ठं च यो लिह्याद् उद्गारांश्च करोति यः । प्रेतै
र्वा भाषते सार्द्धं प्रेतरूपं तमादिशेत् ॥१४॥ स्वेदः स्वरोमकूपेभ्यो यस्य रक्तः प्रवर्तते ॥ पुरुषस्याविषार्तस्य स घोज
ह्यास जीविते ॥१५॥ वाताष्ठीला नु हृदये यस्योर्ध्वमनुयायिनी । रुजान्नविद्वेषकरी स परासुर संशयं ॥१६॥ अनन्योपद्रु

स्वरेणात्यर्थहीनत्वादय:

पा२

वी। नष्टहीनविकलविस्कृतस्वरताविवर्णता। पुष्पगादुर्नीवोवा। दंतनखमुखशरीरेषु। यस्यचाप्सुकफमूत्र
पुरीषरेतांसि। निमज्जंति॥ यस्यवाद्दष्टिमंडलेनित्यंविस्कृतानिरूपाणिलोक्यंते। स्नेहाभ्यक्तकेशोग इवचयोन
ति। यस्यदुर्बलोनैकद्वेषातिसाराभ्यांपीड्यते। कासमानचक्षुष्याभिहतः। क्षीणः छर्दिर्नेकद्वेषयुक्तः। स
फेनक्षयरुधिरोद्गामीहतस्वरः। शूलाभिपन्नश्चमनुष्यः। स्तनकूरचरणवदनः क्षीणोन्नद्वेषीपिंडिकापिंडिकौ
रांपाणिपादौह्रासः। यस्यपूर्वाह्नेभुक्तमपराह्नेछर्दयन्त्यविदग्धमतिसार्यते। वाज्वरकासाभिहतः सश्वासाम्रिय
तै॥ बस्तिवृद्धिःस्यपर्वश्चवद्रमोपतति। स्रस्तमुष्कस्तब्धमेढ्रोल्मयीवः। प्रनष्टमेहनश्चमानुष्यः। प्राप्तिःशुष्यमाणहृ
दये। आर्द्रशरीरोयस्य। लोष्टेलोष्टेनाभिहंति। काष्ठंकाष्ठेनवा। छिनत्त्यधरोष्ठंवादशतिऊर्ध्वोष्ठं। बालेढि। आलुंच
ति। वाककर्णौकेशांश्च। देवद्विजगुरुसुहृद्वैद्यांश्चद्वेष्टि। यश्चवक्रानुवक्रगौयहागर्हिते॥ स्थानगताजन्मर्क्षवापी
डयंति॥ यथोक्तैरेभिःस्यामनिहन्यते॥ हेरावाग्हदारशयनाशनयानवाहनमणिरत्नोपकरणगर्हितनिमित्तमा
दुर्नीवेति॥ नवंतिचात्र। चिकित्स्यमानसम्यक्योविकारोयस्यवर्द्धते। प्रक्षीणबलमांसस्यलक्षणंतनागतायुषः।

स्वरेनादिस्वरहीनत्वादयः १

दत्ता शीघ्रमुत्पुष्पाभि ... अन्ये द्वेषी ... सारे ... पुष्पजवति ... अरुचीश्च ३

र्णो। नष्टहीनविकलविकृतस्वरता विवर्णता। पुष्पप्रादुर्भावो वा देहे तन्नखस्नुखशरीरेषु। यस्य चाप्युककफमूत्र
पुरीषरेतांसि। निमज्जंति॥ यस्य वा दृष्टिमंडले चित्राणि विकृतानि रूपाण्याभास्यंते। स्नेहाभ्यक्तके के सोग इव च यो ना
ति। यस्य दुर्बलो नेत्रे द्वेषाति सारान्म्यां पीड्यते। कासमानश्च तृष्णयाभिभूतः। क्षीणः छर्दिनं केद्वेषयुक्तः। स
फेनक्षयरुधिरोद्गमी हतस्वरः। शूलाभिपन्नश्च मनुष्यः। शूनकरचरणवदनः। क्षीणोन्नद्वेषी पिंडिकासु पिंडिकी
शांपाणिपादोच्छासः। यस्य पूर्वाह्णे भुक्तमपराह्णे छर्दयत्य विदग्धमतिसार्यते। वा ज्वरकासाभिभूतः सश्वासा म्रिय
ते॥ बस्तिवद्धिस्यवर्द्धवद्ग्मोपतति। स्नस्तमुष्कस्तब्धमेढ्रो नष्टग्रीवः। प्रनष्टमेहनश्च मानुष्यः। आविशुष्यमानहृ
दयः। आर्द्रशरीरो यस्य। लोष्टे लोष्टेनाभिहंति। काष्टं वा काष्टेन वा। छिनत्यधरोष्टं वा दशति ऊर्ध्वोष्टं। बालेन्दिं। आलुंच
ति। वा कर्णौ केशांश्च। देवद्विजगुरुसुहृद्वैद्यांश्च द्वेष्टि यश्चावक्रानुवक्रगा यहा ग्रहाहिंते॥ स्थानगता जन्मर्क्षं वा पी
डयंति॥ यथोक्ते रोगनिम्नामभिहन्यते॥ होरावाप्यहदाशरायनाशनयाने वाहनमणिरत्नोपकरणगर्हितनिमित्तप्रा
दुर्भावेति॥ न वंति चात्र। चिकित्समानः सम्यक् यो विकारो यस्य वर्द्धते। प्रक्षीणबलमांसस्य लक्षणं तद्गतायुषः।

... स्वासस्तम्भः ५ ... कोथः ५ मेढ्र मेहन ५ ... द्वेषं करोति ३ ... दिह्न ... ४

नष्ठ यावंत क्रियास्ता सफलाः मरणांतिसुखं वनिः फलाः इति तदग्रे ७ तीवीर्याणि घ्नंति ८
स्वभावानिप्रसिद्धानां रूपप्रसिद्धत्वं ७ शरीरस्य अवयवस्य शरीरैकदेशा तेषां विपरीतत्वं मरणाय ३ मरते हावा
निरर्थीकाः २

रसो सिविविधानि च। मरणाभिमुखं नित्यमुपसर्पति मानवं ॥३०॥ तानि नेष्टजवीर्याणि प्रतिघ्नंति जिघांसया। त
स्मान्मोघाः क्रियाः सर्वा भवंत्येव गतायुषो ॥३०॥ ॥इति०॥२१॥ ॥अथातः स्वभावविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्या
स्यामः ॥ ॥स्वभावप्रसिद्धानां शरीरैकदेशानामन्यभावित्वं मरणाय तद्यथा। शुक्लानां कृष्णत्वं कृष्णानां शुक्लता।
रक्तानामन्यवर्णत्वं स्थिराणां मृदुत्वं मृदूनां स्थिरता। चलानां मचलत्वं अचलानां चलता। पृथूनां संक्षिप्तत्वं संक्षि
प्तानां पृथुता। दीर्घाणां ह्रस्वत्वं ह्रस्वानां दीर्घता। अपतनधर्मिणां पतनधर्मित्वं। पतनधर्मिणामपतनधर्मित्वं।
अकस्माच्च शैत्यौष्ण्यश्लैष्म्यरौक्ष्यप्रस्तंभवैवर्ण्यावसादनं चांगानां स्वेभ्यः स्थानेभ्यः शरीरैकदेशानामवस्रस्तोत्क्षि
प्तच्युतपतितविविक्तमुक्तनिर्गतांतर्गतगुरुलघुत्वानि। प्रवालवर्णव्यंगप्रादुर्भावो वाप्यकस्मात् शिराणां च दर्शनं ललाटे
नाशावंशे पिडकोत्पत्तिर्ललाटे वा प्रभातकाले वा स्वेद नेत्ररोगाद्विनावाश्रुप्रवृत्तिः गोमयचूर्णप्रकाशस्य वा रजसो
दर्शनमुत्तमांगे निलयनं वा। कपोतकंकगृध्राणां मूत्रपुरीषवृद्धिरन्नेजानानोप्रणाशश्च तुजानानो च स्तनमूल
हृदयोरस्सूच। अस्थोत्पन्नत्य मध्ये श्वनखं मं नेषु परिम्लायित्वं विपर्ययो वा। तथाद्यैः गे श्वयथु ॥ दोषांगेपक्षयो

अतशीतं स्वचि मध्ये प्रविष्टं ४ वीकुर्मं ... स्वभासत्ती ५ ... गोमयचूर्णसदृशी ... ३
... तत्वं ५

श्री· प्रमेहो हन्ति मेहिनां। अभिन्नं प्रस्नुतं वापि रक्तेन त्वहतः स्वयं। पंचकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्ति
६० हन्ति कुष्ठिनां।२ अग्नौ रोचकशूलार्तं मति प्रशक्तं तशोणितौ। शोफातीसारसंयुक्तं मपस्मारव्या
धिविनाशयेत्। वातमूत्रपुरीषाणां विक्रमांगुलमेव वा मार्गं। रातप्रशक्तं वेति यस्य
तं परिवर्जयेत्। प्रसूननाभिवृषणं हृदयं तु रुगन्वितं। अश्मरीसपपन्याशुसिकताश
र्करान्विता। गर्भकोशपरासंगो मक्षिलोपानिसर्ह्वतिः। हन्तुः श्विपं मूढगर्भं विषापथो
त्तौ क्षोपपुपद्रवैः। पार्श्वसंगात्वचिह्नं षाशोफातीसारपीडितं। पूर्वमार्गो विरिक्तं
च वर्तयेद्गुदरान्वितं। यस्तापि तिविसंस्नगशोते तिपतितोपि वा। शीतार्दितो तरुस्मश्च
ज्वरेणाम्रियते नरः॥ योहृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातशूलवान्। नित्यं वक्रेण वोच्छसा राम·
तं त्यजेत् हन्ति मा॰ ४ नवांहि क्षाश्वासत्रस्त्र पिपासार्तं मूढं विभ्रान्तलोचनौ सं न तो छासितं ६०

॥ निवर्त्तते महाव्याधिः सहसा यस्य देहिनः ॥ न चाहारफलं यस्य दृश्यते स विनश्यति ॥ ए
तान्यरिष्टरूपाणि सम्यक बुध्येत पंडितः ॥ साध्यासाध्यपरीक्षायां स राज्ञः संमतो भवे
त् ॥ ॥ इति स्वभावविप्रतिपत्तिर्द्वात्रिंशोध्यायः ॥ ॥ अथातोऽवारणीयमध्याय
व्याख्यास्यामः ॥ उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्त्यवार्यतां ॥ रसायनाद्विना वत्स तान् शृणोवे
कमना मम ॥ वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगंदरं ॥ अश्मरी मूढगर्भश्च तथैवोदरम
ष्टमं ॥ अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्स्या महागदाः ॥ प्राणमांसक्षयश्वासतृष्णा
शोषवमीज्वरैः ॥ मूर्छातिसारहिक्काभिः पुनश्चैतैरुपद्रुताः ॥ वर्जनीया विशेषेण भि
षजा सिद्धिमिच्छता ॥ शूनं सुप्तत्वचं भग्नं कंपाध्माननिपीडितं ॥ नरं रुजार्तिमंतं च वा
तव्याधिर्विनाशयेत् ॥ यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्रुतमेव च ॥ पिडकाभिश्चितं गाढं

२

४० तिनाशयेत्॥ ॥इति त्रयस्त्रिंशोध्यायः॥ ॥अथातो युक्तसेनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ ॥

६१ युक्तसेनस्य नृपतेः परानभिजिगीषतः॥ भिषजा रक्षणं कार्यं यथा तदुपदेक्ष्यते॥ विजिगीषु

ःसहामात्यैर्यात्रायुक्तः प्रयत्नतः। भिषजा रक्षणं कार्यं यथा तदुपदेक्ष्यते। विजिगीषुः स

हामात्यैर्यात्रायुक्तः प्रयत्नतः। रक्षितव्यो विशेषेण विषादेव नराधिपः॥ पंथानमुदकं छा

यां भक्तं यवसमिंधनं। दूषयंत्यरयस्तस्मा जानीयाच्छोधयेद्भिषक्। तस्य लिंगं चिकित्सा च

कल्पस्थाने प्रवक्ष्यते। तत्रैकं कालसंयुक्तैः शेषास्त्वागंतवः स्मृताः॥ विषकृताद्यविध

दृष्टीपत्तेनाद्य संवृतः। निर्वीत्यरक्षणाद्यैः तथैवागंतुमृत्युभिरिति कश्चित्पठंति। दोषा

गंतजमृत्युभ्यो रसमृत्युविशारदौ। रक्षेतां नृपतिं नित्यं यत्नाद्वैद्यपुरोहितौ। ब्रह्मा वे

दांगमष्टांगमायुर्वेदमभाषत॥ तस्मात्पुरोहितमतेव वर्त्तेत भिषगात्मवान्॥ शेकर ६१

प्रविलेतिरंसा नियघ्यासिलबजस्तानि

अपुनर्वृत्तौ २

नियर्हेरुक्ष हेतो ५

शीतांनरं कंपयतिज्वरः॥ आविलाख्यं प्रनाम्यंतं निद्रायुक्तमतीवचाशीतार्त्तोऽतितमो
मंत्वनरंनाशयति ज्वरः॥ श्वासशूलपिपासार्त्तं शीतांज्वरनिपीडितं विशेषेणनरं हृद्रुम
तिसारो विनाशयेत्॥ शुष्कास्यमन्नद्वेष्टारं रूक्षं श्वासनिपीडितं कृच्छ्राववक्रमेहं तं परमा
हंतीहमानवं॥ श्वासशूलपिपासार्त्तं विद्धेषग्रंथिपीडितां॥ नवतिदुर्बलं तत्वं च गुल्मिनो
मृत्युमेष्यतः॥ आध्मानवस्तिहृदि निस्पंदिहिक्काहिक्कान्वितं तारुणं श्वाससमाविष्टं वि
द्धिविनाशयेन्नरं॥ पांडुहतनरवोपस्थपांडुनेत्रश्चयोनरः॥ पांडुसंघातदर्शी च पांडुरोगी
विनश्यति॥ लोहितं छर्दयेद्यस्तु वक्त्रशोलोहितेक्षणः॥ रक्तानां च दिशां द्रष्टा रक्तपित्ती
विनश्यति॥ अवाङ्मुखस्तून्मुखो वा हीनमांसबलो नरः॥ नागरूकोऽतिसंदेहमुन्मादेन
विनश्यति॥ वक्रुशोपस्मरंतं तु प्रक्षीणंचलितं भ्रूवैनेत्राभ्यां च विकुर्वाणमपस्मारे

अधोमुखः। ऊर्ध्वमुखः २

रिक्ष

पांडुवर्णी पांडुसंघातः ४

३

४. तु होतृब्रह्मणोर्योगाय थाध्वर्युं विनाध्वरे। वैद्यस्तु गुणवानेको स्तारयेदातुरं भिषक्। स एव प्रति
६२ चरे हीनं कर्णधारं इवांभसि। तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयंकृती। लघुहस्तः शुचिः
शूरः सज्जोपस्कर भेषजः। प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी विशारदः। सत्यधर्मपरो
यश्च स भिषक्पाद उच्यते। आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवानात्मवानपि। आस्ति
को वैद्यवाक्यस्थो व्याधितः पाद उच्यते। प्रशस्तदेशसंभूतं प्रशस्तेहनि चोद्धृतं। यु
क्तमात्रं मनस्कांतं गंधवर्णरसान्वितं। दोषघ्नमग्लानिकरमविकारि विपर्यये। समीक्ष्य
दत्तं काले न भेषजं पाद उच्यते। स्निग्धोऽजुगुप्सुर्बलवान् युक्तो व्याधितरक्षणे। वैद्यवाक्य
कृदश्रांतः पादः परिचरः स्मृतः॥ ॥इति चतुस्त्रिंशोध्यायः॥ ॥अथातुरोपक्र
मणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ ॥आतुरमुपक्रममाणेन भिषजा आयुरेवादौ ६२

अपाभ्रंश्री मधणामादिय सनीतस्मान्नृपस्यापि सततेनसर्वल्लचति १
सप्रातीक्षासर्वतागः दानैर्दशातितिक्षा धैर्यं गात्रियविक्रमः पुरुषाक्रमः २
ध्वजइतिकीर्तिना दिना

तानिः २ कीः १

सर्ववर्णानांप्राणाश्रोधर्मकर्मणां। प्रजानामपिचोछित्तिर्नृपव्यसनहेतुतः॥ पुरुषा
णांनृपाणांचकेवलंतुल्यशक्तिता। आज्ञात्यागःक्षमाधैर्यंविक्रमश्चाप्यमानुषः॥ त
स्माद्वैद्युमिवाभीष्टौवाघ्नतःकर्मभिःपुसैः॥ चिंतयेन्नृपतिर्वैद्यश्रेयांसीछन्विचक्षणा
॥ स्कंधावारेचमहतीराजगेहादनंतरं। भवेत्सन्निहितोवैद्यःसर्वोपकरणान्वितः॥ तत्रै
स्थमेनंध्वजवधराः॥ ख्यातिमनुक्षितं। उपसर्पत्यमोहेनविषशल्यामयार्दिताः॥ स्व
यंचकुशलोन्येषुशास्त्रार्थेषुबहिष्कृतः। वैद्योध्वजइवाहवाजातिन्यपस्ताद्दयपू
जितः॥ वैद्योव्याध्युपसर्षश्चभेषजंपरिचारकः॥ एतेपादाश्चिकित्सायाःकर्मसा
धनहेतवः॥ गुणावद्भिस्त्रिभिःपादैश्चतुर्थोगुणवान्भिषक्॥ व्याधिमल्पेनकालेन
महान्तमपिसाधयेत्॥ वैद्यहीनास्त्रयःपादाश्चत्वारोगुणवन्तोप्यपार्थकाः॥ ॐश्री

स्कंधावारेहला दि मात्रेयशाली तीः स्याति ३ इति ४

उजीवाति सामवतो १

पादस्पार्श्वयस्तनाग्रदंत महल्लो दीर्घ दीर्घत्वमा स्यादिषु दीर्घतीर्णत्वमूस्तनांतराः स्थूलत्वं यथादि पुरुषो तस्य त्वायुषु
एसां स्नातानुलि स सर्वे स्वस्थत्वगोल्लसमात्रे सुसवगात्रेषु साद्धमात्रे न जीवति। ..पीति आयुर्लक्षणं ..र

तस्य त्वायुष्यलक्षणं
लीनकर्णलोत पादतलादि
उपचितानि सुकुमारं स
ली

क

दीर्घ

परीक्ष्येतासत्यप्यायुषी व्याध्यृत्वग्निवयोदेहबलसत्वसात्म्यप्रकृतिभेषजदेशान् प
श्च हेतोनातत्र महापाणिपादपार्श्वपृष्ठस्तनाग्रदशनवदनस्कंधललाटं पर्वांगुलिपर्वो
क्ष्वै च्छ्वासप्रेक्षणबाहुं विस्तीर्णभ्रूस्तनांतरोरस्कं ह्रस्वजंघामेढ्रग्रीवं गंभीरसत्वस्वरनाभि
मनुच्चैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकर्णं पश्चान्मस्तिष्कं स्नातानुलिप्तं मूर्द्धानुपूर्व्या विशु
ष्कमाणहृदयशरीरं पश्चाच्छुष्यमाणहृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति।
तमेकांतेनोपक्रमेत। एभिर्लक्षणैर्विपरीतैरल्पायुर्मिश्रैर्मध्यमायुरिति भवति बा मध्यमायु
त्र॥ गूढसंधिशिरास्नायुः संहितांगः स्थिरेंद्रियः। शरीरज्ञानविज्ञानैः सदीर्घायुः समा
संक्षेपतः मतः। मध्यमस्यायुषो ज्ञानमतऊर्द्धं निबोध मे। अधस्तादक्षयोर्यस्य लेखाः स्युर्व्यक्त
मायताः। द्वे वाति स्रोधिका वापि पादौ कर्णौ च मांसलौ। नासाग्रमूर्द्धं च भवेदूर्द्धं लेखा

उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः द्वितीयपा ०३
दस्याक्तोदृष्ट्योर र

त्रमरश
शृ... ...मीस्था ... ... सिद्धानि २
जप्ततोबीमिरे
चिंति... ...सामान... रोग... ...२

२० दीर्घसू १

४ स्वपृष्ठतः ॥ पस्यपस्युलक्षस्य परममायुर्भवति सप्ततिः ॥ तद्धन्यस्यायुषो ज्ञानमतऊर्द्ध्वं नि
६३ वोधामेह स्वानि यस्य पर्वाणि सुमहत्त्वापि मेहनांतथोरस्य वलीठानि न स्वस्याते एष्ट
मायतो ऊर्द्ध्वं च श्रवणौ श्रोणी नाशा वीक्षा शरीरिणः ॥ हसतो ऽत्र भेतो वापि दंतमांसप्रदर्शी
तो प्रेक्षमाणस्य च विश्रांतं समतीवेत्त पंचविंशतिं ॥ अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थं अंगप्रत्यं पाद ५
गप्रमाणासारानुपदेक्ष्यामः ॥ तत्रांगान्यंतरांण्युत्तराधिकानि बाहुशिरांसि तत्र च
यवाः प्रत्यंगानीति ॥ तत्र स्वैरंगुलैः पादांगुष्ठप्रदेशिन्यो द्व्यंगुलायते ॥ प्रदेशिन्यास्तु म न खविहाय ४
ध्यमानामिकाकनिष्ठिका यथोत्तरं पंचमभागहीनाः ॥ चतुरंगुलायते पंचांगुल
विस्तृते प्रपदे ॥ पादतले पंच च चतुरंगुलायतविस्तृतो पार्ष्णिः ॥ चतुर्दशांगुलपरीणाहा राम
निपादः सगुल्फः जंघाग्र्योः निअष्टादशांगुलाः जंघाजानुपरिष्ठाद्वात्रिंशांगुलं एवं प ६३

पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यो २ ... १डि २ नखविहाय ३ पञ्चाङ्गुलता २

पातुमलतः४ कोष्ठि ४

विस्तार ३ ८ त्रि २

चाधातंत्रयथायामसमावृत्तऽङ्गुलानि दृषणाविकुक्रःश्रवननाशापुटभोगाकर्णमूलं
नयननयनांतराणितत्तुरंगुलानि मेहनवद्नांतरनासाकर्णीनलाग्यौ वोक्षुायप्र दृष्टौ
तराणिद्वादशांगुलानि मुर्वविस्तारो मेहननाभिहस्तनांतरमुखायामसमाणिवंधप्रकोष्ठस्थौ
ल्यानि। इंदुवस्तिपरिणाहंसमपीठकूर्प्परांतरायामः षोडशांगुलः॥ चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्त
द्वात्रिंशतिपरिणाहाबाहूमणिवंधकूर्परांतरांतरं षोडशांगुलांतलं षट् चतुरायामविस्ता
राङ्गुष्ठमूलप्रदेशिनी श्रवणाणांगांतरमध्यमांगुलिपंचांगुलैश्र्वहूपवांगुलेप्रदेशि
न्यनामिकेमाईवत्र्यंगुलौ कनिष्ठाङ्गुष्ठौ चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहंमुखग्रीवांविभा
गाङ्गुलिविस्तारान्समापुटमध्यहानपनत्रिविस्तारपरिणाहातारकोनवमहस्तारकोणो दृ
ष्टिः॥ केशांतरमस्तकांतरमेकादशांगुलंमस्तकाद्वंकेशांतोदशांगुलं॥ कर्णावेध्वा

ऽस्यस्नाग २

कृतिपकौलमाग:ऽ

ऽऊसी ईरचस्या....स्मरसीदिरोपरितनमागस्त्रीओ णी १

पंचविंशतिमेवर्षे पुमान्नारी षोडशे स्मृता ....

स्त्री:-

४ वतुर्दशांगुलैः पुरुषोरः प्रमाणविस्तीर्णास्त्रीश्रोणिः॥ अष्टादशांगुलविस्तीर्णमुरस्ततप्रमा

६४ णात्पुरुषस्य कटी सर्विंशांगुलशतं पुरुषायाम इति॥ भवति चात्र॥ देहः स्वैरंगुलैरष्टयथा

वत्परीकीर्त्तितः॥ युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान्वाथ हिवांगना॥ दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तं च म

हदृच्छति॥ मध्यमं मध्यमेनायुर्वित्तं हीनेन तथापरं॥ अथ सारः॥ स्मृतिरतिप्रज्ञाशौचसौर्यो

पेतकल्याणानि निर्धे वेशं सत्वसारं विद्यात्॥ स्निग्धं संहतश्वेतास्थि दंतनखं बकुलकाम

प्रतं शुक्लेराक्रशस्तु न मवर्त्ते स्निग्धगंभीरस्वरं सौभाग्योपपन्नं महानेव बेमलोमह

शिरःस्वं धदृढदंतहन्वस्थिनखस्थिमिः स्निग्धसूत्रस्येदस्वरं दृढशरीरमायासंसहिष्णु

मेहसारं श्रद्धिदृगात्रं स्थूलास्थिसंधिप्रांमोपचितं वप्रासक्तिग्धतांप्रनखनयनतालुजिह्वो राम·

ष्ठपाणिपादतलं रक्तेन सुवर्णनखृकं चत्वंमांसारं च क्तसारं विद्यात्॥ त्वपोश्चं प्रक्षनमायुः ६४

गावध

त्रिगत्करेधाक्ष
पत्र्याते

॥सौभाग्यमोरिति॥भवतिचात्र॥सामान्यतोऽप्यंगप्रमाणाद्यथसारतः॥परीक्ष्यायुःसुनिपु
णोभिषकसिध्यतिकर्मसु॥व्याधिविशेषास्तुप्रागभिहिताः॥सर्वएवैतेत्रिविधाःसाध्याया
प्याःप्रत्याख्येयाश्चातश्चैतानस्यत्रिकाःपरीक्षेत॥किमयंसोपसर्गःकिंप्राक्केवलोन्यलक्षण
इति॥तत्रोपसर्गःपूर्वोत्पन्नंव्याधिंजघन्यकालजातोव्याधिरुपसृजति॥सतन्मूलएवो
पद्रवसंज्ञः॥प्राक्केवलःप्रागेवोत्पन्नोव्याधिरपूर्वरूपोनुपद्रवश्च॥अन्यलक्षणोयोभवि
ष्यद्व्याधिख्यापकः॥सपूर्वरूपसंज्ञः॥तत्रसोपद्रवमन्योन्याविरोधेनोपक्रमेतबलवंतमु
पद्रवंवा॥प्राक्केवलंयथास्वं॥अन्यलक्षणेत्वादिव्याधौप्रयतेत॥भवतिचात्र॥नास्तिरोगो
विनादोषैर्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः॥अनुक्तमपिदोषाणांलिंगैर्व्याधिमुपाचरेत॥प्रागभिहि
ताऋतवः॥शीतेशीतप्रतीकारमुष्णेचोष्णनिवारणं॥कृत्वाकुर्यात्क्रियांप्राप्तांक्रियाका

भ्रमोरतिविवर्णत्वादि
वीरोषरसहित

३

४ नहापयेत्ताश्च प्राप्ते वा क्रियाकाले न प्राप्ते वा न कृता क्रिया। क्रिया हीनातिरिक्ता वा साध्येष्व
६५ पि न सिध्यति। या ह्युदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च। सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्य
न्यमुदीरयेत। प्राणामिहितो ग्निरन्नस्य पावकः॥ स चतुर्विधो भवति। दोषानभिपन्नएको वि
क्रियामापन्नास्तु विधो भवति विषमो वातेन तीक्ष्णः पित्तेन मंदः श्लेष्मणा। समः सर्वसा
म्यादिति। तत्र यो यथाकालमन्नमुपयुक्तं सम्यक् पचति स समः। यः कदाचित्सम्यक
पचति कदाचिदाध्मानशूलोदावर्त्तातीसारजठरगौरवांत्रकूजनप्रवाहणानि। कृत्वा
स विषमः॥ यः प्रभूतमप्युपयुक्तमाशु पचति स तीक्ष्णः। स एवाभिमानोत्यग्निरित्यभि
धीयते स मुहुर्मुहुः प्रभूतमप्युपयुक्तमाशुतरं पचति पाकांते च गलतालोष्ट राम
शोषदाहसंतापान्जनयति। यः स्वल्पमप्युपयुक्तमुदरशिरोगौरवकासश्वासप्र ६५

त्रिशं ३

सेकछर्दिगात्रसादनानिकृत्वामहताकालेनपचतिसमं॥ विषमोवातजान्रोगान्तीक्ष्णःपित्तनिमि
त्तजान्करोत्यग्निस्तथामंदोविकारान्कफसंभवान्॥ तत्रसमेपरीरक्षणंकुर्वीतविषमेस्निग्धलव
णैः क्रियाविशेषैःप्रतिकुर्वीततीक्ष्णेमधुरस्निग्धशीतैर्विरेकैश्चक्षीरदधिसर्पिर्भिर्मंदेकटुतिक्तक
षायैर्वमनैश्च॥ एवमेवात्यग्नौविशेषेणमाहिषैश्चक्षीरदधिसर्पिर्भिर्मंदेकटुतिक्तकषायैर्वमनैश्च॥ जा
ठरोभगवानग्निरीश्वरोन्नस्यपाचकः॥ सौक्ष्म्याद्रसानाददानोविवेक्तुंनैवशक्यते॥ प्राणापानसमाने
स्तुसर्वतःपवनैस्त्रिभिः॥ ध्मायतेपाल्यतेचापिस्वेस्वेस्थानेव्यवस्थितेः॥ वयस्तुत्रिविधंबाल्यंमध्यं
वृद्धमिति॥ तत्रोनषोडशवर्षाबालाः॥ तेत्रिविधाः क्षीरपाःक्षीरान्नादाअन्नादाइति॥ तेषुसंवत्सरपराःक्षीर
पाः॥ द्विसंवत्सरपराःक्षीरान्नादाःपरतोन्नादाइति॥ षोडशसप्तत्योरंतरेमध्यंवयः॥ तस्यविकल्पोवृद्धिर्यौव
नेसंपूर्णताहानिः॥ तत्राविंशतेर्वृद्धिरात्रिंशतोयौवनमाचत्वारिंशतः सर्वधात्विंद्रियबलवीर्यसंपू

तैश्चैवयौ१ त्पोर२ बौव

स्वजीट ~प्रति २

४ र्त्तिता। अत ऊर्द्धमीषत्परीहाणिर्यावत्सप्ततिः। सप्ततेरूर्द्धं हीयमाणधात्विंद्रियवलवीर्योत्साहमहन्य
६६ हनि वलीपलितखालित्यजुष्टं कासश्वासप्रभृतिभिश्यमानं सर्वक्रियास्वसमर्थं जीर्णागारमिवाभिवृष्ट
मवसीदंतं वृद्धमाचक्षते। तत्रोत्तरोत्तरासु वयोवस्थासूत्तरोत्तरा भेषजमात्राविशेषाः। ऋतेव परिहाने
स्तत्राद्यापेक्षया प्रतिकुर्वीत। भवंति चात्र॥ वाल्ये विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु। भूयिष्ठं वर्द्धते
वायुर्वृद्धे तद्वीक्ष्य योजयेत्। अग्निक्षारविरेकैस्तु वालवृद्धौ विवर्जयेत्। तत्साध्येषु विकारेषु मृद्वीं कुर्या
त्क्रियां शनैः॥ देहः स्थूलः कृशो मध्य इति प्रागुपदिष्टः। कर्षयेद्बृंहयेच्चापि सदा स्थूलकृशौ नरौ। रक्षणं
चैव मध्यस्य कुर्वीत सततं भिषक्॥ वलमभिहितगुणं। दौर्वल्यं तु स्वभावदोषजरादिभिरपेक्षितव्यं यस्मा
द्बलवैव तासु सर्वक्रियाप्रवृत्तिः। तस्माद्बलमेव प्रधानमधिकरणानां। केचित्तु कृशाः प्राणवंतः स्थू राम
ला श्चाल्पवला नराः। तस्मात्स्थिरत्वव्यायामैर्वलं वैद्यः प्रतर्कयेत्। सत्त्वं तु व्यसनाभ्युदयक्रिया ६६

मफकंवंदनंतथाशीतलाश्चगणाःसर्वेप्रलेपः पित्तशोफहृत् ॥ आगंतुजेरक्तजेवएषएवविधिस्मृतः विधिविषघ्नोविषजेपित्तघ्नोविहि
तल्पा । श्लेष्मजेगंधाश्चगंधयावकालीसरलयासह । एष्वेषिकाजप्युंगीवपत्रौलेपश्लेष्मशोफजित् ॥ एतेवर्गाश्चयोरोधंपथ्यापुंडितका
पिवश्चनंताचेतिलेपोयंशांजिपानिकशोफनुत् ॥ त्रिफलापालवणैर्वातेकोष्णः शीतपयोयुतः पित्तेउष्णः कफेक्षारमूत्राढ्यःस्वयशां
तयेसएमूलकनिःसृण्णंफलानितिलसर्षपाः संकवः किण्वमतसीद्रव्याण्युष्णानिपाचनः ॥ विरविल्वोग्निकोदंतीचित्रकोहयमारकः
कपोतककटद्राण्युरीषाणिश्चदारणं । क्षारद्रव्याणिवाक्षाणिवादारणंपरं । द्रव्याणांपिच्छिलानांनुत्वक्कल्कान्निपीडनंपव
गोधूममाषाणांचूर्णानिचसमासतः ओविलंकोटसुमनः करवीरसुवर्चलाः ॥ शोधनानिकषायाणिवर्गश्चारग्वधादिकः ॥ अजगंधा
जश्रृंगीवगवाक्षीलांगलाकृपापूतीकेचित्रकः पाठाविडंगैलाहरेणवः कटुत्रिकंयवक्षारोलवणानिमनःशिला कासीसंत्रिवृता
दंतीहरितालंसुराष्ट्रजासोधनानावर्तीनांद्रव्याण्येतानिनिर्दिशेत् ॥ एतैरेवौषधैः कुर्यात्कल्कानपिचशोधनान् । कासीसकटु
रोहिण्याः जातीकेहरिद्रयोः ॥ सर्वेदिह्नेषुवणेषुकुर्यात्तैलघृतानिवैः अर्कोत्तमासुराह्वीरेपिष्ट्वाक्षारोत्तमानपिजातीमूलंहरिद्रेदे
कासीसंकटुरोहिणीसर्वेदिद्दानिबोगानिरूपात्तंशोधनेघृतं । मयूरकोराजवृक्षोनिंबकोशातकीतिलाः ॥ वृहतीदंडकारीवृह
ितालेमनःशिला । शोधनानितपयोज्यानितैलद्रव्याणिशोधने कासीसंसैंधवंकिण्वंवचायोरजनीद्वयेशोधनांगेषुवर्तिःस्येषुचूर्णंकु
र्वीतशोधने । शालसारादिवर्गेषुपटोलत्रिफलासुवर्णरसक्रियाविधातव्याःशोधनीशोधनेषुवर्णाश्वस्थकेसर्जरसेसरलेदेवदारुणिसारे

वत्रादिनास्त्रकृत्तवरो ६२ मूर्डी ५ तजनं ४ गात्तपीवरं ५ मासवद्धने ७ बीलत्ने भाव मेजनं ७ आरफलमा सफलं

धपिचकुर्वीतमतिमान्व्रणधूपनंकषायाणामनुष्णानांचहृद्यानांत्वक्प्रसाधितंक्षीरिणीनांकषायंवाप्ररोपणंप्रशस्यतेसोमा
मृतास्वगंधासुकाकोल्यादौगणेतथाक्षीरप्ररोहेषुपिचवर्त्तयोरोपणास्मृताः समंगासोमसरलासोमवल्कंगंधासुकाकोल्यादौगणेत
थाक्षीरिप्ररोहेषुपिचवर्त्तयोरोपणास्मृताः वल्कैःसचंदनैःकाकोल्यादिवकल्कस्यात्प्ररोपणे॥पृथक्पर्ण्यात्मगुप्ताहरि
द्रेमालतीसिताकाकोल्यादिश्चयोज्यःस्यात्भिषजारोपणेघृते कालानुसार्यागुरुणीहरिद्रेदेवदारुचप्रियंगवश्चरोध्रंचतैलयोज्या
निरोपणेकंगुकात्रिफलाध्ररोध्रंकासीसंश्रवणंकृपा।चवाम्लकर्णयोत्वक्चरोपणेरक्तुणैभिषग्तैश्चियंगुकासजरसेपुष्पंकासीसमेवच
त्वक्चूर्णंवटजंचैवरोपणंप्रशस्यते।वह्नुयोचवर्गस्यत्रिफलायास्तथैवचारसक्रियारोपणीस्याद्दृढीतयथाक्रमं।मामार्गिस्च
गंधावतालपत्रीसुवर्चलातुल्यादनेप्रशस्यंतेकाकोल्यादिश्चयोगणः।कासीसंसैंधवंकिण्वंकुरुविंदोमनःशिलाकुक्कुटांडकपाला
निसुमनोमुकुलानिचा।फलेसैरेयकारंजेधातुचूर्णानियानिचाचूर्णान्यत्रमांसेषुप्रशस्तान्यवसादनेसमवक्तवुर्गमर्दवायथा
पिबाप्रयुंजीतभिषक्प्राज्ञोदृष्टकर्मसु॥ ॥इतिषट्त्रिंशोध्यायः॥ ॥अथातोभूमिप्रविभागीयमध्यायंव्याख्यास्यामः॥तत्रशर्कराश्मविषमव
ल्मीकश्मशानाघातनदेवायतनसिकताभिरनुपहतामनूषरामभंगुरामदूरेउदकांतस्निग्धांप्ररोहवतीमृद्वींस्थिरांसमांकृष्णांगौरींलो
हितांवाभूमिमौषधग्रहणायपरीक्षेततस्यांजातमपिकृमिविषशस्त्रातपपवनदहनतोयसंबाधमार्गैरनुपहतमेकरसंपुष्टंपृथ्वव राम
गाढमूलमुदीच्यांचौषधमाददीतेत्येषभूमिपरीक्षाविशेषःसामान्यविशेषवतस्तत्राश्मवतीस्थिरागुर्वीश्यामाकृष्णावास्थूलवृक्षस ६८

वत्सस्थान३ पृथ्वी क्षीरीस७ दिष्ट ४ गर्भ पुत्रो ३ छेदनार्तो ५ पाडु ४ फालक्षय ५

भ.स्का.२

पृथ्वीगुणाः २२ इष्टाः ७   अतिमधुर स्निग्ध शीत जानि याधीते एतेन शो द्रव्याकृति तत्र पृथिव्यं जोगुणाः २२ इष्टा
ते पृथ्व्याः २   यान्नसो ५

सप्रायामप्गुणभूयिष्ठा स्निग्धा शीतला स्निग्धशस्यतृणकोमलवृक्षप्राया शुक्ला चाप्गुणभूयिष्ठा नानावर्णा लघ्व्यश्मव
ती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्षप्ररोहाग्निगुणभूयिष्ठा रूक्षा रासभवर्णा तनुरूक्षकोटराल्परसवृक्षप्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा मृद्वी स
मा श्वभ्रवती अव्यक्तरसजला सर्वतोऽसारवृक्षा महापर्वतवृक्षा श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा तत्र केचिदाहुराचार्याः प्रावृड्
वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मेषु यथासंख्यं मूलपत्रत्वक्क्षीरसारफलान्याददीतेति तन्न सम्यक् कस्मात् सौम्याग्नेयत्वाज्जगतः सौ
म्यान्यौषधानि सौम्येष्वृतुष्वाददीतानि सोमगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि विरेचनद्रव्याण्याददीताग्नेयान्याग्नेयगुणभूयिष्ठायां सं
जातानि एवं बलवत्तराणि भवन्ति सर्वाण्येव भिन्नवार्धिन्यत्र मधुघृतगुडपिप्पलीविडङ्गेभ्यः सर्वाण्येव संवत्सराणि वीर्यवन्ति तेषामसं
प्राप्तावतिक्रान्तवत्सराण्याददीतान्वयेन वा गोपालास्तापसा व्याधा ये वान्ये वनचारिणः मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते स
र्वावस्थासु पञ्चाशाल वर्णादिषु वष्पितेन कालेष्वित्र सर्वो विदीयते वर्णगंधरसोपेता षड्विधा भूमिरुच्यते। तस्माद्भू
मिस्वभावेन बीजिनः षड्रसा भूताः। अव्यक्तः किल तोयस्य रसो निश्चयनिश्चितः। रसः स एव चाव्यक्तो व्यक्तो भूमिरसात् भवेत्॥ सर्वद्रव्यं पुराणे
वा ग्राह्यमेवं विनिर्दिशेत्। विडङ्गपिप्पलीक्षौद्रं सर्पिश्चाप्यनवं हितं। शेषमन्यत्त्वभिनवं द्रव्यं ग्राह्यं दोषवर्जितं॥ गमानो व पर्ण्यां नार
क रोषमन खारदः क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु संहरेत्। प्लोतमृद्भाण्डफलकशङ्कुविन्यस्तभेषजं प्रशस्तायां दिशि शुचौ भेषजा
गारमिष्यते॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने भूमिविभागीयो नामाध्यायः॥ ॥ अथातो द्रव्यगणसंग्रहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ ॥ समासेन सप्तत्रिं

शत् विरेचनाद्यपराः स्यात् प्रदीपनीय
सादिभिः

[Left margin:] आकाशत्वया निःसार निर्मले पृथ्वी अ याथना नीलवि ति ५ सोमपान्यो वधानि सो मिषुरी ५
२४५

[Right margin:] आनिलगुणात्मक पिष्ट्याशामन इव्याणि उच्च यन्नः ५ द्रष्ट्वा उभयभागिनि ५
सत्यानि ध
तत्रूणा

शतद्व्यगुणं भवंति न घ्नावदा रिंगंधा विदारी विश्वदेवा सहदेवा स्वदंष्ट्रा पृथक्पर्णी शतावरी सारिवा जीवक ऋषभकौ महासह
हा क्षुद्रसहा वृहत्यौ पुनर्नवा एरंडो हंसपादि वृश्चिकाली ऋषभी चेति विदारिगंधाद्योयंगणः पित्तानिलापहः शोषगुल्मांगम
र्दोर्ध्वश्वासकासविनाशनः आरग्वधमदनगोपघोंटाकंटकीकुटजपाठापाटलीमूर्वीइंद्रयवसप्तपर्णनिंबकुरुंटकंकरवीरदासी
गुडुचीचित्रकशार्ङ्गेष्टाकरंजद्वयंपटोलकिराततिक्तकानि सुखवी चेति आरग्वधादिरित्येषगणः श्लेष्मविषापहः मेहकुष्ठज्वर
वमीकंडूघ्नो व्रणरोपणः शालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कंधक्रमुकभूर्जमेषशृंगीतिनिशचंदनकुचंदनशिंशपाशिरीषसनच
नार्जुनतालकनक्तमालपूतीकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकं चेति शालसारादिरित्येषगणः कुष्ठविनाशनः मेहपांड्वामयहरः कफमेदोवि
शोषणः वरुणार्तगलः शिग्रुतर्कारीमेषशृंगीपूतीकनक्तहतीद्वयं चेति वरुणादिर्गणो ह्येष कफमेदोनिवारणः विनिहंति शिरःशूलगु
ल्माभ्यंतरविद्रधीन् वीरतरुसहचरद्वयदर्भवृक्षादनीगुंद्रानलकुशकाशाश्मभेदकाग्निमंथमोरटाकररि भल्लूककुरंटिकेंदीवरक
पोतवंकाश्वदंष्ट्रा चेति वीरतर्वादिरित्येषगणो वातविकारनुत् अश्मरीशर्कराकृच्छ्राघातरुजापहः रोध्रसावररोध्रप
लाशकुटन्नटाशोकफलैलवालुकसल्लकीजिंगिणीकदंबशालकदली चेति एषरोध्रादिरित्युक्तो मेदःकफहरो गणः योनि
दोषहरस्तंभीवर्ण्यो विषविनाशनः अर्कालर्ककरंजद्वयनागदंतीचित्रकमयूरकभार्गीरास्नाइंद्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहाश्वेताव
श्चिकालीअलवणातापसवृक्षाश्चेति अर्कादिको गणो ह्येष कफमेदोविषापहः कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्व्रणशोधनः

शोधनः॥ सुरसादिर्गणो श्लेष्मकफहृत्कृमिसूदनः प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः॥ मुष्ककपलाशधवचित्रकमदनवृक्षक
शिंशिपावज्रवृक्षास्त्रिफला चेति॥ मुष्ककादिर्गणो हन्ति मेदोघ्नः शुक्रदोषहा॥ मेहार्शःपांडुरोगाश्मशर्कराश्मरिनाशनः॥ पिप्पलीपिप्पलीमू
लचव्यचित्रकशृंगवेरमरिचहस्तिपिप्पलीरेणुकाएलाजमोदेंद्रयवपाठाजीरकसर्षपमहानिंबफलहिंगुभार्ङ्गीमधुरसातिविषावचा
विडंगानि कटुरोहिणी चेति॥ पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यायानिलारुचिः॥ निहन्याद्दीपनो गुल्मशूलघ्नश्चामपाचनः॥ एलातगरकुष्टमांसी
ध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियंगुहरेणुकाव्याघ्रनखशुक्तिचंडास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालुकगुग्गुलुसर्जरसतुरुष्ककुंदुरु
कागरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकुंकुमानि पुन्नागकेसरं चेति॥ एलादिको वातकफौ निहन्याद्विषमेव च॥ वर्णप्रसादनः कंडूपिटकाकोष्टनाश
नः॥ वचामुस्तातिविषाभयाभद्रदारूनागकेसरं चेति॥ हरिद्रादारुहरिद्राकलसीकुटजबीजानि मधुकं चेति॥ एतौ वचाहरिद्रादिगणौ स्तन्यवि
शोधनौ॥ आमातीसारशमनौ विशेषाद्दोषपाचनौ॥ श्यामामहाश्यामात्रिवृद्दंतीशंखिनीतिल्वककंपिल्लकरम्यकक्रमुकपुत्रश्रेणी
गवाक्षीराजवृक्षकरंजद्वयगुडूचीसप्तलाछगलांत्रीसुधासुवर्णक्षीरी चेति॥ श्यामादिर्हंति गुल्मविषारोचकहृद्रुजः॥ आनाहोदरविड्
भेदीत थोदावर्तनाशनः॥ बृहतीकंटकारिकाकुटजफलपाठामधुकं चेति॥ पाचनीयो बृहत्यादिर्गणः पित्तानिलापहः॥ कफारोचकहृद्रो
गमूत्रकृच्छ्रविनाशनः॥ पटोलचंदनकुचंदनमूर्वागुडूचीपाठाकटुरोहिणी चेति॥ पटोलादिर्गणः पित्तकफारोचकनाशनः॥ ज्वरोपशम
नो व्रण्यश्छर्दिकंडूविषापहः॥ काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाछिन्नरुहाकर्कटशृंगीतुगा

द्वितीय ... ४ ... ४ ... ४ ... ५ ... ५

क्षीरीपद्मकप्रपौंडरीकमृद्धी का ऋद्धिवृद्धिजीवं सोमधुकं चेति। काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः जीवनो बृंहणो वृष्यस्तन्यश्लेष्म
करस्तथा। ऊषकसैंधवशिलाजतुगुग्गुलकासीसद्वयहिंगूनि तुत्थकं चेति। ऊषकादिः कफं हंति गणो मेदोविशोषणः अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्र
गुल्मविनाशनः। सारिवामधुकचंदनपद्मककाश्मरीफलमधूकपुष्पाण्युशीरं चेति। सारिवादिः पिपासाघ्नो रक्तपित्तहरो गणः। मधुकं चेति। अं
जनादिगणो ह्येष रक्तपित्तनिबर्हणः। विषोपशमनो दाहं निहंत्याभ्यंतरं तथा। परूषकद्राक्षाकट्फलदाडिमराजादनकतकफलशाकफलानि त्रिफ
ला चेति। परूषकादिरित्येष गणोऽनिलविनाशनः। मूत्रदोषहरो हृद्यः पिपासाघ्नो रुचिप्रदः। प्रियंगुधातकीपुन्नागनागपुष्पचंदनकुचंदनमो
चरसरसांजनकुंभीकास्रोतोंजनपद्मकेसरयोजनवल्लीदीर्घमूला चेति। अंबष्ठाधातकीकुसुमसमंगाकट्वंगमधुकबिल्वपेशिकारोध्रसा
वररोध्रपलाशनंदीवृक्षपद्मकेसराणीति। गणौ प्रियंग्वंबष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ। संधानीयौ हितौ पित्ते व्रणानां चापि रोपणौ। न्यग्रोधो
दुंबराश्वत्थप्लक्षमधुककपीतनककुभाम्रकोशाम्रचोरकपत्रजंबूद्वयपियालमधुकरोहिणीवंजुलकदंबबदरीतिंदुकीसल्लकीरोध्रसावररोध्रभल्लातक
छर्दिपिपासादाहनाशनः। उत्पलरक्तोत्पलकुमुदसौगंधिककुवलयपुंडरीकाणि मधुकं चेति। उत्पलादिरयं दाहरक्तपित्तविनाशनः। पि
पासाविषहृद्रोगछर्दिमूर्छाहरो गणः। मुस्ताहरिद्रादारुहरिद्राहरीतक्यामलकविभीतककुष्ठहैमवतीपाठाकटुरोहिणीशार्ङ्गेष्टातिविषा
द्रविडीभल्लातकानि चित्रकश्चेति एष मुस्तादिको नाम्ना गणः श्लेष्मनिषूदनः। योनिदोषहरः स्तन्यशोधनः पाचनस्तथा। हरीतक्यामलकविभि
तकानि त्रिफला। त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठविनाशिनी चक्षुष्या दीपनी चैव विषमज्वरनाशिनी। पिप्पलीमरिचशृंगवेराणि त्रि

गुडूचीनिंबकुस्तुंबुरुचंदनपद्मकं चेति एषः सर्व बेतस ५ वचा ३ मजीठा ३
ज्वरान् हंति गुडूच्यादिस्तु दीपनः ... जोसारोच
कछर्दि पिपासा दाहनाशन ४ त्रुटि

आख्यासुप्रामः।।ग मदनकुटजजीमूतकेक्ष्वाकुयामार्गवृषिष्ठकृतवेधनसर्षपविडंगपिप्पलीकरंजप्रपुन्नाटकोविदारकर्बुदारारिष्टाश्व
गंधाविदुलबंधुजीवकश्वेतासणपुष्पीबिंबीवचामृगेर्वारुचित्रामधूकविषाणिकाप्रियंगुलवणरसाजंनीकेस्तुही पयस्यावेल्लुकानाण
हराणि तत्र कोविदारकर्बुदाराणां फलानि कोविदारादीनां मूलानि प्रियंग्वादीनां पुष्पपत्रनिर्यासक्षीराणीति त्वक्तत्तपामार्गं तीक्ष्णवेत्तीसप्तला
शंखिनीविषाणिकागवाक्षीगिलोत्रीक्षुकसुवर्णक्षीरीचित्रकंकिणिहीकुशकाशशालितिल्वककंपिल्लकरम्यकपाटलापूगत्रिफलानि
लिनीबकरंगुलैरंडदंतीकंमद्राक्षासप्तच्छदार्कज्योतिष्मतीचोमार्गहराणि तत्र तिल्वककृतवेधनमूलानि तिल्वकादीनां पाटलांतानां त्व
चः कंपिल्लकादीनां फलरज इति फलादीनामेरंडांतानां फलानि दंतीकारग्वधयोः पत्रं शेषाणां क्षीराणि कोशातकीसप्तलाशंखिनीदेवद
लीकारवेल्लिकानेत्रु नयतो मार्गहराणि एषां स्वरसा इति। पिप्पलीविडंगापामार्गशिग्रुसिद्धार्थकशिरीषमरिचकरवीरबिंबीगिरिकर्णि
काकिणिहीकाज्योतिष्मतीकरंजार्कालर्कलशुनातिविषाशृंगवेरतालीसतमालसुरसार्जकेंगुदीमेषशृंगीमातुलुंगीमुरंगीपीलुजा
तीशालतालमधूकलाक्षाहिंगुलवणमद्यगोसक्वदसमूत्राणि निशिरोविरेचनानि। तत्र करवीराणि फलानि करवीरादीनां मर्कतानां
मूलानि तालीसचूर्णानि। ... मेषशृंग्योः त्वचौ मातुलुंगीमुरंगीपीलुजातीनां पुष्पाणि शा
लतालमधूकादीनां साराः हिंगुलाक्षे निर्यासौ लवणानि पार्थिवविशेषाः। मद्यान्यासवसंयोगाः। गोमूत्रसदृक्दसोमलविन्नि। शोधनमना
त ऊर्ध्वं स्यामः। भद्रदारुकुष्ठहरिद्रावरुणमेषशृंगीबलातिबलार्कशुद्धगजनसल्लकिकुबेराक्षीवीरतरुसहदेवरामिमंथवत्साद

राम ७१

कटुकंत्र्यूषणंकफमेदोघ्नंमेहकुष्ठत्वगामयान्‌।निहन्याद्दीपनंगुल्मपीनसाग्न्यल्पतामपि॥आमलकंहरीतकीपिप्पलीचित्रकश्चेतिस्त्र्या
मलक्यादिरिमोगणःसर्वज्वरापहः॥चक्षुष्योदीपनोवृष्यःकफारोचकनाशनः॥त्रपुसीसताम्ररजतकृष्णलोहसुवर्णरीसोलोहमलाश्चे
तिगणस्त्रप्वादिरित्येषगरकृमिहरःपरः॥पिपासाविषहृद्रोगपाण्डुमेहहरस्तथा॥लाक्षारेवतककुटजाश्वमारककट्फलहरिद्राद्वयनिंबस
प्तच्छदमालत्यस्त्रिफलाचेतिगणः॥कषायमधुरकफपित्तार्त्तिनाशनः॥कुष्ठकृमिहरश्चैषदुष्टव्रणविशोधनः॥एभिर्लेपांश्चतैलांश्चसर्पींषिच
पानकान्‌।नानाप्रयाविकल्पांश्चतानपिचकारयेत्‌॥पंचमूलान्यतऊर्ध्वंवक्ष्यामस्तत्रत्रिकंटकोबृहतीद्वयपृथक्पर्णीविदारिगंधाचेति
कनीयः॥कषायतिक्तमधुरंकनीयःपंचमूलकं।वातपित्तोपशमनंबृंहणंबलवर्द्धनं॥बिल्वाग्निमंथटिंटुकपाटलाकाश्मर्यो महत्‌।सतिक्तं
कफवातघ्नंपाकेलघ्वग्निदीपनंमधुरानुरसंचैवपंचमूलंमहत्स्मृतं।गणःश्वासहरोह्येषकफपित्तानिलापहः॥आमस्यपाचनश्चैवसर्व
ज्वरविनाशनः॥विदारीसारिवाद्वयगुडूचीअजशृंगादिकरमर्दीत्रिकंटकसैरेयकशतावरीगृध्रनखीइतिकंटकसंज्ञौरक्तपित्तहरौह्येतौशो
फत्रयविनाशनौसर्वमेहहरौचैवशुक्रदोषविषापहौ॥कुशकाशनलदर्भकांडेक्षुकइतितृणसंज्ञः॥मूत्रदोषविकारंचरक्तपित्तंतथैवचअं
त्यःप्रयुक्तःक्षीरेणशीघ्रमेवविनाशयेत्‌॥त्रिवृतादीनितूपरिवक्ष्यामः॥समासेनगणाह्येतेप्रोक्तास्तेषांचविस्तरं॥चिकित्सितेषुवक्ष्यामिज्ञा
त्वादोषबलाबलंसूक्ष्मवर्षाणितिलशोऽपिसर्वज्ञेषुनभिन्नतायाहृपितामहेनाप्याविधिनौषधसंग्रहःसमासाद्दोषभेदांश्चगत्वाचाभिप्रायाच्चयो
जयेत्पृथग्मिश्रान्समस्तान्वागणंवाव्यस्तसंहतान्‌।इतिसौश्रुतेसूत्रस्थानेअष्टत्रिंशोध्यायः॥॥अथातःशोधनशमनीयमध्यायं

१

गुडूच्यरिष्टत्रिफलारसेन मव्योषमूलं कफजे पिबेत्सा। त्रिवर्णकाश्रूषणयुक्तमेतत् गुडेन लिह्यात् प्रतिकृत्य चूर्णं प्रस्थेच तन्मूलरसैस्तु
दत्वा तन्मूलकल्कं वरणप्रमाणं। कर्षोन्मितेसैंधवनागरेस्त्व विपाच्यकल्की कृतमेतदरघात। तत्कल्कभागः समहेमघ्नाशोषः सर्वसैंधवोष्णु
त्रपुतस्थ्येपेयः समास्त्वक्नागरकाम्लमास्तु आगार्द्रकपूगफलं सुपक्वं विडंगमारोभारिवेसदारुयोगः समिश्रेत्सवस्त्र चतुःसमःः विरेचनद्रव्ये
भवं तु चूर्णं रसेन तेषाम तितक्तिमृघ। तन्मूलसिद्धेन च सर्पिषा कंसे व्यतरा ह्येषु टिकीकृतं वा। गुडेन पाकाभिमुखेनि बायच्चूर्णं कृतं सम्
म्यग्दिविपाच्यं शीतं त्रिजातात्र्समन्वो विमृघ योगान्तु रूपावटकाप्युयो ऽपारसेन तेषा परिमाव्यतुज्ञान् मूषः सासिंकजं च सर्पिरिष्टः। विरेचनोल्पे
रपि वैदलैः स्याद्द्रवं विदध्याद्रुमनोषधेस्थ। क्षुदे तोः परिलिप्य कल्के त्रिमंडिजातेः प्रतिवध्य पक्वा पक्वे वसम्यक्पुटपाकमुक्तः स्वादेत्तु तं
पित्तगदी सु शीते। सितात्रगंधा त्वकुली रशृंगी विदूता समाः। लिह्यात घृतेन मधुना तु तद्द्दाहज्वरघ्नान्तयेऽपि। शर्करा ह्ये संयुक्तं त्वद्वृ
लीवदूर्णितं सुकुमाराणां। त्रकूप लमरिवोवीकं। पवेद्धेहं सिता सौद्र पला ई कुडुवान्वितं। तद्वृचूर्णयुतं शीतं पित्तघ्नं तद्विरेचनं। त्वक्
त्र्यपामोद्गारमुठी पिप्पली मधुना सह। सर्वश्लेष्मविकाराणां श्रेष्ठमेतद्विरेचनं। बीजाध्यपथ्या कान्तमर्द्धधात्री दाडिमकोलजातं तै
लभ्रष्टात्रोसा न त्रफलैः ध्येन घनीभूतं तु सौ गंधविद्वृत्सौद्रसमन्वितं लेहमेतत्कफप्रायैः सुकुमारैर्विरेदनं। नीलीतुल्यं
लगेलं च तैस्त्वटुल्वसलिले पलातु चूर्णं संतर्पणं त्रौदफलाम्लं सन्निपातजित्। त्वद्वृतरपामासितात्तमलात्रिफलामाक्षिकैः समैः। मोदकः
सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहाः। त्वद्वृभाग त्रयः पोक्तास्त फलातल्समातया। त्वारह्न स्वादिडंगानि सं चूर्णं मधुनासर्पिषा लिह्यात् गुडे

सुमनचूर्णं वा पूर्ववद्देवदालीरसे निचुलेषु क्षीरयवागूं रोमशेषु संतानिकादधिमुत्तरे हरितपाण्डुषु तक्रमपय संसृष्टं वा सुराकाकारो
ल्वककासश्वासपाण्डुरोगयक्ष्मसु प्रयोगस्तेषु मदनफलमज्जवदुपयोगः तथा कुटजफलविधानं कृतवेधनानामप्येष एव कल्पः
विशेषतस्तु पित्तश्लेष्मणि कुटजफलमुक्तं। इक्ष्वाकुकुसुमचूर्णं वा पूर्ववद्देवदालीरसे कासश्वासच्छर्दिकफरोगेषु प्रयोज्यं मार्गव
स्यापि मदनफलमज्जवदुपयोगः। विशेषतस्तु गरगुल्मामयेवा यो वा कफस्थानगतेषु कृतवेधनपिप्पलीनां वमनद्रव्यकषायपरिपी
तानां वस्त्राः चूर्णस्तु स्यादिक्षुरसेन माध्यातेवा समस्त्रिदोषेषु यवागूमाकेशीतवन्तु वा विदध्यात्। वमनविरेचनशिरोविरेचनद्रव्या
णि यथानतमानि नवं निम्बवमनद्रव्ययोगाणां दिशि येन सम्यक् ... तानामधिक्ष्य यथा आधिकालनिश्चयशक्तितः मात्रगस्थैव स्तु तस्य
दोषस्य समुदीरणं। को हि संबोधयेत्सुप्तं सिंहं गिरिगुहाशयं तस्मात्संशोधनं स्वस्थस्य कायेन परिवर्जयेत् हीने दोषप्रकोपेन किंचित्सं
शोधनेन च। षण्मासात्तु कृते यस्तु वमनं सविरेचनं। नतस्मात्क्रमते व्याधिः सर्वरोगैः प्रमुच्यते। कषायैः स्वरसैः कल्कैः चूर्णैः रादिवद्बुद्धि
मान् पयलेह्यादियोगेषु वमनास्तु प्रकल्पयेत्॥ ॥इति सौश्रुते सूत्रस्थाने वमनद्रव्यविकल्पनिरो ध्यायः॥ ॥अथातो विरेचनद्रव्यविकल्पविज्ञानी
यमध्यायं व्याख्यास्यामः॥ ॥अरुणाभं त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठं मूलविरेचने। प्रधानं तिल्वकः त्वक्षु कफघले स्वपि हरीतकी तैले स्वेरण्डजं तैलं
स्वरसे कारवेल्लिका। सुधापयः पयस्सु क्षुरतिमागम्यसंग्रहः। तेषां विधानं वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः वैरेचनद्व्यरसानु पीत्वा मूलम
हत्रैव तमस्ता दोषं चूर्णीकृतं सैन्धवनागरांशमक्षैः पिबेत्सारुतरोगस्तु पूः। इत्यो विकारैमधुरैरसैस्तु पैत्ते गदे क्षीरयुतं पिबेद्दा

पर्वे१ पत्त्याह्न

पष्ठकुल्तरसक्षौपञ्चकालिम मधुरसवत्सर्युक्तां अपत्तिसानिच्छ्रदनशलाटुचूर्णं सिद्धांवी२
पर्वज३

अपामार्ग — क्वाथफल१

चूर्णं प्रकुंचं प्रत्यक्पुष्पीनिंबकषायाणामन्यतमेनोष्णेनालोड्य मधुसैंधवयुक्तां मात्रां पाययित्वा वामयेत्। मदनशलाटुचूर्णं त्रि
वृ॰ वातितिलतंडुलयवागूं निर्दग्धां नातिहरितपांडूनां कुटजमूलानां वा ... यप्रलिप्तानां यवतुषमाषशाल्यादिधान्यराशौ
... रात्रोषितं ... भिन्नानां फलानां कुलां पिप्पलीरूक्षमालये ... षयेत् तासां ... दितात पथ्यक्काणां सुमाजनस्यानां ... तत्र
... षष्ठी ... यष्टीमधुकषाये कोविदाराढकीनामन्यतमेवा ... षाये विमृज्य रात्रिपर्युषितं मधुसैंधवयुक्तं मात्रां भिरभिनंदितं ...
सुखःप्राङ्मुखं मातुरं पाययेत् ... तत्र ... अनेन मंत्रेणाभिमंत्र्य ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेंद्रभूचंद्रार्कानिलानलाः ऋषयः सौषधीग्रामा
भूतसंघाश्च पांतु वः रसायनमिव र्षीणाममराणाममृतं सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते विशेषेण श्लेष्मज्वरप्रतिश्याय
... मानेवर्त्ते पिप्पलीवचागौरसर्षपकल्कोन्मिश्रं सलवणैः उष्णांबुभिः पुनरप्रवर्त्तयेत् यदा सम्यग्वांतलक्षणं म
दनफलचूर्णं तत्क्काथपरिभावितं वमनद्रव्यकषायेण मदनफलमज्जसिद्धस्य वा पयसा संतानिकां ... पयवापूमयो भागास्त
... हृद्याहृद्याः मदनफलमज्जसिद्धस्य वा पयसि दधि भाव मुपगतस्य दधुत्तरं दधि वा कफप्रसेक छर्दिप्र ... तमकेषु। मदन
फलमज्जरसं ... संप्रह्रुं वा ... लातकवत्स्नेहमादाय काणितीकृतं लेहयेत् ... प्परिशुष्कं वा मदनफलमज्जचूर्णं जीवंतीकषा
येण ... त्रेकफस्थानगतेमदनमूलमज्जक्वाथं वा पिप्पल्यादिप्रतीवापं कषायपोरन्यतरेण संतर्पणं कार्यं कफसंव्याधिहरं म
दनफलमज्जचूर्णं वा मधुकपुष्पद्राक्षाकाश्मर्यकषायेण कफस्थानगते। अयोगमेनरक्तपित्ते मदनफलविधानमुक्तं जीमूतकु ७६

तस्यस्नेहलिह्या मत्त३ ... दन्त्यादि धनि१ ... देवमीली२

मदार
एत द्वार्गनिबंध ... मरि२

राम

साठि१

सा छी

राष्ट्रा३
मदनफला
वी ग ३

वेतसम्लतक्रदधिसुक्तसुराचुक्रसौवीरकतुषोदकधान्याम्लप्रभृतीनि समासेनाम्लो वर्गः। सैंधवसौवर्चलविडपांशुरोमक
पक्त्रिमयवक्षारोषरसुवर्चिकाप्रभृतीनि समासेन लवणो वर्गः॥ पिप्पल्यादिसुरसादिशिग्रुमूलकलशुनसुमुखशीतशिवा
कुष्ठदेवदारुहरेणुकावल्गुजफलचंडागुग्गुलुमुस्तालांगलकीशुकनासापीलुप्रभृतीनि सालसारादिश्च प्रायशः कटुको वर्गः।
आरग्वधादिर्गुडूच्यादिर्मंडूकपर्णीवेत्रकरीरहरिद्राद्वयेंद्रयववरुणस्वादुकंटकसप्तपर्णबृहतीद्वयशंखिनीद्रवंतीत्रि
वृत्कृतवेधनकर्कोटककारवेल्लवार्ताककरीरकरवीरसुमनःशंखपुष्प्यपामार्गत्रायमाणाशोकरोहिणीज
यंतीकर्कोटकसुवर्चलापुनर्नवावृश्चिकालीज्योतिष्मतीप्रभृतीनि समासेन तिक्तो वर्गः। न्यग्रोधादिरंबष्ठादिः प्रियंग्वादी रोध्रादिस्त्रि
फलासल्लकीजंब्वाम्रबकुलतिंदुकफलानि कतकशाकफलपाषाणभेदकवनस्पतिफलानि सालसारादिश्च प्रायशः
कुरुवककोविदारजीवंतीचिल्लीपालंक्यासुनिषण्णकप्रभृतीनि वरकादयो मुद्गादयश्च समासेन कषायो वर्गः। तत्रैषां र
सानां संयोगास्त्रिषष्टिर्भवंति तद्यथा पंचदश द्विकाः विंशतिस्त्रिकाः पंचदश चतुष्काः षट् पंचकाः एकः षट्कः एकशः षड्र
साः इति त्रिषष्टिः तेषामन्यत्र प्रयोजनाद्विवक्ष्यामः। भवति चात्र। जंघाः षडुपिग्छतिवलिनो वरपतोरसाः यथादोषाभिकु
पिताः वशं यांति बलीयसः॥ ॥ इति सौश्रुते सूत्रस्थाने द्विचत्वारिंशोध्यायः॥ ॥ अथातो वमनद्रव्यविधिकल्पविज्ञानीय
मध्यायं व्याख्यास्यामः। वमनद्रव्याणां फलादीनि मदनफलानि श्रेष्ठतमानि भवंति। अथ मदनपुष्पाणि मातपपरिशुष्काणि

११ ःप्रमेहे १ जैपाल दंती २ नीलसुधलन २ मूलानि २

पूराणि ५

गर्थाद्भित्विपमरहीतं ९ नीलतोयं ३ मातुलाजी ५

तुषाबुसौ वीरि २ वमुसेत्। ज्ञात्वा जातरसं चापि तत्तुषोदकमादिशेत्। तुषांबु सौवीरकं यो ध्विविरेषु प्रकीर्तितः। षड्रात्रात्सप्तरात्राद्वा तेन वयेयेयप्रकी
र्तितैः वैरवनेषु तद्वेषु तद्वन्मूलविधिः स्मृतः। दंतीद्रवंतीमूलानि विचूर्णयात्सकुशांतूर्णं पिप्पलीक्षौद्रयुक्तानि लिह्यात्त्रीन्मधुरसजो
पयेत्तं तत्त्रिवृद्धिधानेन योजयेत्। श्लेष्मपित्तमोः कल्ककषायाम्भांसि वक्रीत्वेवं विपाकमेसर्पिश्चापक्वं विसर्पकढ्हकद्रुलजं जनयेत। कुष्ठ ४
मेहगुल्मानिलश्लेष्मश्विंयाश्लेलमेवच। वातैः मेदसंक्षत शुक्रवातसंरोध जारूजं दंती द्रवंतीमरिचकनकाकाथे वासकेः। विषघ्ने
कुष्ठ ५ पञ्चमूलकाकवित्रकैमूत्रजाविते। सम्पाकसर्पिषा चूर्णं योज्यमेतद्विरेचनं। जीर्णे संतर्पणं क्षौद्र पित्तश्लेष्मरुजापहं च जीर्णे पाश्वरु
कूपांडुप्लीहोदरनिवर्हणं। गुडस्याष्टपलं पथ्या विंशतिः स्यात्पलं पलं दंतीचित्रकयोः कर्षौ पिप्पलीत्रिवृतोर्दश। कृत्वेतान्मोदका
न्कर्षं त्राम्य हनिततः। तदेतदुष्णतोयम्ने बीजितश्चामल्लिमे। दोषप्रायहल्लीपांडुरोगार्शः कुष्ठनाशनाः। मोदकं त्रिजातकमुस्ता विडंगामलके
तथा। नवैतानि समांशानि त्रिवृद्दशगुणा भवेत्। मधुसमचूर्णिता नीहृदंती भागद्वयं तथा षट्त्रिंश शर्कराभागैश्चत्वारिंशग्रमाद्रिके। पिंडिते
मत्स्यपित्वानु ततः शीतांबुपाययेत्। वह्निरुक्शूलज्वरच्छर्दिशोषपांडुश्रमापहं। निर्यंत्रणमिदं साविविषघ्नं तु विरेचनं। त्रिवृत्कष्टकसं
तोयं प्रशस्तः पित्तरोगिणां। मद्यक्षीरानुपानैर्वा पित्तश्लेष्मातुरैर्नरैः। मद्यरूपसधर्मत्वात् श्रेष्ठे सेव विधीयते। तिल्वकस्य त्वचं वा
मेतत्वल्कविवर्जितां। चूर्णं पित्वाद्गुलोभागो तत्कषायेण गालयेत्। तत्तीयपावितेनेनभागोस्तु द्रुतुमावितं। दशमूलीकषायेण त्वदे राम ७८
दत्तं प्रयोजयेत्। हरीतक्याः फलं त्वस्थिविशुष्कं दोषवर्जितं योज्यं विरेचिधानेन सर्वव्याधिनिवर्हणं रसायने परं सेव्यं दुष्टानेव

रावं ३ रसविधिे ५

भारस्वधादि ६

नगुटिका घृत्वा वा प्यथ मन्त्रयेत् कफवातगुल्मान् प्लीहोदर हलीमकान् हंत्यन्यानपि वाप्येत त्रिवृत्पायं विरेचनं । चूर्णं त्रिपामात्र हरि
लीकट्वीमुस्तकदुरालभा । वचेंद्रवीज त्रिफलासर्पिर्मांसरसांबुभिः पीतं विरेचनं नद्धिकृत्स्नाण मपिरास्य तैर्विरेचनिकं भिक्काथ्य भागाच्ची
ताश्चयोमताः द्वौ फाणितस्य तच्चापि पिष्ट्वा रयावच्छिश्रयेत् तेम्यस्तुमिद्धं विज्ञाय शीतं कृत्वा निचापयेत् कलसे हत संस्कारे विनत्यत्र हिमाहि
मौमासाद्धं जातरसंमासवेमद्यं गंधिकं । पिबेद्रसावेव विधिस्तारस्त्रासवे घपि वैरेचनिकमूलानां क्काथ्य माषांस्तु भावितांस्तु शौनात्वं
कषायेण शालीनां वापि तंडुलान् । अवक्षुद्यैकतः पिंडान् कृत्वा शुष्कान्सु चूर्णितान् शालितंडुलचूर्णं च तत्कषाययोष्मसाधितं तस्य पि
ष्टस्य भागान् द्वौ च किण्वं भागविमिश्रितात् । मंडोदकार्थं क्काथं च तु घातत्सर्वमेकतः निदध्यात्कलशे तांतु संज्ञातां सुसुरां पिबेत् । एवम
वसुराकल्पो वमनेष्वपि किर्तितः मूलानि त्रिवृतादीनां प्रथमस्य गणस्य च । महतः पंचमूलस्य पूर्वाचार्द्धं इ द्वयोरपि सुनांहि मवतं
वै वा त्रिफलाविभिश्रवा सहसैतानि भागौ द्वौ कारयेद्दकमेतयोः कुर्यात्क्काथ्य मेकं स्मिन्नेव तस्मिन्चूर्णमेवं च ... स्मिन्नपि
क्काथ्येभावयेत् च कृत्वा ... क्काथं मृद्वन्यानां तेषां भागत्रयो मताः चतुर्थं भाग मावाप्य चूर्णं नाम तत्र कीर्तितं प्रक्षिप्य कलशे
सम्यक् समस्तं तद्दनंतरं तेषामेव कषायेण शीतलेन प्रयोजितं पूर्ववत्संश्रितं दध्यात् सततं पंचसौवारकं हितं । पूर्वोक्तं वर्गमाहत्य द्वियाद्ध
लैकमेतयोः भागसंहत्य संघृष्य यवान्स्यात्यामदि श्रयेत् च कृत्वा गपाक षायेण नमभिषिंच्य सा धयेत् । सुसिद्धं श्रावतन्यैतान्दोष
द्धीन्वो पिबेद्वैपतं । विमर्दस्तनुषांस्तस्य कृत्वा न स्नात पूर्ववच्छिताच्च पर्वो क्तौ षष्ठ भागस्य चूर्णं दत्वान् पूर्ववत् । तेनैव सहपेण ॥ पूर्वेरापूर्व

शीर्ष ... तवान् २ माधीर्णपतिर २ ... स्वीकीर्यं ३ कोंजी वत्स

१२ २०६१

तदंगारैर्विनोषितं। अम्लादिभिः सर्वविलीयु[illegible]कालु संमितं। महाद्रव्यपयः पीतैयवाग्रस्तं दुलैकृतं। पीता विरेचयत्याशु मुद्गौल्लिका
रिकाहतानि हुवेवा साध्रितः समक्रम्नुही क्षीरभावितं प्टतेः। भावितास्नुसुही क्षीरे पिप्पल्यो मरिचानि च। ताः चूर्णं कांपिल्लकं वापि तत्पीतं तद्युटि
कान्वितं। मसूलाद्यं खिनी दंती त्वक्सारग्ध योगवो। मूत्रेणाद्यासमाहत्सुही क्षीरे ततः परं। कीर्णं तेनैव चूर्णे नमाल्यं वसतमेववा।।
आप्रायाद्दर्भसौम्पिकुष्माण्डकोष्टीविरीच्यते। क्षीरत्वक्फलमूलानां विधानैः परिकीर्तितैः। सिंहादेरण्डतैलेन कुष्ठं त्रिकटुकं युतं।
सुखोरकं वा पिबेयोगो विरेचयेत्। अवेक्ष्यमम्प्ययोगादीन् यथावदुपयोजयेत्। सिताजगंधा चक्रक्षीरी विदारी त्रिवृता समा मूलि
सान्नमधुसर्पिष्मांत्नद्रदाहज्वरशांतये। शर्करा क्षौद्रसंयुक्तं त्रिवृच्चूर्णं वचूर्णितं। गोधनं स्तुकुमाराणां त्वक्पत्रमरिचांशकं यवक्षारं
मराक्षौद्रफलाद्वकटुकान्वितं। त्रिवृच्चूर्णयुतं शीतं पित्तघ्नं तद्विरेचनं। त्रिवृत्तृणामा सिता सिद्धः वत्तम्रः त्रिफलात्वक् विडंगं पिप्पली
क्षारं त्वाणलिप्तमधुचूर्णितः। लिहान्सर्पिर्मधुन्माववमोदकं वा गुडेन वा भक्षयेत्। परीहारं मेतत्सृष्टः विरेचनं गुल्मप्लीहोदरकु
संहलीमकमरोचकं। कफवातव्रुता शाम्यार्त्थाधीनेन घपो हन्ति। घृतेषु तैलेषु पयस्सु वापि मधुषु मूत्रेषु तथा रसेषु भक्ताद्यपाने
षुवलेषु तेषु विरेचनाद्युपमतिर्विदध्यात्। क्षीरं रसं कल्कम थो कषायं सृतं च शीतं च तथैव चूर्णं कल्पाः षडेते खलु भेषजानां यथो
त्तरं तेल घवः परिष्टाः।। ।। इति सौश्रुते सूत्रस्थाने चतुःचत्वारिंशोऽध्यायः।। ।। अथातो द्रव्यविधानीयमध्यायं व्याख्यास्या राम
मः।। ।।पानीयमौतरिक्षमनिर्देश्यरसममृतं जीवनं तर्पणं धारणमाश्वासजननं श्रमक्लमपिपासामदमूर्च्छातंद्रानिद्रादाहप ७८

टी.मी.साग

रोचनं। हरीतकी विडंगानि सैंधवं नागरं त्रिवृत् मरिचानि च तत्सर्वं गोमूत्रेण विरेचनं। हरीतकी त्रिवृद्दन्ती कुष्ठं युगफलं तथा सैंध
वं शृंगवेरं च गोमूत्रेण विरेचयेत्॥ नीलिनीफलचूर्णं तु नागरामयपथ्योत्तमपालीह्रु गुडेन सलिलं पश्चादुष्णं पिबेन्नरः। पिप्पल्यादि
कषायेण पिबेत् पिष्ट्वा हरीतकीं सैंधवोपहिताः सर्वे भूषयोगो विरिच्यते हरीतकीमत्स्यमाणा नागरेण गुडेन वा सैंधवोपहिता वापि
भवत्येषाग्निदीपनी। वातानुलोमनी हृद्या चेंद्रियाणां प्रसादिनी। संतर्पणकृतानां रोगानां प्रायो हरत्याद्ध हरीतकीचूर्णमामलकैरुत्तेपि
त्रमेहः कुष्ठापहं। विभीतकमज्जत्वं वकफपित्तनिवर्हणं। त्रीण्येव म्लकषायाणि सन्ति कमधुराणि च त्रिफला सर्वरोगघ्नी त्रिनाम दू
मेत्सीद तमूर्छिता वयसः स्थापने चापि दुर्मार्ष्वन् सेविता। हरितकीविधानेन फलान्येवं प्रयोजयेत् विरेचनीयानि सर्वाणि विशेषाच्चतुरं
चक्रदत्त गुलानि फलेकाले समुद्धृत्य सिकतायां निधापयेत्। समाहिमानये युक्ततो मज्जानमुद्धरेत्। तैलं या घं जलेपकं तिलवद्विल्यपी ति
वातस्योपयोगो बालानां यावद्वर्षाणि द्वादश। लिहादेरंडतैलं मकुष्ठं त्रिकटुकान्वितं। सुखोष्णेनांबुना पिबेद्घयोगो विरेचयेत्। एरं
डतैलं त्रिफलाक्वाथेन द्विगुणेन तु युक्तं पीतं मध्यक्षीररसाभ्यां तु विरेचयेत्। बालवृद्धक्षतक्षीणसुकुमारेषु योजितं। फलाम्लादि
भिरुद्दिष्टक्षीराणामेणु श्रुतं। विरेचनानां नीतिस्तानामपमयोगो परेस्मृतं। मृदुकोष्ठे निशोथचूर्णेन क्षीणानां नियोजयेत् पाययेदु
रेरगुल्मे शोफपांडामयेगरेषु युंजीत त्वग्वा क्षीरं भूपे मांसरसे [illegible] ते। अन्नसंयुक्तेन दंतीविषवल्लमीविभ्रमाते विज्ञानतो प्रयुक्ते तु पि
महोत्तमप्रिसंचये। भिन्नसान्ये दोषाणां रोगान् हेतिवदुत्तरान्। महत्त्वाः पंचमूल्या तु दृढ हस्तो भयकराः। पथ्यं भू पथ्यं भूकषायमागव

वेति कीटमूत्रपुरीषांडशावकोथप्रदूषितं। तृणपर्णोत्करयुतं कलुषं विषसंयुतं। योवगाहति वर्षासु पिबेद्वापि नवं जलं। स बाह्याभ्यं

दुष्टविधा तुल्य तरान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव तु। तत्र पंकशैवलकुमुदपत्रप्रभृतिभिश्छन्नं शशिसूर्यानिलैर्नाभिजुष्टं गंधवर्णरसोपसृ

ष्टं वा तदापन्नं विद्यात्। तस्य स्पर्शरसरूपगंधवीर्यविपाकदोषाः षट् संभवंति। तत्र खरता पैच्छिल्यमौष्ण्यं दंतग्राहिता च स्पर्शदोषः। पंक

सिकताशैवलबहुवर्णता रूपदोषः। अनिष्टगंधता गंधदोषः। व्यक्तरसता रसदोषः। यदुपयुक्तं तृष्णागौरवशूलकफप्रसेकानापादयति स पंक्तिविना ५

वीर्यदोषः। यदुपयुक्तं चिराद्विपच्यते विष्टंभयति वा स विपाकदोषः। एते आंतरिक्षे न संभवंति। आपन्नमुदकं यस्तु पिबति ह्यप्रसाधितं श्वयथु

पांडुरोगं त्वग्दोषमविपाकितां श्वासकासप्रतिश्यायशूलगुल्मोदराणि वच्चन्यानि तेन विषमयोगव्याध्युपादविरेणसः। सदा कलुषप्रस आजयत ३

न्नानि तथा कतकगोमेदकबिसग्रंथिशैवलमूलवस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति। पंच विक्षेपणानि भवंति। तद्यथा फलकं त्र्यष्टकं मुंज[illegible]

सिपाडिच्छि ऋतुना पि दकमंचिका शिक्यं चेति सप्त शीतीकराणि भवंति तद्यथा प्रवातस्थापनमुदकप्रक्षेपणं यष्टिकाभ्रामणं व्यजनं वस्त्रोद्धरणं वालुकाप्रक्षे जलकाकृति ५

पणं तेमायः पिंडुसिकतालोष्टानां वाग्निवीपणं प्रसारणं वक्रवेष्टनं नागचंपकोत्पलपाटलापुष्पप्रभृतिभिश्चाधिवासनं निमित्तियापन्नव कृति ६ पाचनमीका

दो डा ५ र्जयेत् सर्वतोयं प्रव्यापन्ना निर्वर्त्तदोषसंजननं पत्रतृणादीनां हितं हितम्। निर्गंधमव्यक्तरसं तृष्णाघ्नं शुचि शीतलं स्वच्छं लघु च हृद्यं च तो सृष्टि ६

श्रीकृष्ण ५ यं गुणवदुच्यते तत्र नद्यः पश्चिमाभिमुखाः पथ्याः लघूदकत्वात्। पूर्वाभिमुखास्तु न प्रशस्यंते। गुरूदकत्वात् दक्षिणा नातिदोषलाः। साधा राम

रणत्वात् तत्र सह्यप्रभवाः कुष्ठं विंध्यप्रभवाः कुष्ठपांडुरोगं मलयप्रभवाः कृमीन् महेंद्रप्रभवाः श्लीपदोदराणि हिमवत्प्रभवाः हृद्रो ८०

अगस्त्यतपोक्षा शिरःपाद श्लीपदं च वेति पारियात्र प्रभवाः पथ्यं नस्ववतपताप नं ४ वलोक ५

जाग्रत् तमात् लोक ५ श्लोक २ उपर ७ आप्रमा ६३ मृद्वश्च उत्तम सियोगः ५

मा. दी. विजा ४ सं. श्रीमा जी २

नामनंएकं ततः भ्रमंदा । ते देवाव निपतितमन्यतररसमुपलभते । स्थानविशेषात् नदीनदसरस्तडागवापीकूपचौंड्यप्र
स्रवणोद्भिदविकिरकेदारपल्वलादिषु च अवस्थितमिति । तत्र लोहितकपिलपांडुनीलपीतशुक्लेष्ववनिप्रदेशेषु मधुराम्ललवणक
टुकतिक्तकषायाणि यथासंख्यमुदकानि भवंतीत्येके भाषंते । तत्तु न सम्यक् । कस्मात् । पृथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशात् । ततः सलिल
रसो भवत्युत्कर्षापकर्षेण (कषायश्च) तत्र भूगुणभूयिष्ठायां भूमावम्ललवणं अंबुगुणभूयिष्ठायां मधुरं । तेजोगुणभूयिष्ठायां कटुकं च ।
वायुगुणविशिष्टायां कषायं च आकाशगुणभूयिष्ठायामव्यक्तरसं तमनन्तरीक्षप्रधानं । आंतरिक्षालाभे तस्मेयं । आंतरिक्षं तु चतुर्विधं । धा
रं कारं तौषारं हैममिति । तेषां धारं प्रधानं लघुत्वात् तत्पुनर्द्विविधं गांगं सामुद्रं च । तत्र गांगमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति देवः । तयोर्द्वपार
पिपरिक्षणं कुर्वीत । शाल्योदनपिंडमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं देवे वर्षति बहिः कुर्वीत सपादिमुहूर्तं स्थितं तस्माद्धृशा एव
भवति तद्गांगं पततीत्येवमंतव्यं । वर्णान्यत्वे सिक्थमपक्लेदवत् सामुद्रमितिविंद्यात् । तन्नोपादेयं सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि गृहीतं गांगवद्
वति गांगं पुनः प्रधानेन तदुपाददीत । आश्वयुजे मासि शुचिशुक्लविततपटैकदेशावलंबितमपगाहम्यतलपरिभ्रष्टं अन्यैर्वा शुचिभिर्भाज
नैः गृहीतं सौवर्णे राजते मृन्मये वा पात्रे संस्थापयेत् । तत्सर्वकालमुपयुंजीत । तस्याभावे भौमं तद्वाकाशगुणं वदंति । तत्तु नः
सम्यग्विदं । तथ्याकोपनादेयं सारसताडागप्रास्रवणमौद्भिदं चौड्यमिति । तत्र वर्षास्वांतरिक्षमौद्भिदं वासेवेत । महागुणत्वात् ।
शरदि सर्वमसन्नत्वात् विशेषतः । हेमंते सारसताडागं । वसंते कौपं प्रास्रवणं वा । ग्रीष्मेप्येवं । प्रावृषि चौड्यमनभिवृष्टं सर्व

यनं श्वासकासज्वरहरं पथ्यं सुश्रोदकं तथा। वर्षास्विकटुपाकित्वाद्गुरुकं पित्तलं भवेत्। विपाकमधुरत्वाच्च हेमंते श्लेष्मवर्द्धनं कषायक
टुपाकित्वात ग्रीष्मे वातप्रकोपणं। विद्योषारतिरुक्तत्वात्प्रावृषि वि॥ तप्रकोपणं स्निग्धं स्वादु हिमं हृद्यं दीपनं बस्तिशोधनं। वृष्यं पित्त
पिपासाघ्नं नालिकेरोदकं गुरु। तद्वज्जीर्णं विशेषेण गुरु पित्तकरं स्मृतं। दाहातिसारपित्तास्रमूर्च्छामद्यविषार्तिषु सतत शीतं जलं च्या
स्रतृष्णाछर्दिश्रमेषु च। रोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये मंदाग्नावुदरे कुष्ठे ज्वरे नेत्रामये तथा। व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मंदमाच
रेत् ते शारदि रोगाम्भोपि चेत्तस्योभि वाल्पशः। समस्थूलरुजा धुक्रम अन्ते तप्तपथमं डुपाः पक्वाष्टमांशेन निर्वर्जितः फेनो निर्मलं ल
घु। वत्तु भीगाद्व शोषन्तु तत्रोर्ध्वं यं शृतं वल्पमतं तत्पाद हीनं वा तद्घ्नं मर्द्धहीनं च पित्तजित्। कफघ्नं पादशेषं तु पानीयं दीपनं तथा। जारपा
नेन विष्टंभि दुर्जरं पवताहृतं स्वतशीतं त्रिदोषघ्नं वाष्पां तत्र्भे वशीतलं। नवपर्युषितं देयं कदाचिन्नहि जानता। अम्लीभूतं कफो
त्क्लेशि नहितं तत्पिपासिते। मद्यपानसमुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा सन्निपातसमुद्भूते वस्रतशीतं प्रशस्यते। अजीर्णे घनेवा
रि जीर्णे वारि बलप्रदं। अमृतं भोजने वारि भुक्ते नो परितो निशि। पानीयं प्राणिनां प्राणस्तन्मयं वाखिलं जगत् सात्म्यं लोन्नमयं
ब्रन्तक्षु विदारिवार्यतेः॥ इति जलवर्गः॥ ॥ दाडिमाज्जनं यावो दुं नाविकं मा हिमं वयत्। अश्वा पा श्वेव नामयञ्च करेण लावपुसमः राम
जीर्णज्वरकासशोषगुल्मोन्मादोदरमूर्च्छाभ्रममदपिपासाहृत्पांडुग्रहणीदोषार्शोऽन्त्रवृद्ध्यतिसारप्रवाहिकायोनिरोगान्मेपा ८१
वभ्रम क्लमहरं बल्यं वृष्यं रसायनं वाजीकरणमेव अंसं घालस्यापनं मानुष्यं वमनं विरेचनं वा तुल्यगुणत्वात् ओजसो वर्द्धनमिति
तत्र्थं मेव ह्रिश्रप्राणिनाम भिति वर्द्धनं॥ ~~तस्य च मेवह्नी~~ जातिसात्म्यात् तच्चानेकक्षे श्रद्धीपस्तो.२
रसप्रसादप्रार्द्रस्कुत्॥ मधुरं पिच्छिलं शीतं स्निग्धं स्थिरं सारं मृदु॥ क्षीरं सारं सर्वप्राणिनां तान्तु सात्म्यमिति
सोप्यते तस्त्वव मेव क्षीरं प्राणिना षितिः स्निग्धं मधुरं वि दाहि पान पित्त रोगे न तत्र स्रोतसु विकारे चावरुद्धेः

उजेत्ता उपलब्धितलो देश अवितप: १ मारूपति

कफहृदिति ४

गण्डूषपुनिरोरोगश्लीपदगलगंडातिसाराबोर्वत्याः परीवर्त्ताश्चार्शांसि पारिमात्रप्रभवाः पथ्यावलारोगप्रकराइतिलेघरसीघ्रवहालच्याः
प्रोक्तायाश्चामलाश्चैकाः गुर्व्यः शैवलसंछन्नाकलुषामंदगाश्चयापात्रामोऽन्नघोमरुसुपामतिक्तालवणान्विताः इषत्कषायमधुरालघु
पाकावलेहिताः तत्र सर्वेषामेवं भौमानांग्रहणं प्रत्यूषसि तत्राहिअमलत्वं शैत्यंत्वाधिकंभवति सएवपापरो गुणः इति दिवाकरकिरणैर्दि
निशायामिंदुरश्मिभिः अरूक्षमनभिष्यंदितत्तुल्यंगगनांबुना ॥ गगनांबुत्रिदोषघ्नंगृहीतंयत्सुभाजनेबल्यंरसायनंमेध्यंपात्रापेक्षंततः
परं ॥ रक्तोघ्नंशीतलंह्लादिज्वरदाहविषापहं चंद्रकांतोद्भवंवारिपित्तघ्नंविमलंस्मृतं मूर्छापित्तोष्णदाहेषुविषेरक्तेमदात्ययेभ्रमक्लमपरीतेषु
तमकेवमथौतथा ऊर्ध्वगेरक्तपित्तेचशीतमंभः प्रशस्यते पार्श्वशूलेप्रतिश्यायेवातरोगेगलग्रहे आध्मानेस्तिमितेकोष्ठेसद्यः शुद्धेनवज्वरे
हिक्कायांस्नेहपीतेचशीतांबुपरिवर्जयेत् नारदेयंवादलेरुत्तदीपनंलघुलेखनंनेनवाभिष्यंदिमधुरंसांद्रंगुरुकफापहं तत्काभ्रसारसंबल्यं
कषायंमधुरंलघु ताडागंवातलंस्वादुकषायंकटुपाकिच वातश्लेष्महरंवाप्यंसक्षारंकटुपित्तलं चौंड्यमग्निकरंरूक्षंमधुरंकफकृन्नवापि
फघ्नंदीपनंहृद्यंलघुप्रास्रवणंजिरंसक्षारंपित्तलंकौपंश्लेष्मघ्नंदीपनंलघुमधुरंपित्तशामनमविदाह्योऽजिरंस्मृतं वैकरंलघुसक्षारंश्लेष्म
घ्नंवह्निदीपनंकेदारंमधुरंप्रोक्तंविपाकेगुरुदोषलं तद्वत्पाल्वलमुद्दिष्टंविशेषाद्दोषलंवतत् माहेंद्रंमधुरंकिंचिल्लवणंसर्वदोषकृत्
त्रिभागहीनंपित्तघ्नंतत्त्वेषडंशानिलापहं अर्द्धशेषंकफहरंपादशेषंत्रिदोषजित् अनेकदोषमान्पथ्यंविधिर्भिषग्भिर्दर्शितः एभिर्दोषैरसंयुक्तं
मिश्रोष्णंतुसमंजांगलं पाकेविदाहित्वलोघ्नंप्रशान्तप्रीतिवर्द्धनं दीपनंस्वादुशीतं नयनतोयंसाधारणंलघुकफमेदोनिलापिघ्नंदीपनंवास्तिशो

पाषाण ४

श्वास ४

कारूपा ४

वमनै

तंत्रिदोषघ्नंतत्स्निग्धंविपाकेमधुरंवल्यंसंतर्पणंगुरुवातापहंपवित्रंचदधिगव्यंरुचिप्रदं।आजंकफपित्तलघुवातक्षयापहंदुर्नामश्वा
सकासेषुहितमग्नेश्चदीपनंविपाकेमधुरंरूक्षंवातपित्तप्रसादनं।बलासवर्द्धनंस्निग्धंतेजोनिद्राकरंगुरु।अश्मरीशमनंरूक्षंविशेषाद्
क्षिमाहिषं।विपाकेकटुसक्षारंमस्तुश्लेष्मघौष्ट्रिकंदधि।वातमर्शांसिकुष्ठानिकृमीन्हंत्युदराणिच।रसेपाकेचमधुरंमनभिष्यंदिदोषलं।कोप
नंकफवातानांदुर्नाम्नांचाविकंदधि।दीपनीयमचक्षुष्यंवाडवंदधिवातलं।रूक्षमुष्णंकषायंचकफमूत्रापहंचतत्।कषायानुरसंपाकेगुरुस्निग्धं
वलप्रदं।स्निग्धंविपाकेमधुरंवल्यंसंतर्पणंगुरुचक्षुष्यमग्र्यंदोषघ्नंदधिनार्यागुणोत्तरं।लघुपाकेवलासघ्नंवीर्योष्णंपक्तिवर्द्धनंकषायानुरसं
नागंदधिवर्क्षोविवर्धनं।दधीस्तुकानियानीहगव्यादीनिपृथक्पृथक्विज्ञेयं।तेषुसर्वेषुगव्यमेवगुणोत्तरंवातघ्नंकफकृत्स्निग्धंबृंहणं
नचपित्तकृत्कुर्याद्भक्ताभिलाषंचदधियत्सुपरिस्रुतं।शृतात्क्षीरात्तुयज्जातंगुणवद्दधितत्स्मृतं।वातपित्तहरंरुच्यंधात्वग्निबलवर्द्धनं ॥ १२ ॥
ः सरोगुरुर्वृष्योविज्ञेयोनिलनाशनः।वह्नेर्विनाशनश्चापिकफपित्तविवर्द्धनः।दधिसारंरूक्षंचग्राहिविष्टंभिवातलं।दीपनीयंलघुतरंस
कषायंरुचिप्रदं।शरद्ग्रीष्मवसंतेषुप्रायशोदधिगर्हितं।हेमंतेशिशिरेचैववर्षासुदधिशस्यते।स्रोतोमलहरंमस्तुलघुस्रोतोविशोधनं।अम्लं
कषायमधुरंमृष्यंकफवातानुलोमनं।प्रह्लादनंप्रीणनंचभिनत्त्याशुमलंचयत्।बलमावहतेचापिभक्तच्छंदंकरोतिच ॥ इतिदधिवर्गः ॥ तत
२ क्रंमधुरमम्लंचकषायानुरसंचतत्।उष्णवीर्यंलघुरूक्षंअग्निदीपनंगरशोफातिसारग्रहणीपांडुरोगार्शःप्लीहगुल्मारोचकविषमज्वरतृष्णाछर्दि
सेकशूलमेदश्लेष्मानिलहरंमधुरविपाकंहृद्यंमूत्रकृच्छ्रस्नेहव्यापच्छमनमवृष्यंच।तत्तुनमधुरंश्लेष्मप्रकोपणंपित्तप्रशमनंच।अम्लंवातघ्नं

दधीजल

वालवृद्धक्षतक्षीणानां क्षुद्व्यायामव्यवायकर्षितानां च पथ्यतमं ॥ गोक्षीरमनभिष्यंदि स्निग्धं गुरु रसायनं रक्तपित्तहरं शीतं
मधुरं रसपाकयोः जीवनीयं तथा वातपित्तघ्नं परमं स्मृतं ॥ गव्यतुल्यगुणं त्वाजं विशेषात् शोषिणे हितं दीपनं लघु संग्राहि श्व अजानामल्प
कायत्वात् कटुतिक्तविशेषणात् नात्यम्बुपानात् व्यायामात् सर्वव्याधिहरं पयः ॥ रूक्षोष्णं लवणं किंचित् औष्ट्रं स्वादुरसं लघु ॥ शोफगु
ल्मोदरार्शोघ्नं कृमिकुष्ठविषापहं ॥ आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहं पथ्यं केवलवातेषु कासे चानिलसंभवे ॥ महाभिष्यंदि म
धुरं माहिषं वह्निनाशनं निकास श्वास पित्तनुत् ॥ नार्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषायानुरसं हिमं नस्याश्च्योतने पथ्यं जीवनं लघु दीपनं ॥ हस्ति
न्या मधुरं वृष्यं कषायानुरसं गुरुः ॥ स्निग्धं स्थैर्यकरं शीतं चक्षुष्यं बलवर्द्धनं ॥ पयोऽभिष्यंदि गुर्वामं प्रायशः परिकीर्तितं ॥ तदोक्तं लघुत
रमनभिष्यंदि वै शृतं ॥ वर्जयित्वा स्त्रियास्तन्यमाममेव हि तद्धितं ॥ धारोष्णं गुणवत् क्षीरं विपरीतमतोऽन्यथा ॥ तदेवातिशृतं पक्वं गुरु बृं
हणमुच्यते ॥ अनिष्टगंधमम्लं च विवर्णं विरसं च यत् ॥ वर्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विग्रथितं भवेत् ॥ प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टंभि शी
तलं ॥ रात्रौ सोमगुणत्वाच्च व्यायामाभावतस्तथा ॥ दिवाकराभितप्तानां व्यायामानिलसेवनात् ॥ वातानुलोमि श्लेष्मघ्नं चक्षुष्यं चाप
राह्णिके ॥ पित्तकामलाग्निनीनां च गुर्वभिष्यंदि तद्दृशां ॥ च वेष्याव ब्राह्मे दोषान्तं गरीमल्लं समस्तेषु ॥ ॥ इति क्षीरवर्गः ॥ ॥ दधि मधु
रमम्लमथापि चित् ॥ तत्कषायानुरसं स्निग्धं उष्णं पीनसं विषमज्वरातीसारारोचकमूत्रकृच्छ्रकार्श्यापहं वर्णप्राणकरं मंगल्यं च पित्त
श्लेष्माभिवर्द्धनं ॥ गुरु व्यम अनभिष्यंदि मधुरं कफवर्द्धनं कफपित्तकरं रक्तसारम्लं त्वद्बहु बहु सत्वं विदाहि स्याद्विशेषण्मंदजा

हस्थि १
घतर्ल २

कफापहं कषायं वह्निविवृद्धं तिक्तमग्निकरं लघु हंति कारेणवं सर्पिः कफकुष्ठविषक्रिमीन् क्षीरघृतं पुनः संग्राही रक्तपित्तभ्रममूर्छाप्रशा-
मनं नेत्ररोगहितं च सर्पिर्मंडस्तु मधुरः सरो योनिश्रोत्राक्षिशिरःशूलघ्नः नस्यपूरणे शूद्दिश्यते । भवति चात्र पुराणं तिमिरश्वासपीनसज्वरकासनुत्
मूर्छाकुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशनं एकादशशतं चैव वत्सरानवधिकं घृतं रक्षोघ्नं कुंभसर्पिस्यात् परस्तस्तु महाघृतं पेयं महाघृतं भूतैः
आदि तैल कफघ्नं पवनाधिकैः बल्यं पवित्रं मेध्यं च विशेषात्तिमिरापहं सर्वभूतहितं चैव घृतमेतत्प्रशस्यते ॥ इति घृतवर्गः ॥ ॥ तैलं त्वाग्नेयमुष्णं तीक्ष्णं म-
॥९३॥ धुरं मधुरविपाकं बृंहणं प्रीणनं व्यवायि सूक्ष्मं विशदं गुरु सरं विकाशि वृष्यं त्वक्प्रसादनं मेधामार्दवमांसस्थैर्यवर्णबलकरं चक्षुष्यं बद्धमूत्रं
लेखनं तिक्तकषायानुरसं अनिलबलासक्षयकरं क्रिमिघ्नमशितं पित्तजननं योनिशिरःकर्णशूलप्रशमनं गर्भाशयविशोधनं च । तथा छिन्नभिन्न-
विद्धोत्पिष्टच्युतमथितक्षतपिच्चितभग्नस्फुटिताग्निक्षारदग्धविश्लिष्टदारिताभिहतदुर्भग्नमृगव्यालविदष्टप्रभृतिषु च परिषेकाभ्यंगावगाहेषु तिलतै- ॥९३॥
लं प्रशस्यते । तद्बस्तिषु पानेषु नस्ये कर्णाक्षिपूरणे अन्नपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशांतये एरंडतैलं मधुरं तीक्ष्णं दीपनं कटुकषायानु-
रसं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनं त्वच्यं वृष्यं मधुरविपाकं वयःस्थापनं योनिशुक्रविशोधनमारोग्यमेधाकांतिस्मृतिबलकरं वातकफहरं
मधोभागदोषहरं च । वातसीकुसुंभमूलकजीमूतकवृक्षकृतवेधनार्ककंपिल्लकहस्तिकर्णपृथ्वीकापीलुकरंजेंगुदीशिग्रुसर्षपसु-
वर्चलाविडंगज्योतिष्मतीतैलानि तीक्ष्णान्यनिलघ्नानि लघून्युष्णवीर्याणि कटूनि कटुविपाकानि सराणि अनिलकफक्रिमिकुष्ठप्रमेहशिरोरोग- राम
हराणि चेति । वातघ्नं मधुरं तेषु क्षौमं तैलं बलापहं कटुपाकमचक्षुष्यं स्निग्धोष्णं गुरु पित्तलं क्रिमिघ्नं सार्षपं तैलं कंडूकुष्ठापहं लघु कफमे-

सर्षकांत २ तिलो १ देवदारु ३

पित्तकरं चेति। वाते सैंधवयोपेतं स्वादु पित्ते ससर्करं पिबेत कफे वापि व्योषक्षारसमायुतं। तक्रं नोरःक्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले न मूर्छा
भ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके। शीतकालेऽग्निमांद्ये च कफामयेषु च। मार्गावरोधे दुष्टे च वायौ तक्रं प्रशस्यते॥ याहिणी वातला रूक्षा तदुर्ज
रा तक्रकूर्चिका तक्रात्सलघुतरो मंडः। कूर्चिका दधितक्रजस्तु रुः किलाटोनिलहा पुंस्त्वनिद्राबलप्रदः मधुरौ वृंहणौ वृष्यौ तद्वत्पीयूषमोरणौ
नवनीतं पुनः सद्यस्कं सुकुमारं लघु सुमधुरं कषायमीषदम्लं शीतलं मेध्यं दीपनं हृद्यं मे ग्राहि पित्तानिलहरं वृष्यमविदाहि दर्पकासव
णार्शोर्दितापहं गुरु वृंहणं शोषघ्नं विशेषतो बालानां प्रशस्यते क्षीरोत्थं पुनर्नवनीतं सुल्लघिष्ठं स्नेहमाधुर्यकृति शीतं सौकुमार्यकरं चक्षुष्यं
संग्राहि रक्तपित्तनेत्ररोगहरं प्रसादनं च संतानिका पुनर्वातघ्नी तर्पणी बल्या स्निग्धा रुच्या मधुरा विपाका रक्तपित्तप्रसादनी गुर्वी च वि केन
एवं च घृषदध्यादि श्रेष्ठो वर्गोभिवर्णितः। विकल्पाभे वशिष्टं च द्वारवीर्यत्समाश्रितो। तत्र घृतं सौम्यं शीतवीर्यं मृदु मधुरं मल्पाभिष्यंदि स्नेहनमु
दावर्त्तोन्मादापस्मारशूलज्वरानाहवातपित्तप्रशमनं मग्निदीपनं स्मृतिमतिमेधाकांतिस्वरलावण्यसौकुमार्यौजस्तेजोबलकरं मायु
ष्यं मेध्यं वयस्थापनं गुरु चक्षुष्यं श्लेष्माभिवर्द्धनं। पाप्मालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं रक्षोघ्नं चेति विपाके मधुरं शीतं वातपित्तकफापहं चक्षुष्यम
ग्र्यं बलं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरं आजं घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनं कासे श्वासे क्षये वापि पथ्यं पाके च तल्लघु। मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरु पाके कफा
पहं। वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहिषं स्मृतं। औष्ट्रं कटु घृतं पाके शोफकृमिविषापहं। दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहं। पाके लघ्वल्प
वीर्यं च कषायं कफनाशनं। दीपनं बद्धमूत्रं च विद्याद्वैकशफं घृतं। चक्षुष्यमग्र्यं स्त्रीणां तु सर्पिः स्याद्दमृतोपमं। वृद्धिं करोति देहाग्न्योः लघुपाके

पाके लघ्वाविकं सर्प्पि न च पित्तप्रकोपणं धोजी
कफे निले योनिदोषे शोषे कंपे च तद्धितं इ घृतवार:३

कफघ्ने दोषि जयतिल ... २५

सघृतं वा सा तं तं म्माग्नि

लोहं घृतं रेखुल्वोद

हिक्काश्वासकासातिसारछर्दितृष्णाकृमिविषप्रशमनं ह्लादि त्रिदोषप्रशमनं वा तत्तु लघुत्वात्कफघ्नं पैछिल्यान्माधुर्यात्कषायभावाच्च वा
तपित्तघ्नं रूक्षदीपनलघ्वादिगुणयुक्तं पुराणं नवमेतद्विपरीतं। पौत्तिकं भ्रामरं क्षौद्रं माक्षिकं छात्रमेव वा। आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजा
तयः॥ विशेषात्पौत्तिकं तेषु रूक्षोष्णं सविषान्वयात्। वातास्रक्पित्तकृच्छेदि विदाहि मदकृन्मधु। पैछिल्यात्स्वादुभूयस्त्वात् भ्रामरं गुरु संज्ञितं॥
क्षौद्रं विशेषतो ज्ञेयं शीतलं लघु लेखनं। तस्माल्लघुतरं रूक्षं माक्षिकं प्रवरं स्मृतं। श्वासादिषु च रोगेषु प्रशस्तं तद्विशेषतः। स्वादुपाकं गुरु हिमं पिच्छिलं
रक्तपित्तजित्। श्वित्रमेहकृमिघ्नं च विद्याद्यात्तुगुणोत्तरं। आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं स्मृतं। कषायं कटुपाकं च बल्यं तिक्तमवातलं। औद्दाल
कं रुचिकरं स्वर्यं कुष्ठविषापहं। कषायमम्लमुष्णं च पित्तकृत्कटुपाकि च। छर्दिमेहप्रशमनं मधुरं तं रूक्षलोड्वं। बृंहणीयं तु नवं नातिश्लेष्महरं सरं मे
दःस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणमतिलेखनं। दोषत्रयहरं पक्वमाममम्लं त्रिदोषकृत्। तद्युक्तं विविधैर्योगैर्निहन्यादामयान्बहून्। नानाद्रव्यात्म
कत्वात् योगवाहि परं मधु। तत्तु नानाद्रव्यरसगुणवीर्यविपाकविरुद्धानां पुष्परसानां मक्षिकाभिसंभृतत्वात् उष्णोपचारं उष्णैर्विरुध्यते स ॥२४॥
वंविषान्वयतया मधु। उष्णार्तमुष्णैरुष्णे वा तन्निहंति यथा विषं। तत्सौकुमार्याच्च तथैव शैत्यान्नानौषधीनां रससंभवाच्च। उष्णैर्विरुध्येत विशे
षतश्च तथांतरिक्षेण जलेन वापि। उष्णेन मध्वेकं युक्तं वमनेष्ववचारयेत्। अपाकादनवस्थानान्नात्र विरुध्येत पूर्ववत्। मध्वामात्परतरं आमरा
ध्यं कष्टं न विद्यते। विरुद्धोपक्रमत्वात्तत्सर्वं हंति यथा विषं॥ इति मधुवर्गः॥ इक्षवो मधुरा मधुरविपाका गुरवो शीता स्निग्धा बल्या वृष्या मूत्रला
रक्तपित्तप्रशमनाः कृमिकफकराश्च ते चानेकजातयश्च यथा पौंड्रको भीरुकश्चैव वंशकः श्वेतपोरकः कांतारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः

कंबला२ ३ धीरा ७ ... १

137 3(B)

पित्त ४

137 / 3(B)

दोतिलहरं लेखनं कटु दीपनं । कृमिघ्नमिंगुदीतैलं माषत्रिकंत थालघु । कुष्ठामयकृमिहरं दृष्टिशुक्रबलापहं । विपाके मधुरं तैलं कौ
सुंभं सर्वदोषकृत् । रक्तपित्तहरं शीतं दृणां मबहुषं विदाहि च । किराततिक्तकानिंबकुरकविभीतकनालिकेरक्षोडैलाक्षोडजावंतीप्रिय
ालकर्बुदारस्सर्षपवल्लीत्रपुसैर्वारुर्वकर्कारुकेकूष्मांडप्रभृतीनां तैलानि मधुराणि मधुरपाकानि पित्तप्रशमनानि शीतवीर्याणि अभिष्यंदी
नि सृष्टमूत्राणि श्लेष्मसादनानि वेति मधुककाश्मर्यपलाशतैलानि मधुरकषायाणि तिक्तकफाघ्निप्रशमनानि तुवरकभल्लातकतैले उष्णे म
धुरकषाये तिक्तानुरसे वातकफकुष्ठमेदोमेहकृमिप्रशमने ऊर्ध्वाधोभागदोषहरे च सरलदेवदारुसिंशिपागुरुसारस्नेहः तिक्तकटुकषायाः दु
ष्टव्रणविशोधनाः कृमिकफकुष्ठानिलहराश्च नक्तमालकरंजनीपनिंबद्रवंतीद्रवंतीत्रिफलामासत्मलातिलिकाकंपिल्लशंखिनीस्नेहाः कटुतिक्तकषाया
अधोभागदोषहराः कृमिकफकुष्ठानिलहरा दुष्टव्रणविशोधनाश्च यवतिक्ता तैलं सर्वदोषप्रशमनं मीषत्तिक्तं मध्वग्निदीपनं लेख्यं मेध्यं
मध्यं रसायनं चैरंडेषिका तैलं मधुरमतिशीतं पित्तहरमनिलप्रकोपणं श्लेष्माभिवर्द्धनं च सहकारतैलं मीषत्तिक्तमतिसुगंधि वातक
फहरं रूक्षं मधुरं कषायरसं च ना तिपित्तकरं च फलोद्भवानि तैलानि यान्युक्तानीह कानि चित् । गुणकर्मविविज्ञाय फलानेवं विनिर्दिशेत् ॥
यावंतः स्थावरास्नेहाः समासात्परिकीर्तिताः ॥ सर्वे तैलगुणा ज्ञेयाः सर्वे वा तिलनाशनाः ॥ सर्वेषामिह तैलानां तिलतैलं प्रशस्यते । निष्पत्तेस्तद्गु
स्था१७ णत्वाच्च तैलत्वमितरेषु पि । ग्राम्यानूपौदकानां च वसामेदोमज्जानः गुरूष्णमधुरा वातघ्नाः जांगलैकशफैर्मधुमधुरकषायानुरसे रूक्षं
शीतलमग्निदीपनं बल्यं स्वर्यं लघु सुकुमारं लेखनं हृद्यं वाजीकरणं धानं रोपणं वर्ण्यं प्रसादनं सूक्ष्ममार्गानुसारि पित्तश्लेष्ममेदोमेहहृ

शोधनं १ घोऽ।दि२

कंपाराहीनां ... शीत ... स्तापि ... कफघ्ना ... तैलमेदो मज्जा ... विपाका वातहरा ... तैलवर्गः

शीतल ४ सेतुज ६ ... आ ७